

Woeste mensenharten

De eerste tragedies uit Rome

Livius Andronicus

Naevius

Ennius

Pacuvius

Accius

Ingeleid, bezorgd en vertaald door

Vincent Hunink

Tweede, digitale versie, Nijmegen 2011

Deze versie is bedoeld voor privé-gebruik van lezers.
Op de tekst rust copyright.
Overname van passages in commerciële uitgaven is
alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van
de uitgever.

Graag ook een bericht aan de vertaler:
v.hunink@let.ru.nl

Woeste mensenharten

Woeste mensenharten

De eerste tragedies uit Rome

Livius Andronicus

Naevius

Ennius

Pacuvius

Accius

Ingeleid, bezorgd en vertaald door

Vincent Hunink

s-Hertogenbosch

Inleiding 9

LIVIUS ANDRONICUS

Ajax Mastigophorus (Ajax the whip-bearer) 43

Achilles 44

Equos Troianus (Het paard van Troje) 44

Aegisthus 45

Hermiona 47

Danae 47

Andromeda 48

Tereus 48

Niet nader te plaatsen fragmenten 50

NAEVIUS

Aesiona 57

Hector proficiscens (Hectors vertrek) 58

Equos Troianus (Het paard van Troje) 58

Iphigenia 59

Danae 59

Lucurgus 62

Romulus 68

Clastidium 69

Niet nader te plaatsen fragmenten 70

ENNIUS

Thyestes 77

Alexander 81

Telephus 87

Iphigenia 89

Tweede, digitale versie, Nijmegen 2011

Copyright © 2007 by Vincent Hunink, Nijmegen

en Uitgeverij Voltaire bv, 's-Hertogenbosch

Illustratie omslag Mozaïek van een tragediemasker,

Napels, Museo Archeologico Nazionale Inv. 9994

Boekverzorging Studio Hanengeschrei, Utrecht

ISBN 978 90 5848 075 0

NUR 302

Ajax (Ajax) 94
 Achilles 95
 Hectoris lytra (Ransom for Hector) 97
 Andromacha 103
 Hecuba 108
 Telamo 111
 Eumenides 115
 Andromeda 116
 Athamas 118
 Alcmeo 119
 Nemea 122
 Medea 123
 Melanippa 130
 Cresphontes 131
 Erectheus 134
 Phoenix 135
 Sabinae (De Sabijnse vrouwen) 138
 Ambracia 138
 Niet nader te plaatsen fragmenten 139

PACUVIUS

Iliona 155
 Armorum iudicium (Het wapenoordeel) 160
 Niptra (The washing) 165
 Dulorestes (Orestes dressed as slave) 170
 Hermiona 178
 Chryses 184
 Teucer 192
 Pentheus 199
 Periboea 200
 Medus 207
 Atalanta 214
 Antiopa 220
 Paulus 224

Niet nader te plaatsen fragmenten 226
 Graftchrift van Pacuvius 237

ACCIUS

Oenomaus 241
 Chrysippus 244
 Atreus 246
 Pelopidae (Pelops' zonen) 252
 Telephus 254
 Hellenes 258
 Achilles 259
 Myrmidones (De Myrmidonen) 260
 Nyctegresia (The night expedition) 263
 Epinausimache (The battle at the ships) 265
 Armorum iudicium (Het wapenoordeel) 270
 Neoptolemus 273
 Philocteta 276
 Antenoridae (Antenors zonen) 283
 Deiphobus 285
 Persis (The destruction) 286
 Astyanax 287
 Hecuba 291
 Troades 291
 Clytaemnestra 292
 Aegisthus 295
 Agamemnonidae (Agamemnons zonen) 296
 Erigona 297
 Eurysaces 299
 Prometheus 308
 Io 309
 Andromeda 310
 Minotaurus 313
 Thebais 314
 Stasiastae (The rebels) 314

Bacchae (De Bacchanten)	316
Athamas	321
Tereus	323
Phinidae (Phineus' zonen)	326
Medea	328
Meleager	333
Melanippus	337
Diomedes	340
Eriphyla	343
Phoenissae (Fenicische vrouwen)	343
Antigona	347
Epigoni (De Nageborenen)	349
Alcmeo	354
Alphesiboea	357
Alcestis	359
Amphitryo	360
Brutus	363
Aeneadae (Aeneas' zonen)	367
Niet nader te plaatsen fragmenten	370

Nawoord 377

TABELLEN

Afwijkingen van de standaardedities	388
Omnummertabel	390

INLEIDING

De tragedie is Grieks. Het genre geldt als een van de meest kenmerkende elementen van de Griekse cultuur, samen met de Griekse goden, het Parthenon en de Atheense democratie. De invloed van de grote drie tragici, Aeschylus (525-456 v. Chr.), Sophocles (ca. 496-406 v. Chr.) en Euripides (ca. 485-406 v. Chr.), is onmetelijk en hun stukken worden tot op de dag van vandaag gelezen en opgevoerd. Griekse tragedies worden algemeen gerekend tot de absolute meesterwerken uit de wereldliteratuur.

Toch is de tragedie ook nauw verbonden met de Romeinen. Sterker nog: de Romeinse literatuur begint met een tragedie. Als Livius Andronicus in 240 v. Chr. voor het eerst een Griekse tragedie en een Griekse komedie in het Latijn bewerkt op de bühne brengt, is daarmee het startpunt van echt literaire activiteiten in Rome gegeven. Zelden kan de geboorte van een literatuur zo precies worden gedateerd.

Ruim twee eeuwen zou de Romeinse poëzie worden gedomineerd door tragediedichters die met toenemende zelfstandigheid en zelfbewustzijn hun stukken schreven en op het toneel brachten. Griekse mythologische stof bleef de hoofdmoot van deze tragedies, maar er werd wel gezocht naar bijzondere varianten van verhalen en naar minder bekende helden. En ja, ook Romeinse historische stof kon in tragedievorm worden gegoten. Waarom sloeg de tragedie in het vroege Rome zo aan en werd het genre zo'n succes? En hoe kon datzelfde genre uiteindelijk in onbruik raken, zozeer dat van al die Romeinse tragedies slechts snippers tekst bewaard zijn gebleven?

FESTIVALS

Bij ‘toneel’ denken de meeste mensen van nu aan de schouwburg, waar professionele theatergezelschappen uitvoeringen verzorgen, veelal in tourneevorm, avond aan avond. Bij de theaterwereld horen ook technici en programmeurs, decorbouwers, kostuumontwerpers, mensen van licht en geluid, pr-deskundigen en nog vele anderen. Voor de Romeinse wereld kan men dat allemaal beter wegdenken, zeker in de vroegste tijd. Het eerste vaste stenen theater in Rome werd pas in 55 v. Chr. geopend: het bekende Theater van Pompeius. De late datum is een veelzeggend detail. Toneel bleef in Rome tot op het laatst iets tijdelijks en geïmproviseerd, iets wat telkens een paar dagen verscheen en dan weer spoorloos verdween.

In het vroege Rome stonden toneeluitvoeringen in direct verband met religieuze festivals, evenals dat trouwens in het klassieke Athene het geval was geweest. De eerste tragedieopvoering in 240 vond plaats in het kader van de *Ludi Romani*, een oeroud festival ter ere van de oppergod Jupiter. Het werd jaarlijks gedurende vier dagen in september gevierd in de *Circus Flaminius* op het Marsveld. Het feest kende van oudsher onder meer een feestelijke optocht en sportwedstrijden. Het nieuwe element, de opvoering van tragedies en komedies, pantomimen en mimen, werd door het publiek bijzonder goed ontvangen. Misschien lag dit aan de Romeinse voorliefde voor pracht en praal en voor publiek vertoon in het algemeen. Er bestonden trouwens al fenomenen als plechtige begrafenissen, optochten en triomftochten, muziek- en dansvoorstellingen. Misschien waren er zelfs al eenvoudige vormen van toneel vanuit Etrurië in Rome ingevoerd. Spektakel en show waren in elk geval van oudsher

een vertrouwd bestanddeel van de Romeinse maatschappij. De toneelopvoeringen kwamen in die zin niet uit de lucht vallen, maar kregen meteen een natuurlijke plaats in het Romeinse culturele leven.

De succesformule van 240 vond navolging. Binnen enkele generaties ging toneel ook bij alle andere grote festivals een belangrijke rol spelen. Ook bij de *Ludi plebeii* in november, de *Ludi Megalenses* en de *Ludi Ceriales* in april, de *Ludi Florales* in april-mei en de *Ludi Apollinares* in juli kwamen naast de aloude muziek- en dansvoorstellingen ook tragedies en komedies. Verder konden toneeluitvoeringen deel zijn van incidentele religieuze plechtigheden, zoals triomftochten voor zegevierende generaals, lijkspelen of inwijdingen van tempels. Er zijn aanwijzingen dat uiteindelijk, in de eerste eeuw v. Chr., ook privévoorstellingen in de huizen van de zeer rijken werden gehouden. Incidenteel organiseerden privépersonen *munera* (spelen) ter ere van een gestorven familielid; toneelvoorstellingen konden ook daarvan deel uitmaken, evenals gladiatorenshows. Maar voor het overige waren de diverse *ludi* en openbare feestelijkheden het normale kader voor tragedieopvoeringen.

De festivals werden georganiseerd en betaald door Romeinse magistraten. Met goede voorstellingen konden zij ook hun eigen reputatie en status onderstrepen en daarom staken zij er vaak veel geld in. Graag wilden zij dat de door hen gefinancierde shows die van voorgangers overtroffen, hoewel er van een echte competitie of een toneelwedstrijd (zoals in Athene) geen sprake was. Tegelijk bleven de opvoeringen zelf in strikte zin religieuze handelingen. Als zodanig waren ze onderworpen aan dezelfde strakke regels als ‘normale’ cultus-onderdelen. Als een voorstelling bijvoorbeeld moest worden onderbroken of anderszins verkeerd verliep,

diende alles van voren af aan in zijn geheel te worden herhaald. Soms moest een festival daarvoor met een dag verlengd worden.

De toegang tot theatervoorstellingen was gratis, en anders dan in Athene stond die in Rome open voor alle lagen van de bevolking: vrijen en slaven, mannen en vrouwen, eigen volk en buitenlanders. Aanvankelijk zullen theaters zo'n 2000 plaatsen hebben geboden, maar in de loop van de eerste eeuw v. Chr. kon dit oplopen tot wel 13 000. Ook in de oudste periode werd echter een groot publiek bereikt doordat voorstellingen vaak meermaals werden herhaald.

THEATERS

Over de uitrusting van de oudste theaters in Rome weten we eigenlijk vrij weinig. Aanvankelijk moet alles kleinschalig en amateuristisch zijn gebleven. Livius Andronicus, de pionier in het genre, was behalve dichter meteen ook acteur en zanger, regisseur en theaterdirecteur. Er is een bericht uit de Oudheid dat hij later in zijn leven, toen zijn stem zwak werd, bepaalde zangpartijen door een jongen liet zingen. Hij kon uiteraard niet alle rollen vervullen, dus een of twee acteurs speelden vermoedelijk onder zijn leiding mee.

Van een echt gebouw was in Rome tot aan 55 v. Chr., zoals gezegd, geen sprake: er werden steeds voor de duur van een festival houten stellages gebouwd. Dat gebeurde doorgaans op het Forum Romanum, soms ook bij een tempel of in de Circus Maximus. Podium (*pulpitum*), toneelgebouw (*scaena*), banken: alles was gemaakt van hout en bleef slechts staan voor de duur van de voorstellingen. De sfeer en organisatie hadden dus wel iets weg van het moderne circus. Overigens kon lang niet iedereen op banken zitten; velen moes-

ten blijven staan of zaten eenvoudig op de grond. De *bühne* bood in het algemeen een eenvoudige aanblik: de voorkant van het toneelgebouw was voorzien van drie deuren, die meestal symbool stonden voor drie huizen of plaatsen uit het stuk zelf, waardoor het in- en uitgaan via deze deuren een duidelijke betekenis kreeg. In later tijden werden de houten theaters steeds rijker uitgedost, ondanks hun tijdelijke karakter.

Het lijkt vreemd dat een stad waar theater zo'n belangrijke rol speelde zo lang geen blijvend theatergebouw kende. Aan geld kon het niet liggen, want dat was er na Romes veroveringsoorlogen in het mediterrane gebied in overvloed, en er waren zeker ook rijke weldoeners die zo'n gebouw graag op hun naam wilden brengen. Maar de elite, belichaamd in de Senaat, bleef een hardnekkig wantrouwen koesteren tegen het potentieel ontregelende en 'immorele' karakter van het theater. Hoe aantrekkelijk en populair het toneel ook was, in de ogen van de aristocratie was het ook een bron van oproer en zedelijk verval. Een stenen gebouw zou die verderfelijke invloeden zichtbaar maken en bestendigen en zo haast letterlijk het gezag van de Senaat ondermijnen.

Bovendien bracht het theater ook duidelijke verschillen aan het daglicht: aparte bij wet gereserveerde erebanken voor senatoren en ridders, staanplaatsen voor de overgrote meerderheid van de anderen. Het is niet overdreven te stellen dat het theater de sociale en politieke werkelijkheid zichtbaar maakte, en dus ook kwetsbaar maakte. Ook de elite ging graag naar het theater, maar ze bezag met onrust en argwaan alle vormen van theaterstructuur. De situatie was overigens compleet anders in de steden van Zuid-Italië en Sicilië, die van oudsher Griekse kolonies waren en dus vanzelfsprekend waren uitgerust met stenen theatercomplexen, soms al in de vijfde of vierde eeuw v. Chr.

Vanzelfsprekend ontwikkelde het genre als geheel zich in de loop der jaren, en er kwamen ook professionele acteurs en theaterbouwers. De tragedieschrijvers wonnen zelf al snel aan status en populariteit. Er kwam ook simpelweg meer werk doordat het werkterrein zich verbreedde naar andere steden in Italië, met name Zuid-Italië: daar wilde men de stukken uit de hoofdstad graag herhaald zien.

Het beroep van acteur bleef in de Romeinse wereld altijd in zeer laag aanzien staan en werd zelfs in wettelijke zin aangepakt: wie als acteur optrad laadde daardoor *infamia* op zich. Het begrip is lastig te vertalen, maar het gaat om een soort officieel benoemde slechte reputatie, waarmee ook inperking van bepaalde politieke rechten en uitsluiting uit het leger waren verbonden. Geen wonder dus dat acteurs vaak slaven of vrijgelatenen waren. Hoe populair acteurs soms ook werden, ze bleven gelden als het laagste van het laagste. Iets soortgelijks deed zich voor bij gladiatoren: die konden opklimmen tot sterren en beroemdheden in de Romeinse maatschappij, maar stonden altijd nadrukkelijk onder aan de sociale ladder.

OPVOERINGEN

Ook over de opvoeringspraktijk bestaat weinig zekerheid. Het lijkt erop dat een tragedie of komedie kon worden voorafgegaan door een *fabula Atellana*, een soort platte, clowneske act met veel gooi- en smijtwerk en seksuele grappen. De tragedie zelf bevatte normale dialoogpartijen (in de versmaat van jambische zesvoeters) maar ook recitatieven (in trocheïsche zevenvoeters en jambische achtvoeters) en *cantica*, gezongen stukken (in anapesten en andere maten) onder begeleiding van een *tibicen* (fluitspeler). Deze *cantica* waren

soms zo uitgebreid en complex dat de Romeinse tragedies misschien meer weghadden van de opera's uit latere tijden dan van de klassieke Griekse tragedies, waar de muziek een minder dominante factor was. In het bewaarde materiaal zitten zeer veel gezongen en gereciteerde verzen; het percentage gesproken verzen blijft gemiddeld onder de vijftig procent. Het is misschien niet voor niets dat een Romeinse tragedie vaak wordt aangeduid als *carmen* (lied).

De uitrusting van de acteurs omvatte in elk geval de *cothurnus* als schoeisel, de laars die symbool werd voor het hele genre, in tegenstelling tot de lage *soccus* van de komedie. Verder droegen ze een bij hun rol passend kostuum en in veel gevallen ook een masker, al is niet zeker vanaf welke periode dit normaal werd. Datzelfde geldt voor elementen zoals het toneelgordijn, waarachter het toneel tot het begin schuilging en aan het slot weer aan het zicht kon worden onttrokken. Bij gebrek aan microfoons moeten acteurs zeer luid hebben gesproken en gezongen, alleen al om luidruchtige interrupties van de toeschouwers te voorkomen of te overstemmen. Nadrukkelijke gebaren en bewegingen zullen dit wel hebben gecompleteerd.

Het geheel van zo'n Romeinse tragedie was dus nogal zwaar aangezet, op het overdrevene af. Dit leidde al vroeg tot kritiek en incidenteel ook tot tegenstemmen, zoals in het werk van de satiricus Lucilius (ca. 168-102 v. Chr.). Deze bespote keer op keer de wereldvreemdheid van tragedies, hun geëxalteerde toon en drakerige en hoogdravende inhoud. De satiricus verwoordde hiermee misschien niet de stem van de meerderheid, maar het is wel tekenend. Misschien verklaart het hoogdravende en te dominant Griekse karakter van het genre mede waarom het zo'n snelle neergang kende in de eerste eeuw v. Chr.: de mensen werden het misschien moe en raakten erop uitgekeken.

Geen enkele Vroegromeinse tragedie is bewaard gebleven. Wat nu nog over is van al die teksten, zijn alleen maar fragmentjes, her en der bijeengesprokkeld uit andere auteurs. Het gaat, met andere woorden, om citaten bij latere schrijvers. En deze latere schrijvers waren doorgaans geen grote literatoren of collega-dichters, maar grammatici en filologen. Hun was het vooral te doen om vreemde, oude woorden, afwijkende vormen of interessante verwijzingen naar elementen uit de Oudromeinse cultuur.

De bewaarde fragmenten van de dichters in deze uitgave geven dus een vertekend beeld van hun dichtwerk doordat de aangehaalde verzen vaak een buitenissig detail bevatten. Archaische Latijnse verzen worden relatief zelden geciteerd vanwege hun literaire kwaliteiten. Gelukkig zijn er met name van Ennius, Pacuvius en Accius toch ook wat langere passages bewaard gebleven, waardoor ons beeld van hen niet alleen versnipperd en versplinterd is.

Aan het slot van deze inleiding zal ik op deze kwestie van de literaire neergang van de tragedie nog kort ingaan. Hieronder volgt eerst een bespreking van de vijf grote dichters die hier zijn samengebracht.

LIVIVS ANDRONICUS

Om te beginnen is er Livius Andronicus, de Griek die de tragedie in Rome introduceerde. Korte tijd na hem verscheen de eerste echte Romein in de literatuur, in de persoon van Gnaeus Naevius. Jammer genoeg blijven deze twee dichters voor ons enigszins schimmige figuren. De weinige gegevens die bij latere auteurs staan vermeld laten eigenlijk nauwelijks toe een coherent beeld van hen te krijgen en de povere fragmenten van hun werk helpen ons voor hun biografie al niet

veel verder. Toch is het nuttig om nader te bekijken wat er over hun literaire activiteiten valt te zeggen. Met name is het van belang te zien hoe zij de Griekse tragedie een specifiek Romeinse vorm hebben verleend.

Livius Andronicus was niet alleen een Griek, maar ook een slaaf en een krijgsgevangene. Vanuit Romeins perspectief had hij dus een heel lage sociale status. Men neemt algemeen aan dat hij rond 280 v. Chr. is geboren in de stad Tarentum, in Zuid-Italië. Vanuit die streek werd hij op een bepaald moment naar Rome gevoerd, vermoedelijk kort na de Romeinse verovering van Tarentum in 272. De jonge Griekse slaaf kwam in huis bij een vooraanstaand heer die behoorde tot de familie Livius. Hij deed het daar kennelijk uitstekend, want hij werd huisleraar van Livius' zoons. Uiteindelijk werd hij zelfs vrijgelaten en nam hij vervolgens de naam van zijn voormalige heer aan. Wanneer dat precies gebeurde is onbekend.

De eerste tragedieopvoering in Rome, tijdens de *Ludi Romani* in 240 v. Chr., vond plaats kort na de overwinning op Carthago in de Eerste Punische Oorlog, maar het is niet bekend om welk stuk het ging en of er een verband werd gelegd met die zege. Het is in elk geval aannemelijk dat de Romeinen tijdens die oorlog en gedurende de eraan voorafgaande verovering van Zuid-Italië de smaak van het toneel te pakken hadden gekregen.

Voor de Romeinen moet het Griekse drama echt een ontdekking zijn geweest. Het werd naar Rome gebracht om daar een eigen Latijnse vorm te krijgen. Op een of andere wijze heeft Andronicus, die zelf ervaring had als toneelspeler, zich in die ontwikkeling op de voorgrond kunnen stellen, ofwel is hij door anderen naar voren geschoven. Dat laatste lijkt eigenlijk aannemelijker: zijn meester c.q. patroon Livius was vermoedelijk in een betere positie om de opdracht voor zo'n

officiële opvoering tijdens een religieus feest te krijgen dan de (ex-)slaf uit Tarentum.

De toneelcarrière van Livius Andronicus moet sindsdien voorspoedig zijn verlopen. We lezen nog over een heuse opdracht van staatswege in 207 om een processielied voor een meisjeskoor te componeren (Livius 27, 37, 7), maar daarna zwijgen de bronnen. Afgezien van tragedies dichtte Livius Andronicus ook in andere genres zoals epos en komedie. Grote bekendheid verwierf hij met zijn *Odusia*, een vrije Latijnse vertaling van Homerus' *Odyssee* (zie hiervoor Bibliotheca Latina Archaica deel 1). De dichter bereikte in elk geval een zeer respectabele leeftijd en kon vermoedelijk terugkijken op een afwisselende en interessante levensloop, waarin de woelige geschiedenis van zijn tijd weerspiegeld was. Rond 200 zal hij gestorven zijn.

Van acht tragedies op naam van Livius Andronicus zijn een of meer fragmenten bewaard gebleven. Het gaat merendeels om zo minuscule fragmentjes dat er literair weinig zinnigs over te zeggen valt. Wel valt op dat de titels van de stukken Livius' breedte als tragediedichter en mythologiekenner laten zien. Hier is duidelijk een dichter aan het werk die veel heeft gelezen en gezien van de Griekse tragedie. Tegelijk is ook te constateren dat de bewaarde snippers vooral verhalen rondom Troje betreffen: vijf van de acht stukken houden daarmee verband. Over de *Danae* en de *Andromeda* is weinig meer te zeggen dan dat ze beide draaien rondom de figuur van Perseus. Misschien heeft deze figuur als fiere, mannelijke held de Romeinen speciaal aangesproken.

Meer in het algemeen suggereren de fragmenten wel de typisch Romeinse voorkeur voor pathos en heftige emoties, voor geweld en gruweltaferelen. Livius' bronnen zijn ongetwijfeld in de eerste plaats de werken van de drie klassiek-Griekse tragici. In welke vorm hij die las of opgevoerd zag is

onbekend, zoals ook onduidelijk is in hoeverre hij ook post-klassieke tragedies heeft verwerkt.

Al met al laten de fragmenten van Livius Andronicus' tragedies vooral zien dat de tragedie in Rome meteen duidelijk vorm kreeg en belangstelling trok. De relatieve soepelheid van de stijl onderstreept dat nog eens. Het bevestigt het beeld dat ook Livius' *Odusia* oproept, dat van een talentvolle vertaler en dichter.

NAEVIUS

Anders dan Livius Andronicus was Gnaeus Naevius een volbloed Romein en, eveneens anders, een enigszins omstreden figuur. Vanaf 235 v. Chr. deed deze Campaniër mee met openbare dramavoorstellingen in Rome. Hoe hij de capaciteiten daarvoor had ontwikkeld blijft onduidelijk. Naevius had als soldaat meegevochten in de Eerste Punische Oorlog (264-241), een activiteit die niet bepaald bevorderlijk lijkt voor een dichterlijke ontwikkeling. Misschien was hij een literair natuurtalent.

In ieder geval lijkt hij een polemische geest te zijn geweest: antieke auteurs berichten dat de dichter al spoedig overhoop lag met de aristocratie van Rome, met name de leden van de familie Metellus. Zo zou hij in een toneelstuk, waarschijnlijk een komedie, het volgende vers hebben ingelast om zijn ongenoegen over de macht van de Metelli te ventileren: *fato Metelli Romae fiunt consules* ('Door het lot worden de Metelli in Rome consuls'). De aangevallenen lieten dit niet op zich zitten en brachten een tegenvers in omloop: *dabunt malum Metelli Naeuio poetae* ('de Metelli zullen het de dichter Naevius betaald zetten').

De gemoederen liepen kennelijk hoog op, want onze

bronnen berichten ook nog dat de dichter uiteindelijk, misschien in 206, in de gevangenis is gegooid vanwege aanhoudende belediging van machthebbers. Hij zou daar overigens nog gewoon hebben doorgeschreven aan zijn toneelstukken. Het verhaal luidt dat die stukken zo positief werden ontvangen dat hij er zijn bevrijding mee bewerkstelligde, maar dat klinkt te mooi om waar te zijn. Hoe dan ook, de dichter is wel uit de gevangenis geraakt, maar veel geluk heeft hem dat in Rome niet gebracht. Hij moest de wijk nemen naar het buitenland en verliet de stad in 204. Hij stierf in het verre Utica op Afrikaanse bodem, in 201.

We hebben niet meer dan deze schaarse biografische gegevens over Naevius uit de antieke bronnen. Hier en daar zijn daar natuurlijk vraagtekens bij te zetten, maar we krijgen toch minstens een algemeen beeld van het karakter van deze dichter. Een felle figuur moet hij zijn geweest, een driftkop misschien, in elk geval iemand die de confrontatie zocht, zelfs als hij daarmee eigen lijf en leden op het spel zette. Bovendien was hij een echte, vaderlandslievende Romein. Dat blijkt minstens uit zijn militaire bezigheden, maar ook uit zijn literaire werk.

Kenmerkend voor Naevius als dichter en Romein is zijn innovatieve epos *Bellum Punicum* (*De Punische Oorlog*; zie hiervoor Bibliotheca Latina Archaica deel 1). In afwijking van zijn epische voorganger Livius Andronicus beperkte hij zich daar niet tot omwerking van Griekse stof in Latijnse vormen, maar zette hij de verrassende stap naar behandeling van eigen Romeinse stof, in dat geval de recente oorlog met Carthago.

Naevius' roem als dramaticus berust met name op zijn komedies: niet minder dan vierendertig titels zijn overgeleverd en van een flink aantal zijn ook fragmenten bekend. Zijn tragische productie lijkt minder omvangrijk te zijn ge-

weest maar heeft toch ook een grote impact in Rome gehad. Naevius valt op door twee belangrijke vernieuwingen op dramatisch gebied. In de eerste plaats betreft dat zijn gebruik van Griekse modellen. Ook hij werkt uiteraard naar Griekse voorbeelden, maar hij voelt zich vrij om die bronnen naar believen te combineren. Deze werkwijze wordt technisch aangeduid als *contaminatio* (versnijding). Het schrijven van toneel vanuit verschillende originelen zou vanaf Naevius gangbaar blijven in het Romeinse theater, al was het niet geheel onomstreden.

Belangrijker misschien nog is dat Naevius de eerste is die eigen Romeinse onderwerpen in dramatische vorm giet. Zo heeft hij een stuk geschreven over de geschiedenis van Romulus, de stichter van Rome, en over een Romeinse militaire overwinning bij het plaatsje Clastidium in 222. Hij geldt daarmee als uitvinder van de zogenaamde *fabula praetexta*, het Romeins-historische drama dat genoemd is naar het officiële ambtsgewaad van Romeinse magistraten, een toga met een purperen band. Helaas zijn de bewaarde fragmenten uit de beide stukken te mager om meer te kunnen zeggen, maar Naevius' gewaagde stap naar 'romanisering' van het toneel moet diepe indruk hebben gemaakt.

Afgezien van de twee *praetextae* zijn er van slechts zes stukken fragmenten over. De breedte van thema's laat zich vergelijken met die van Livius Andronicus, en enkele titels zijn zelfs identiek. In die gevallen lijkt een zekere concurrentie of wedijver in het spel te zijn geweest: het is minstens voorstelbaar dat Naevius zijn voorganger rechtstreeks wilde overtreffen door zijn thema's letterlijk te hernemen.

Verder valt opnieuw een speciale aandacht op voor verhalen rondom Troje: vier van de zes stukken draaien om Trojaanse thema's. Opnieuw zou concurrentie met Livius Andronicus hier een verklaring kunnen bieden, maar andere

verklaringen zijn ook denkbaar. Zo kan het ook gaan om thematiek waarvoor de dichter en zijn tijd bovengemiddelde belangstelling hebben. Interesse voor Troje zit in Naevius' dagen in de lucht. Zo wijdt de dichter ook het eerste boek van zijn *Bellum Punicum* aan deze materie. Het sterk expanderende Rome is ongetwijfeld op zoek naar een legitimatie en verheerlijking van zijn macht. Het ligt voor de hand om daarvoor terug te grijpen op oude stichtingsmythen van de stad. Via Romulus en Remus, of nog verder terug, Aeneas, loopt die lijn rechtstreeks naar Troje. Naevius' werk heeft deze ideologisch en politiek beladen Romeinse claim in elk geval krachtig ondersteund. Geen wonder dus dat zijn werk zoveel weerklank heeft gevonden, zelfs ruim na zijn dood. Bij de opening van het theater van Pompeius in 55 v. Chr. is een oude *Equos Troianus* opgevoerd. Waarschijnlijk gaat het om het stuk van Naevius.

Van twee stukken (*Danae* en *Lucurgus*) zijn voldoende fragmenten overgeleverd om bij benadering de plot te kunnen reconstrueren. Naevius' toneelwerk komt daardoor enigszins tot leven. Zijn dictie is veelal gedragen, krachtig en verzorgd. De *Lucurgus* is daarbij zowel literair interessant vanwege de parallellen met Euripides' *Bacchae* als politiek van belang vanwege de religieuze ontwikkelingen in Naevius' eigen tijd die erin lijken door te klinken.

ENNIUS

De derde hoofdfiguur van de Vroegromeinse tragedie, Quintus Ennius, vertegenwoordigt een tweede generatie Romeinse toneelschrijvers. Met hem bereikt de lezer een auteur van formaat, van wie de fragmenten ook getalsmatig substantieel zijn: al met al gaat het om zo'n vierhonderd regels. (Bij elkaar

gevoegd zouden die het equivalent vormen van ongeveer een derde van een volledige tragedie.)

Quintus Ennius (239-169 v. Chr.) werd geboren in het plaatsje Rudiae in het antieke Calabrië (even buiten Lecce, in wat tegenwoordig Apulië heet). De Griekse cultuur was hem daarmee van jongs af aan vertrouwd. Het plaatsje zelf stond sinds begin derde eeuw wel onder Romeins gezag maar behoorde tot *Magna Graecia*, het Griekse Zuid-Italië. De ligging nabij de grote havenstad Brindisi zal nog verdere Griekse invloeden snel hebben laten doordringen.

De jonge Ennius was waarschijnlijk drietalig: behalve Grieks en Latijn sprak hij ook nog het lokale Oscisch. Over het leven van Ennius in zijn geboortestreek weten we verder niets, maar het is aannemelijk dat hij op een of andere wijze zijn dichtertalent heeft kunnen ontwikkelen en het is wel duidelijk dat hij al vroeg in aanraking is gekomen met Grieks en filosofisch gedachtegoed zoals de leer van Pythagoras.

Ennius komt weer enigszins in zicht op het eind van de derde eeuw v. Chr., in de laatste jaren van de Tweede Punische Oorlog. In die tijd verbleef hij op Sardinië, vermoedelijk als soldaat of officier in het Romeinse leger. Als questor reisde de grote Romeinse politicus Marcus Porcius Cato naar datzelfde eiland en kwam daar in contact met Ennius. Er moeten zich goede, hartelijke betrekkingen hebben ontwikkeld, want in 204 nam Cato de dichter mee naar Rome. Ennius was toen in de bloei van zijn leven.

Antieke bronnen melden dat Ennius in Rome vervolgens in zijn onderhoud voorzag door als *grammaticus* Griekse en Latijnse les te geven en dat hij een bescheiden leven leidde in een huis op de Aventijn. Verder genoot hij de bescherming en financiële steun van een of meer *patroni* in de kringen van de machtige families van Rome. Onder meer met de familie Scipio onderhield hij nauwe betrekkingen.

Als *cliens* (beschermeling) van machtige mannen had Ennius een eervolle maar altijd ondergeschikte plaats. Ennius' belangrijkste patroon, Marcus Fulvius Nobilior, bevorderde hem in 189 zelfs tot een soort 'dichter van dienst' of 'hofdichter'. Naar het model van hellenistische vorsten stelde de magistraat de dichter aan in zijn gevolg en nam hem mee op zijn expeditie tegen de Aetoliërs. Ennius dichtte later in geuren en kleuren over deze militaire avonturen, waar hij zelf getuige van was geweest. Het vijftiende boek van zijn beroemde epos *Annalen* is er geheel aan gewijd en sluit passend af met de wijding door Fulvius van een muzentempel.

Dankzij diezelfde Fulvius verkreeg Ennius, de Zuid-Italische immigrant en eenvoudige schoolmeester, een paar jaar later zelfs het Romeinse burgerrecht. 'Romeinen zijn wij, die voorheen Rudinen waren!' klinkt het dan ook met onverholen trots in een losse versregel uit de *Annalen* (inc. 71).

Vanaf dat moment begon Ennius' literaire ster pas echt te rijzen. Vanaf 204 tot vlak voor zijn dood in 169 schreef hij tragedies, die ook met succes werden opgevoerd. Veelal ging het om bewerkingen van Griekse voorbeelden, vooral van Euripides. Aanvankelijk had Ennius hierbij eigenlijk geen enkele serieuze concurrentie. Zijn voorgangers Livius Andronicus en Naevius waren al enige tijd niet meer zo actief op dit vlak. Bovendien stierven beiden in 204 of kort daarna; het is niet zeker of Ennius hen nog in levenden lijve heeft ontmoet. De bloeitijd van de grote tragici Pacuvius (Ennius' neef, geboren in 220) en Accius (geboren in 170) zou juist wat later vallen. Op het gebied van drama moest Ennius aanvankelijk alleen twee komediedichters naast zich dulden: zijn goede vriend Caecilius Statius (ca. 220-168) en de wat oudere, zeer succesvolle dichter Plautus (250-184).

Was Ennius in zijn epos baanbrekend door zijn geslaagde combinatie van de hoogste Griekse dichterlijke normen en

vormen (zo introduceerde hij de Griekse versmaat van de hexameter in het Latijn) en authentiek Romeins-nationalistische stof, ook in het theater liet hij nadrukkelijk zijn sporen na. Van niet minder dan tweeëntwintig tragedies, inclusief twee *praetextae*, resten er fragmenten. Waar voorganger Naevius als toneeldichter misschien eerder een comicus dan een tragicus was, geldt voor Ennius precies het omgekeerde: slechts enkele komedies worden aan hem toegeschreven. De verheven taal en de ernstige inhoud van de tragedie pasten kennelijk beter bij zijn talent en dichterlijke ambities.

Alleen al een titeloverzicht van zijn tragedies laat een duidelijke verbreding van de mythologische horizon zien. Ook bij Ennius is de aandacht voor Troje onverminderd groot: zeker tien van de twintig 'Griekse' tragedies hebben op een of andere manier met Troje te maken, maar de grenzen worden wel flink opgerekt. Want ook de hele voor- en nageschiedenis van de stad die viel door het houten paard dienen hem als materiaal. Maar Ennius dicht ook over Perseus en Andromeda, over Alcmaeon, Medea en over enkele minder bekende figuren zoals Melanippe en Erechtheus.

Zijn modellen zijn Griekse tragedies, vooral de stilistisch verheven Aeschylus en de denker Euripides, maar ook latere, onbekende dichters. De meest klassieke van de drie grote Grieken, Sophocles, lijkt op Ennius weinig aantrekkingskracht te hebben gehad. De stijl in Ennius' tragedies is verzorgd maar duidelijk minder uitgesproken en dichterlijk dan in zijn epos *Annalen*. Natuurlijk is er wel enig onderscheid tussen gesproken, geciteerde en gezongen partijen, maar ook in die laatste categorie blijft alles bij Ennius toch betrekkelijk toegankelijk en direct leesbaar. De syntaxis is nergens overdreven complex en ook de beeldspraak blijft in het algemeen ingehouden. Cicero haalt in een vergelijking van

tragediedichters (*Orator* 36) een lezer aan die graag Ennius' stukken leest omdat ze niet afwijken van het normale taalgebruik.

Dat is zeker overdreven gesteld, alleen al vanwege de vele klank- en woordfiguren die de dichter gebruikt. De taal van Ennius' personages is bovendien duidelijk retorisch gekleurd, zeker in verhouding tot de Griekse originelen. In sommige stukken lijkt er zelfs sprake van een soort 'retoriseren' van de oude mythologische stof. Verder is Ennius allesbehalve een ongeschoolde of naïeve dichter. Hij staat juist in de hellenistische traditie van 'geleerdheid', ook blijktens zijn *Annalen* en andere werken. Ongetwijfeld bevatten zijn bewerkingen van de Griekse stof veel erudiete toespelingen op voorgangers, op variante versies van de mythen en op de wetenschap en geschiedenis in bredere zin. De fragmentarische staat van het materiaal laat hier helaas weinig concrete conclusies toe.

In ideologische zin zet Ennius de lijn van Naevius krachtig door. Zijn stukken ademen een door en door Romeinse geesteshouding, hoezeer hun aankleding en aanzien ook Grieks is. Talrijk zijn de passages waarin het gaat om Romeinse waarden als *ius*, *uirtus*, *pietas*, *gloria*, *fama*, *honor*, *negotium*, *pax*, *libertas*, *amicitia* en vele andere lastig te vertalen morele kernbegrippen. Het gewenste gedrag van helden en koningen, de juiste verhouding tussen vaders en zonen, de correcte uitoefening van gezag en verantwoordelijkheid: zulke motieven komen in deze stukken telkens weer naar voren.

En in alles verwoordt Ennius de aristocratische Romeinse moraal van zijn dagen. Die wordt hier en daar aangevuld met wat wijsgerige trekken. Vrijwel steeds gaat het dan om elementen uit de filosofie van de Stoa, die het best bij de Romeinse mentaliteit aansloot en in Rome ook snel in po-

pulariteit toenam. Maatschappelijke kritiek ontbreekt niet, tussen de regels door (zo is er geregeld felle taal aan het adres van zieners, wichelaars en voorspellers), maar stelt toch nergens de elite zelf ter discussie, anders dan dit in het klassieke Athene het geval was geweest. Geen wonder misschien, want alle tragedies van Ennius werden besteld en betaald door Romeinse magistraten. Zelfs verkapte kritiek op hen is daarmee vrijwel uitgesloten.

Natuurlijk onderzoekt Ennius' Romeinse tragedie ook typisch Griekse tragediemotieven als incest en wraak, moeder- en kindermoord, heldhaftige opoffering, wreedheid, dood. Die staan van de werkelijkheid soms wat verder af, maar kunnen juist daardoor ook dienen om de eigen positie te bepalen. De nadruk op typisch Romeinse waarden maakt dat Ennius' stukken, los van hun mythologische inhoud, vooral ook kunnen worden gelezen als reflecties op de Romeinse identiteit. Wat is het om Romein te zijn? Wat vormt de kern van de Romeinse normen? En ook: wat is Romeinse poëzie, wat is literatuur?

Het zijn vragen die uiterst relevant lijken voor Ennius' tijd. De militaire expansie nam enorme vormen aan, en de daaruit volgende ontwikkelingen verliepen haast oncontroleerbaar: geweldige hoeveelheden rijkdom en allerlei vormen van godsdienst en cultuur vloeiden van alle kanten naar Rome. Het is wat zwaar om te spreken van een collectieve identiteitscrisis, maar het lijkt duidelijk dat een heroriëntering op het 'eigene' en het 'vreemde' dringend nodig werd. Met zijn van normen en waarden doortrokken stukken vond Ennius minstens aansluiting bij dit eigentijdse debat. Het lijkt een paradox dat hij hiervoor het zo Griekse kader van de tragedie gebruikte. Maar in feite deed hij met zijn epos *Annalen* iets soortgelijks in nog sterkere mate. Bij zowel epos als tragedie kan men spreken van een toe-eigening van de oude

Griekse vormen en stof, waaraan vervolgens een krachtige, eigen invulling werd gegeven. Om het scherp te stellen: de Romeinen ontdekten wie zij werkelijk zijn via en dankzij de Grieken.

Na Ennius' dood berustte zijn roem voornamelijk op de *Annalen*, die als schoolboek nog tot aan de tijd van Augustus gelezen en bestudeerd werden. Ennius' tragedies reddten het in de opvoeringspraktijk nog wel tot in de 1e eeuw v. Chr., maar deden in populariteit al snel onder voor de meer ambitieuze stukken van Pacuvius en Accius. Gelezen werden ze nog iets langer, maar uiteindelijk bleven ze enkel een bron voor geleerden op zoek naar vreemde woorden en antiquarische details.

PACUVIUS

Pacuvius, de vierde tragediedichter in deze uitgave, is misschien wel de meest interessante als kunstenaar. Helaas weten we van hem zo mogelijk nog minder dan van zijn voorgangers, waardoor hij een wat ongrijpbare figuur blijft, ondanks de bijna vijfhonderd van hem bewaarde verzen.

Er is een duidelijke connectie met Ennius, ook wat zijn biografie betreft. Marcus Pacuvius was een volle neef van Ennius (de zoon van diens zuster) en hij werd in 220 v. Chr. geboren in dezelfde streek als zijn oom, in dit geval in de havenstad Brindisi. In zijn carrière lijkt er eveneens een zekere parallel te zijn. Want ook hij trok vanuit Zuid-Italië naar Rome, waar hij vanaf ongeveer 200 actief was als schilder en tragediedichter. Op beide vlakken was hij lange tijd succesvol. De bronnen melden dat hij een uitzonderlijk hoge leeftijd bereikte: hij zou negentig zijn geworden. Zijn dood is daarmee rond 130 v. Chr. te plaatsen. Enkele jaren voordien

trok hij zich om gezondheidsredenen terug in zijn geboortestreek en ging hij wonen in Tarentum. Daar is hij misschien nog bezocht door de laatste grote tragicus, Accius.

Anders dan Ennius was Pacuvius als dichter financieel onafhankelijk, misschien al van jongs af aan. Vermoedelijk verdiende hij meer geld met zijn werk als schilder. Volgens Plinius (*De natuur* 35, 19) was hij de beroemdste schilder van zijn generatie; geroemd werden bijvoorbeeld zijn schilderijen in de tempel van Hercules op het Forum Boarium. Waarschijnlijk was Pacuvius Romeins burger en mogelijk maakte hij zelfs deel uit van de ridderstand. Dat zou ook duiden op een zekere eigen, geërfde welstand en een duidelijk hogere sociale positie dan zijn oom.

Zijn naam wordt dan ook verbonden met de VIPS van zijn dagen: hij was een vriend van Laelius en Scipio Aemilianus, en hij onderhield goede betrekkingen met Aemilius Paulus, de overwinnaar bij Pydna (168). Pacuvius' *praetexta* met de titel *Paulus* maakt dat duidelijk zichtbaar.

Als dubbelkunstenaar (schilder en dichter) is Pacuvius al een unieke figuur in de vroege Romeinse letterkunde. Bovendien valt op dat hij zich literair gezien in feite beperkte tot één genre, de tragedie: eerdere dichters hadden steeds verschillende genres beoefend. Mogelijk voelde Pacuvius zich persoonlijk tot het ernstige drama aangetrokken, maar het zou er ook op kunnen duiden dat het genre inmiddels maatschappelijk geaccepteerd was, waardoor de dichter zich minder als zodanig hoefde te bewijzen.

Mede door zijn literaire onafhankelijkheid kon Pacuvius tal van eigen accenten zetten. In de stofkeuze van zijn dertien stukken is de rol van Troje opnieuw dominant: zeven stukken hebben Trojaanse verbanden. Maar veel sterker dan bij Ennius gaat het om verhalen en motieven uit de marge. Pacuvius is onmiskenbaar op zoek naar minder bekende

varianten van verhalen, en naar ‘vervolg’-stof, waarin de verhalen over bekende personages als het ware worden voortgezet: Wat is er echt gebeurd met Odysseus na thuiskomst in Ithaca? Hoe vergaat het Orestes? Wat staat Teucer, de broer van Ajax, in zijn vaderland te wachten?

Dezelfde kenmerken zijn te zien in Pacuvius’ stukken over andere mythologische cycli. Zo krijgt het aloude Medea-verhaal een verrassende, nieuwe vorm in een tragedie over haar zoon Medus, en zijn er stukken over relatief kleine figuren als Atalanta en Antiopa met verhalen die van de traditie op bepaalde punten lijken af te wijken.

Het leidt tot tragedies waarvan de plot complexer is in vergelijking met zijn voorgangers. Dat Pacuvius vaak vrijelijk literaire modellen met elkaar verbindt, maakt de zaak er niet overzichtelijker op. Natuurlijk laat ook hij zich inspireren door Aeschylus, Sophocles en Euripides, in wisselende combinaties. Maar inmiddels zijn Livius Andronicus, Naevius en Ennius op zichzelf ook weer gevestigde waarden geworden. Het lijkt er overigens op dat Pacuvius niet echt de concurrentie met Ennius opzoekt: geen enkel stuk draagt eenzelfde titel als bij zijn oom. Eerder knoopt hij op dat punt aan bij Livius Andronicus en Naevius. Maar uiteraard heeft hij ook onder invloed van Ennius gestaan en heeft hij in zijn werk op diens stukken kunnen terugrijpen. En dan zijn er nog hellenistische dichters die zich aan de moderne waarneming vrijwel onttrekken maar die voor Pacuvius literaire werkelijkheid zijn geweest.

Pacuvius’ stofkeuze is dus eigenzinnig of zelfs excentriek te noemen. Dat geldt eigenlijk evenzeer voor zijn taal. Misschien komt het door zijn schildersoog, of heeft zijn zelfstandigheid hem bijzondere moed gegeven, maar Rome heeft amper dichters gekend met zo’n persoonlijke en gewaagde stijl. Lange, nieuwe woorden, barokke beelden, metaforen

die de grenzen van het Latijn oprekken tot aan de grens van het draaglijke, een flinke dosis archaïsmen: Pacuvius deinst nergens voor terug, zo lijkt het. Van Ennius kan nog gezegd worden dat zijn tragediestijl enigszins neutraal is, maar bij Pacuvius lukt dit beslist niet meer. De klassieke Cicero zegt zelfs ronduit dat Pacuvius slecht Latijn schrijft (*Brutus* 258).

In Cicero’s tijd en in perioden erna was Pacuvius’ hang naar het ongewone, het bevreedende, het excessieve niet langer iets wat hem populair maakte. In zijn eigen tijd lijken juist die elementen in zijn voordeel te hebben gewerkt: zijn stukken moeten bol hebben gestaan van dramatische, emotionele taferelen en sterke effecten. Hij schildert dromen, schipbreuken, vreeswekkende verschijningen, onverwachte herkenningen, koningen die tot de bedelstaf zijn geraakt, staaltjes van geweldige zelfopoffering, kortom alles wat de toeschouwer direct kan aangrijpen en meeslepen. Toch is Pacuvius ook de dichter van wie wel wordt gezegd dat hij het genre heeft ‘geïntellectualiseerd’. Niet minder dan bij Ennius vinden we passages over centrale Romeinse waardebegrippen, maar de lading is nu meer filosofisch. Pacuvius lijkt beïnvloed door de Stoa, de wijsgerige school die in zijn tijd in Rome sterk in opkomst was. Pacuvius’ stukken zijn dus sterk dramatisch én sterk intellectueel. Het is een merkwaardige tegenstelling, die aan zijn werk een heel eigen karakter geeft.

Hoogdravend, pathetisch drama over buitenissige onderwerpen in een wereldvreemde kunsttaal: in deze vorm oogstte de Romeinse tragedie onvermijdelijk ook kritiek en spot, zeker bij de vaak realistische, boerse Romeinen. Vooral bij de al genoemde satiricus Lucilius zijn van zulke spot sporen te zien. Maar Pacuvius’ werk kreeg in zijn eigen tijd toch vooral veel waardering. Hij gold, met Accius, als het hoogtepunt van

de Romeinse tragedie. De bewaarde snippers tekst laten minstens de indruk na dat Pacuvius een hoogst opmerkelijk en origineel kunstenaar is.

ACCIIUS

De eerste vier Romeinse tragici hadden allemaal onrustige tijden meegemaakt, met grote veranderingen in hun persoonlijke leven en in de Romeinse maatschappij als geheel. Voor de laatste grote tragicus, Lucius Accius (170-ca.84 v. Chr.), geldt dat eens te meer.

Rome was intussen uitgegroeid tot een machtig rijk met veroveringen in het hele Middellandse-Zeegebied. Misschien waren de veranderingen te snel gegaan: het staatsbestel raakte ontwricht. Tijdens het lange leven van Accius kende Rome ernstige politieke en economische crises in Italië, moorden op revolutionaire politici en grote sociale spanningen. Carthago en Corinthe werden met de grond gelijk gemaakt, aanvalsoorlogen reikten tot in Spanje en Klein-Azië, maar er drongen ook barbaarse stammen door tot in Noord-Italië. Die turbulente ontwikkelingen mondden uit in een reeks burgeroorlogen, te beginnen met die tussen Marius en Sulla. Uiteindelijk zou al die interne strijd het einde van de Romeinse republiek en het begin van de keizertijd inluiden.

Accius' literaire bloei valt in tijd dus samen met de meest fundamentele, schokkende ontwikkelingen die Rome tot dan toe had meegemaakt. Literair-historisch gezien vormt hij de verbinding tussen de oudere generatie dichters van Ennius en Pacuvius, en de periode van het Gouden Latijn: Cicero beweert althans dat hij nog met hem heeft gediscussieerd (*Brutus* 107). Helaas weten we over hem weinig meer dan over zijn grote voorganger. Accius was Romeins burger,

waarschijnlijk uit Pisaurum in Umbrië, waar hij werd geboren als de zoon van een vrijgelatene. Hij kwam dus niet uit het zuiden zoals Ennius en Pacuvius. Maar evenals zij trok hij naar Rome, waar in die tijd filosofische en grammaticale studies in zwang waren. Accius was erdoor gegrepen en hield zich er jaren mee bezig. Een hogere opleiding in Rome leidde doorgaans tot een praktijk als advocaat op het Forum, maar Accius hield zich daar verre van. Hij werd eerder aangetrokken tot het serieuze theater: evenals Pacuvius koos hij speciaal voor dat genre.

In 140 v. Chr. nam de nog maar dertigjarige het voor het eerst met een tragedieopvoering op tegen de oude Pacuvius, die zich niet lang daarna terugtrok in Tarentum. Sindsdien was Accius min of meer onbetwist de grote man van de Romeinse tragedie. Figuurlijk, wel te verstaan, want hij schijnt klein van stuk te zijn geweest. Verschillende anekdotes in de antieke bronnen wijzen erop dat hij grote trots en geldingsdrang bezat en absoluut niet tegen kritiek kon. Zo liet hij een enorm standbeeld van zichzelf oprichten in de tempel van Hercules Musarum in de Circus Flaminius, bruskeerde hij een collega-dichter voor wie hij zich literair te goed voelde en spande hij een proces aan tegen een mime-acteur die het had gewaagd Accius' naam op de bühne te noemen.

Dit soort verhalen geven het beeld van een wat zelfvoldane en humorloze figuur. Maar de resterende fragmenten laten zien dat hij ook een harde werker en een begaafde dichter is geweest. Van niet minder dan achtenveertig stukken, ongeveer evenveel als van zijn vier voorgangers samen, zijn citaten bewaard. In totaal gaat het om een kleine 800 regels. Het beeld kan enigszins vertekend zijn doordat latere auteurs misschien meer van deze relatief 'moderne' dichter hebben geciteerd, maar over het algemeen wordt Accius gezien als een zeer productief dichter.

De mythencycli rond Troje bepalen, zoals in Rome inmiddels gebruikelijk, een groot deel van zijn stukken: drieëntwintig tragedies zijn ermee te verbinden. Evenals Pacuvius kiest ook Accius graag voor minder bekende varianten en nevenverhalen uit de vroege voorgeschiedenis van de stad of juist de nasleep van de oorlog. Maar de klassieke verhalen mijdt hij bepaald niet. Zo kiest hij in zijn *Nyctegresia* voor stof die overeenkomt met boek 10 van de *Ilias* en in zijn *Epinousimache* voor het thema van *Ilias* 16 tot en met 22. De *Myrmidones* combineert zelfs *Ilias* 9 met een tragedie van Aeschylus. Accius plaatst zich zonder aarzeling in de door Naevius ingezette traditie van contaminatie van Griekse originelen.

De overige stukken laten een brede mythologische kennis en belangstelling zien, waarbij alle grote namen terugkeren, zoals die van de Minotaurus, Medea en Antigone, de Bacchanten en Amphitryo. In zijn stofkeuze lijkt Accius dus al met al iets minder de uithoeken van de mythologie op te zoeken dan Pacuvius. Het lijkt of hij zo overtuigd is van zijn talent dat hij zich wil meten met alle grote tragici en epici, Grieks en Romeins, juist ook door bekende stof te behandelen. Uiteraard streeft hij daarbij naar een originele invalshoek en een eigen aanpak. Zo is zijn *Medea* nét even anders dan die van Ennius en Euripides en behandelt hij in zijn *Clytaemnestra* het verhaal van de moord op Agamemnon vanuit het perspectief van diens vrouw. Ook valt een zekere voorkeur op voor genealogie en historische verbindingen tussen verhalen en figuren, en hij kiest meer dan eens voor sterke vrouwen die ondraaglijk leed te verduren krijgen en dat met schier Romeinse moed verdragen. ‘Gevallen grootheid’ is een motief dat hem bijzonder boeit.

Accius’ stijl is wat minder eigennig dan die van Pa-

cuvius, maar zeker niet minder groots en gezwollen. Het is een zelfbewuste taal met grandioze uithalen en pakkende beschrijvingen, met sterke beelden en pathos, klinkende stijlfiguren en andere effecten. Antieke auteurs roemen vooral de kracht ervan. Meestal wordt Accius direct in verband gebracht met de ‘asianistische’ stijl uit de school van Pergamum in Klein-Azië: grootse, sterk versierde en op pathos gerichte taal. Het is bekend dat Accius aan het begin van zijn carrière (ongeveer 135 v. Chr.) een reis naar Klein-Azië heeft gemaakt, dus wellicht heeft hij letterlijk daar inspiratie opgedaan. Invloeden van die grootse stijl zijn in Rome overigens al enkele decennia vóór Accius aanwijsbaar.

Vaak is op de stijl van Accius afgegeven, al in de Oudheid zelf. Het is niet moeilijk om hem bombastisch of overdreven te noemen. Maar bij nader inzien blijkt de bombast toch nogal mee te vallen en zijn de bijzondere effecten functioneel. Pacuvius was als schilder sterk visueel ingesteld, Accius lijkt gevoeliger voor klank en muziek. Vooral een wat langere passage zoals *Medea* 1 kan hier als illustratie dienen: de beschrijving werkt vooral akoestisch sterk.

De mate waarin Accius reageert op de problemen van zijn onrustige tijd is enigszins omstreden. Natuurlijk opereert geen enkele antieke schrijver geheel geïsoleerd van de maatschappelijke context, en ook bij Accius zijn veel citaten te vinden over macht en recht, over de juiste verhoudingen tussen machthebbers en onderdanen, over de gevaren van tirannie en illegitieme macht, over ware moed en andere essentiële deugden. Maar het gaat waarschijnlijk te ver om, zoals sommigen doen, hierin ook een soort actueel politiek commentaar te lezen. Accius vertegenwoordigt de normen en opvattingen van de Romeinse elite, net zoals zijn voorgangers dat deden. Een verbinding met de eigen sociale en

politieke context was in zijn tijd misschien helemaal niet meer nodig: de tragedie was inmiddels een soort leven op zichzelf gaan leiden.

Accius is als schrijver ook actief geweest in enkele andere genres. In zijn *Didascalica* bijvoorbeeld wisselde hij essayistisch proza, onder meer over toneel, af met verzen en daarnaast liet hij van zich horen als grammaticus. Zo bepleitte hij spellingshervormingen in het Latijn. Helaas zijn er van deze werken slechts minieme fragmenten bewaard. Voor zijn werk als tragicus zijn ze slechts in zoverre van belang dat ze Accius laten zien als man van de praktijk én de theorie: hij reflecteerde op het theater en de taal, de middelen die hij zelf gebruikte, en gaf daar in geschriften vorm aan. Je zou hem dus een wetenschappelijke dichter kunnen noemen.

NEERGANG

Accius' stukken werden in de eerste eeuw v. Chr. nog herhaaldelijk opgevoerd. Alleen al daarom kan men niet spreken van een ondergang van de tragedie na zijn dood. Het theater bleef een populaire vorm van cultuur in het Rome van Cicero en nog later, tot in de vroege keizertijd, maar er traden enkele grote veranderingen op. Allereerst ontbrak het kenmerklijk aan overtuigende, grote dichtertalenten. Van de vele namen van tragediedichters uit de late republiek worden amper fragmenten aangehaald. Zij blijven daarmee onbekenden en de Romeinse tragedie raakt voor moderne lezers uit het zicht.

Toneelstukken maken en uitvoeren werd meer en meer het reguliere werk in een professionele sector, waarbij het accent meer op de acteurs kwam te liggen: zo zijn uit Cicero's tijd geen grote tragediedichters bekend maar wel beroemde

acteurs als Roscius en Aesopus. Ook lijkt het of de balans enigszins verschoof naar komedie en ander licht vermaak, ten nadele van tragedie.

Een grote, belangrijke ontwikkeling is die van de verdergaande 'verlitterating' van de tragedie. In de eerste eeuw v. Chr. kwam het verschijnsel op van leesdrama's: tragedies die niet zijn bedoeld om op de planken te brengen maar om in kleine kring te lezen of te reciteren, al dan niet met wat muzikale begeleiding. Toppolitici deden aan die mode mee: Julius Caesar schreef een *Oedipus* en keizer Augustus een *Ajax*, maar geen van beiden zal echt ambities voor het theater hebben gehad. Zijn climax zou dit genre vinden in de pathetische leesdrama's van de filosoof Seneca (ca. 4 v. Chr.-65 na Chr.). Seneca is de enige Romeinse dichter van wie complete tragedies zijn overgeleverd. (Zij vallen qua periode en vorm buiten het bestek van deze uitgave.)

Een toneelcultuur bestond er nog tot in de tijd van de Flavische keizers (eind eerste eeuw), maar daarna schijnt er definitief de klad in te zijn gekomen. De tijden waren voorgoed veranderd: er was geen republiek meer maar een autoritair regime met één keizer op de troon. Voor tragedie, met haar kritiek op alleenheersers, machtsmisbruik en moord, was dat geen gunstige voedingsbodem. De bekende mythologische verhalen hadden hun plaats gevonden in de grote epen zoals Vergilius' *Aeneis* en vooral Ovidius' *Metamorfosen*, zoals die werken ook tragische verhaalpatronen soepel in zich hadden opgenomen. Vergilius' verhaal van Dido en Aeneas bijvoorbeeld laat zich goed analyseren in termen van tragedie. Het publieke spektakel werd gedomineerd door spelen met gladiatoren en wilde dieren, en door de populaire wagenrennen. Naast alle door de keizers geboden 'brood en spelen' bleek de tragedie als apart toneelgenre niet langer nodig.

Toch kon Rome minstens *terugzien* op een roemrijke bloei van tragedies in haar republikeinse periode, met de vijf grote dichters Livius Andronicus, Naevius, Ennius, Pacuvius en Accius. Waarom zijn hun werken niet bewaard? Ze zouden minstens als monumenten van de oude grootheid hun plaats hebben kunnen behouden. Die vraag blijft even prangend als moeilijk te beantwoorden.

Een belangrijke factor is in elk geval de eigen Romeinse kijk op die voorklassieke periode. Reeds Cicero had al zware kritiek op het Latijn van sommige van de tragici en die kritiek zou alleen maar toenemen. Vooral het classicisme van de Augusteïsche periode maakte korte metten met de eigenzinnige en 'ouderwetse' dichters van vroeger. Misschien is het enigszins vergelijkbaar met de impact in de Nederlandse literatuur van de Tachtigers aan het eind van de negentiende eeuw, of van de Vijftigers na de Tweede Wereldoorlog: een nieuwe generatie staat op, met nieuwe, torenhoge eisen aan poëtische taal en inhoud waar de vorige perioden niet aan kunnen voldoen; en met de opkomst van zo'n generatie lijkt al het voorgaande in één klap achterhaald en waardeloos, letterlijk het lezen niet meer waard.

Na Vergilius en Horatius was er voor oude dichters als Ennius en consorten alleen nog beleefde literair-historische aandacht, maar men las ze niet meer vrijwillig. Dat had onvermijdelijk zijn invloed op de omloop van hun werken. Ze werden niet meer overgeschreven, raakten in onbruik, gingen verloren. In de tweede eeuw na Chr. bloeide de aandacht voor de aloude dichters nog eenmaal op, maar toen bleek het soms al moeilijk geworden om hun werken nog in de oorspronkelijke vorm te vinden.

Behalve de taalkundige afkeer van het archaïsche Latijn kwamen er ook meer ideologisch getinte bezwaren. Het na 200 sterk opkomende christendom was fel gekant tegen alle

vormen van theater. De gruwelijke taferelen van de Vroegromeinse tragedie, met haar voortzetting van de 'immorele' Griekse mythologie, konden door christenen onmogelijk positief worden geduid. Dat Seneca's leesdrama's desondanks overgeschreven en bewaard werden is vermoedelijk vooral te danken aan zijn naam en zijn populariteit bij christenen.

FRAGMENTEN

Het verlies is al met al groot en, naar het zich laat aanzien, onherroepelijk. Van het geheel van de Vroegromeinse tragedie resten slechts scherven. De kans dat er eens een complete tragedie van een van Romes grote tragici ontdekt wordt is gering. Lezers van nu zullen het dus moeten stellen met de bewaarde en bijeengesprokkelde fragmenten. Voor een groot deel zijn de stukken in hun handelingsverloop redelijk reconstrueerbaar. Evenals bij het epische werk van Livius Andronicus, Naevius en Ennius (Bibliotheca Latina Archaica I en II) is daarmee een duidelijk kader gegeven waarbinnen het tekstmateriaal een bepaalde mate van ordening en interpretatie toelaat. Zo kan toch een beeld ontstaan van deze dichters en hun werken.

Misschien is het fragmentarische karakter van de teksten ook hier een voordeel. Waren er allemaal complete stukken, dan werd het misschien weer wat veel van het goede. Bovendien vraagt juist de versplinterde staat van de teksten om actieve deelname van de lezer. Hij of zij moet de eigen fantasie inzetten om het materiaal te completeren. Zoals de opgevoerde tragedies ooit toeschouwers nodig hadden voor een werkelijk theatereffect, zo hebben deze gedrukte fragmenten lezers nodig om echt te werken.

Dit is de eerste volledige uitgave van alle vijf de Romeinse tragici in het Nederlands. Ze beoogt aan te knopen bij de toegenomen belangstelling voor Griekse tragedies, voor klassiek erfgoed en overdracht van cultuur in het algemeen. De hoofdmoot ervan vormen de letterlijke citaten van de vijf dichters, zorgvuldig bezorgd op basis van standaardedities en voorzien van een minimum aan toelichting, en uiteraard van een nieuwe Nederlandse vertaling in dichtvorm. Voor verdere verklaring van de hier aangehouden principes verwijs ik graag naar het Nawoord.

Hopelijk kunnen de teksten in deze nieuwe presentatie iets zichtbaar en voelbaar maken van de dynamiek en de durf van de vroege Romeinse literatuur. De ontwikkeling ervan is in gang gezet door directe confrontatie met Griekse modellen en creatieve toe-eigening en verwerking daarvan. Die grondhouding van *imitatio* en *aemulatio*, van navolging en wedijver, bleef ook in latere tijd bepalend binnen veel Romeinse genres. Deze pioniers van de vroege Romeinse poëzie verdienen het te worden gelezen. Ze vormen de onmisbare verbinding tussen de klassiek-Griekse en de klassiek-Romeinse literatuur. En menig fragment schittert en straalt ook op eigen kracht.

Livius Andronicus

AIAX MASTIGOPHORVS (Ajax the whip-bearer)

In dit stuk staat de beroemde Griekse held centraal, met de bekende elementen van zijn waanzin en zelfmoord.

*1. Sarcastische vraag van Ajax aan de Grieken over zijn heldhaftige verleden

mirum uidetur, quod sit factum iam diu
<oblitos> esse?

is 't vreemd dat u wat lang geleden is verricht
<vergeten> bent?

*2. De vergankelijkheid van lof

praestatur laus uirtuti, sed multo ocius
uerno gelu tabescit

de deugd krijgt huldeblijken, maar die kwijnen veel
sneller nog dan voorjaarsvorst

*3. Ajax' zweep als hij het vee te lijf gaat

hortamenta

aanjaag-dingen

ACHILLES

De hoofdpersoon van dit stuk is de beroemde Griekse held uit de strijd om Troje.

*1. Dreigende woorden van Deidamia tot Achilles bij zijn vertrek naar Troje

si malas imitabo, tum tu pretium pro noxa dabis

volg ik slechte vrouwen na,
dan zet ik u de fout betaald!

EQVOS TROIANVS (Het paard van Troje)

Het verhaal betreft de inname van Troje.

*1. Een bede om hulp, misschien door Cassandra

da mihi hasce opes
quas peto, quas precor:
porrige, opitula!

geef mij de sterkte
waar ik om bid en
die ik behoef, o
bied die mij, steun mij!

AEGISTHVS

Van deze tragedie van Livius Andronicus zijn relatief veel fragmenten bewaard. Het model was vermoedelijk Aeschylus' Agamemnon. In dat geval staat de moord op Agamemnon door Aegisthus en Clytaemnestra centraal. Het is ook mogelijk dat Aeschylus' Choephoroe het model was. In dat geval zou het gaan om de moord op Aegisthus en Clytaemnestra door Orestes.

**1-2. Terugkeer van de Grieken vanuit Troje
– na de val van Troje – dolfijnen tijdens de vaart onderweg naar huis*

nam ut Pergama
accensa et praeda per participes aequiter
partita est

want na de brand
in Troje, toen de buit gelijkelijk verdeeld
was over wie had deelgenomen...

tum autem lascium Nerei simum pecus
ludens ad cantum classem lustratur

en toen kwam Nereus' darterel, platgeneusd gedierte
speels en zingend om de schepen zwemmen

*3. *Woorden van een personage (misschien cynisch bedoeld)*

iamne oculos specie laetauisti optabili?

hebt u uw ogen met dit wenselijk zicht verblijd?

*4. *Agamemnon over stilzwijgen tegenover Cassandra*

nemo haec uostrorum ruminetur mulieri

geen van u herkauwe dat bij deze vrouw!

*5-6. *Thuiskomst van Agamemnon*

– zijn plechtige dank – zijn gezin herenigd kort voor de moord

sollemnitusque † adeo ditali † laudet lubens

en plechtig huldigt hij van harte zo de goden

in sedes conlocat se regias;

Clutemestra iuxtim, tertias natae occupant

zet zich op de koningszetel;

naast hem Clytaemnestra, dochters op plaats drie

*7. *Agamemnon vermoord*

ipsus se in terram saucius fligit cadens

hijzelf stort zich gewond ter aarde en valt neer

*8. *Bevel van Clytaemnestra tot soldaten, over Electra of Cassandra*

quin quod parere uos maiestas mea procat,
toleratis templo <leto>que hanc deducitis?

waarom niet doen zoals mijn majesteit vereist
en luisteren? sleep haar de tempel uit, <ten dode>!

HERMIONA

Hermione, de dochter van Menelaüs, is getrouwd met Neoptolemus, de zoon van Achilles. Na de val van Troje krijgt Neoptolemus de weduwe van Hector, Andromache. Uit jaloezie op Andromache zorgt Hermione ervoor dat Neoptolemus vermoord wordt door Orestes en samen met hem vlucht zij.

*1. *Andromache tot haar zoon Anchialus (Amphialus)*

obsecro te, Anciale, matri ne quid tuae aduersus fuas

alsjeblijft, Anchialus,

wil nooit je moeder wederstreven!

DANAE

Voor de stof van dit stuk zie de gelijknamige tragedie van Naevius.

48

WOESTE MENSENHARTEN

*1. *Tegen een dreigement*

<haec> etiam minitas <mi>? mitte ea quae tua sunt magis
quam mea

<mij> nog dreigen ook?! hou op
met 't jouwe eerder dan het mijne

ANDROMEDA

*Voor de stof van dit stuk zie de gelijknamige tragedie van
Ennius.*

*1. *Door Neptunus veroorzaakte overstroming in Ethiopië*

confluges ubi conuentu campum totum inumigant

daar waar samenvloeiing samen-
komend vlakten gans vernat

TEREVVS

*Voor de stof van dit stuk zie de gelijknamige tragedie van Ac-
cius.*

*1. *Een sporadisch bezoeker*

rarenter uenio

ik kom maar zeldenlijk

LIVIUS ANDRONICUS

49

*2. *Een verontwaardigde uitspraak*

nimis pol inpudenter seruis praestolas

't is verdraaid wel schaamteloos
hoe jij nu op de slaven wacht!

*3. *Woorden van Procne vlak voor haar moord op Itys*

<at> ego puerum interea ancillae subdam lactantem meae,
ne fame perbitat

'k leg de zuigeling intussen
aan de borst bij mijn slavin,
dan komt hij niet van honger om

*4. *Philomela die tegenover Procne getuigt dat zij door Tereus
tot seks is gedwongen (zij kan toch spreken, of spreekt via een
ander)*

credito,
cum illoc olim mea uoluntate numquam limaui caput

geloof mij maar:
met hem daar heb ik nimmer zelf
uit vrije wil de kop geschurkt

NIET NADER TE PLAATSSEN FRAGMENTEN

*1. Wijnschenkers

florem anclabant Liberi ex carchesiis

ze dienden Bacchus' bloesem op in fraaie coupes

*2-6. Ruige bergen

– beklimmers – landschap – de Taenarus (op de Peloponnesus)
– vergelijking met Achilles, opgevoed op de Pelion – de Parnasus met de Castaliabron

sed qui sunt hi, qui ascendunt altum ocrim?

maar wie beklimmen daar die hoge berg?

celsosque <in> ocris
aruaque putria et mare magnum

<...tot in>
rijzige bergen,
pulverig bouwland,
en zeven zeeën

namque Taenari celsos ocris

want Taenarus' rijzige bergen...

haut ut quem Chiro in Pelio docuit ocri

niet als Chirons leerling op de Pelion

quo Castalia per struices saxeas lapsu accidit

waar Castalia over stapels steenwerk glijdt

*7. Tot een vrouw

mulier, quisquis es, te uolumus

vrouw, wie gij ook zijt, wij willen u...

*8. Een moeder of voedster over een jongen

quem ego nefrendemalui lacteam inmulgens opem

'k voedde hem, een bijtloos kind,
door melkkracht in zijn mond te dringen

*9. Iets kunstigs

puerarum manibus confectum pulcerrime

door meisjeshanden wondermooi tot stand gebracht

*10. *Uit een sportscène*

quinqertiones praeco in medium <pro>uocat

de vijfkampstrijders roept de heraut naar voren toe

*11. *Een vreemde etymologie van 'Romeins' via de Strymon, een rivier in Macedonië (onzeker fragment)*

O Strumon <unde nomen Romani trahunt
ex> Graeco stirpe exo<rti>

o Strymon, <u waarnaar Romeinen zijn genaamd,
aan> Griekse stam onts<prongen>

*12-17. *Fragmenten uit komedies*

– ongedierte – dialoog over een slachtoffer – verkeerd uiterlijk
– genoeg – een grove belediging – misplaatste activiteit

pulicesne an cimices an pedes? responde mihi

vlooien soms, of luizen, wantsen? antwoord mij!

– corruit quasi ictus scena <– sicine?> – haut multo secus

– ...zeeg ineen, door priesterbijl
getroffen <– zo?> – ja, niet veel anders

ornatu incedunt gnobili<d> ignobiles

... schrijdt nu edel uitgedost onedel volk

adfatum edi bibi lusi

'k at, dronk, speelde naar believen

uecors et malefica
uacerra

waaninnig en boosaardig
blokhoofd!

lepus tute es et pulpamentum quaeris

jijzelf bent haas, maar zoekt naar wild!

Naevius

AESIONA

Laomedon, koning van Troje, heeft aan Neptunus de beloning geweigerd voor het bouwen van de muur om de stad. Als wraak zendt Neptunus een verwoestend zeemonster naar Troje. Een orakel draagt de koning op het monster te verzoenen door zijn dochter, Aesione, te offeren. Het meisje wordt door Hercules bevrijd. De koning komt zijn beloften aan Hercules echter niet na. Deze verwoest daarop de stad.

Het verhaal lijkt sterk op dat van Andromeda (zie de naar haar genoemde tragedie van Ennius).

*1. Dreigende woorden van Hercules tot Laomedon

ne mihi gerere morem uidear lingua, uerum lingula

dat ik niet content lijk met
wat taal vertolkt, maar met de dolk!

HECTOR PROFICISCENS (Hectors vertrek)

Dit stuk gaat zonder twijfel over de Trojaanse held Hector, zijn afscheid van vrouw en kind, en zijn fatale strijd met Achilles.

*1. Ferme woorden in een krijgsraad van de Trojanen

tunc ipsos adorient, ne qui hinc Spartam referat nuntium

dan op hen ten aanval! niemand
mag vanhier in Sparta melden...

*2. Trotse woorden van Hector tot Priamus

laetus sum laudari me abs te, pater, a laudato uiro

blij ben 'k met uw lofprijs, vader,
u die lof van anderen krijgt

EQVOS TROIANVS (Het paard van Troje)

De stof in deze tragedie is dezelfde als in de gelijknamige tragedie van Livius Andronicus.

*1. Bedreiging van Priamus door Neoptolemus

numquam hodie effugies quin mea manu moriari

nooit zult u vandaag ontkomen,
nee, u sterft nog door mijn hand!

IPHIGENIA

De dichter zal het uit Euripides bekende verhaal hebben gevolgd over Iphigenia. Zij wordt geofferd in Aulis, maar Artemis redt haar en maakt haar tot haar priesteres. Ten slotte wordt zij gered door Orestes en Pylades.

*1. Bede van Athena tot de wind

passo uelod hinc uiuum, Aquilo, <Orestem> in portum
perferas

breng vanhier met volle zeilen,
Noordenwind, <Orestes> levend
in de haven

DANAE

Van deze tragedie zijn betrekkelijk veel fragmenten bewaard gebleven. Centraal stond ongetwijfeld het verhaal van Danae, de dochter van koning Acrisius, die door hem uit angst voor een orakel over zijn kleinzoon is opgesloten in een toren. Jupiter weet toch tot Danae door te dringen doordat hij de gedaante van een gouden regen aanneemt. Als de prinses is bevallen van Perseus, laat de koning haar met haar kind in een kist opsluiten en in zee werpen. Ze spoelen aan op Seriphos, waar een visser hen opneemt.

*1. De macht van Jupiter

omnes formidant homines eius ualentiam

de mensen vrezen allemaal zijn grote kracht

*2. Dringend verzoek aan Acrisius over Danae

contempla placide formam et faciem uirginis

neem kalm het meisje op: haar pracht, haar fijn gezicht

*3. Verbijstering

excidit orationis omnis confidentia

weg valt alle samenhang en
orde in het taalgebruik

*4. Acrisius over de schuld van Danae (afwijkend metrum)

eam nunc esse inuentam probris conpotem scis

't is helder nu:
zij heeft aan smaad
haar deel, u weet het

*5. Herinnering van Danae aan het moment van bevruchting

auri rubeo fonte lauere <me> memini manum

in rossig gouden bron
mijn hand gewassen, weet ik nog

*6-7. Woorden van Acrisius

– *onderstreping van de zwaarte van Danae's fout door vergelijking met alledaagse situaties – juiste verhouding van haar straf en haar vergrijp*

desubito famam tollunt, si quam solam uidere in uia

terstond schandaal gemaakt na 't zien
van hoe een vrouw alleen op straat...

quin, ut quisque est meritus, praesens pretium pro factis ferat

... dat voor elk volgens verdienste
boontje om zijn loontje komt

*8. Danae in ballingschap

indigne exigor patria innocens

gemeen verdreven uit mijn land, onschuldig...

*9-11. *Bliksem en weerlicht*
 – Danaë's verwijzing naar Jupiters macht – haar bede om hemelse hulp – een teken van Jupiter

quam quondam fulmine icit <summus> Iuppiter

... die hoogste Jupiter soms met zijn bliksem treft

manubias subpeta<n>t pro me

dat zijn schichten voor mij klaarstaan

suo sonitu claro fulgoriuit Iuppiter

met klaar geluid heeft Jupiter gebliksemend

LVCVRGVS

Centraal in deze tragedie staat de vijandigheid van de Thracische koning Lycurgus tegen de god Bacchus (Liber) en zijn volgelingen op hun weg van Azië naar Europa. Niet minder dan 24 fragmenten uit deze tragedie zijn bewaard, zodat de plot zich in grote lijnen laat reconstrueren.

Koning Lycurgus krijgt te horen dat wilde Bacchanten, vrouwelijke volgelingen van Liber, zich in zijn gebied te buiten gaan aan de jacht. Hij besluit allen te laten oppakken. De Bacchanten reageren verontwaardigd als ze van de tegenactie horen. Eerst wordt Liber zelf gearresteerd. Lycurgus waant zich zijn meerdere en laat opnieuw zijn woede blijken. Vervolgens doet men een poging ook de Bacchanten op te pakken. Blijkens een verslag van een soldaat of bode is dat uiteindelijk ook gelukt. Ten slotte neemt de plot een wending: Liber gebruikt zijn

goddelijke macht voor strafmaatregelen tegen Lycurgus' land, zijn paleis en de koning zelf.

In dit stuk, dat mede gebaseerd is op bekende voorbeelden zoals Euripides' Bacchanten (dat in de mythische chronologie later speelt in de stad Thebe), vervult de god Liber de hoofdrol. Daarmee biedt de tekst ook een interessant beeld van de Romeinse werkelijkheid: de cultus van Bacchus breidde zich tijdens Naevius' leven onder alle bevolkingsgroepen in Italië sterk uit. Enkele jaren na Naevius' dood zou de Senaat die 'vreemde' eredienst met alle middelen trachten te verbieden (Senaatsbesluit over de Bacchanalia uit 186 v. Chr.).

*1-4. *Bodebericht aan Lycurgus over de komst van de Bacchanten*

– grenswachters – de Bacchanten – hun verwoestende gang – hun gezang

tuos qui celsos terminos tutant

al wie uw hoge grenzen controleren

alte iubatos angues inlaesae gerunt

... bekamde slangen hoogop dragen, ongedeerd

Liberi <sunt>: quaque incedunt, omnis aruas operunt

... <zijn> van Liber: waar zij lopen
 alle akkers platgetrapt!

suauisonum melos

zoetgeklankte song

*5-7. *Lycurgus' instructies*

– aanspreking van de lijfwacht – bevel tot arrestatie – vergelijking met vogels en bevel tot executie

uos, qui regalis corporis custodias
agitatis, ite actutum in frundiferos locos,
ingenio arbusta ubi nata sunt non obsita

o gij, die over 's konings lichaam de bewaking
voert, gaat aanstonds naar het bladrijk gebied
waar bomen uit zichzelf ontstonden, ongeplant

ducite
eo cum argutis linguis mutas quadrupedes

voer ze
weg, die scherpgetongden, stom als beesten nu!

<earum uos> alis sublime altos saltus <illico>
inlicite, ubi bipedes uolucres lino linquant lumina

<jullie>, zet de weiden hoog
<terstond> vol vallen voor <hun> vleugels,
waar die tweebeensvogels dan
hun licht in strikken kunnen laten

*8-9. *Reactie van de extatische Bacchanten*
– kwaadheid dat hun woeste jacht (bedreven met dierenvelen
om de schouders) zou moeten eindigen – opzweepend gezang

ut in uenatu uitulantis ex suis
locis nos mittant poenis decoratas feris?

om ons, in jubel om de jacht, te drijven uit hun
plaatsen? nu wij stralen in de dierenstraf?

pergite
tursigerae Baccae, Baccico cum schemate

voort nu,
thyrsusdraagsters, Bacchen, Bacchisch in beweging!

*10. *Bacchanten die iemand naar de weg vragen*

ignotae iteris sumus; tute scis

wij weten hier de weg niet, maar u wel

*11-15. *Lycurgus en Liber*

– *Lycurgus' vraag aan een soldaat hoe Liber (Bacchus) precies is overmeesterd – dreiging dat Liber hem niet moet uitdagen – voorzichtige waarschuwing aan Lycurgus, misschien door een goede raadgever (of door Liber zelf) – kort debat over wie er nu fout zit – verzekering door Liber dat Lycurgus zal moeten buigen*

dic quo pacto eum potiti: pugnan an dolis?

zeg me: hoe is hij gepakt?
door strijd of hinderlaag?

ne ille mei feri ingeni atque animi acrem acrimoniam

laat hij van mijn woeste hart en

ziel de scherpe scherppte niet
<beproeven>!

caue, sis, tuam contendas iram contra cum ira Liberi

wacht u alstublieft uw toorn
naast Libers toorn te laten staan

– oderunt di homines iniuros – egone an ille iniurie
facimus?

– goden haten onrechtplegers!
– wie pleegt hier nu onrecht, ik
of hij?!

se quasi amnis cita rapit, sed tamen inflexu flectitur

doch zoals een snelle stroom
al vliedend toch weer zwenkt en zwiert

**16-19. Verslag van de actie tegen de Bacchanten
– angst van de naderende soldaten – hun aarzeling bij het zien
van de dartelende Bacchanten – de bijzondere uitdossing van
de Bacchanten – Bacchanten afgevoerd als makke beesten*

iam ibi nos duplicat aduenientis timos pauos

toen wij daar dan kwamen, vouwden
angst en bange ons doormidden

nam<que> ut ludere laetantis inter se<se> uidimus
praeter amnem aquam creterris sumere ex fonte

want zodra wij hen in spel
en scherts zo met elkander zagen,
op de oever water scheppend,
emmers vol..

pallis, patagiis, crocotis malacis, mortualibus

mantels, gouden boordsel, jurken
soft en gelig, doodskledij

<sic> sine ferro pecua manibus <sueta> ad mortem meant

<zo> gaan dieren zonder zwaard,
<gewend> aan handen, naar hun dood

**20-21. Barse woorden van Liber
– verdere strafmaatregelen voor het land – bevel om de koning
voor te geleiden*

ut uideam Vulcani opera haec flammis flora fieri

dat ik door Vulcanus' werk
dit al van vlammen bloeien zie!

proinde huc Druante regem prognatum patre,
Lucurgum cette!

en breng vervolgens Druas' koningstelg bij mij:
hier met Lycurgus!

*22-24. *Niet nader te plaatsen fragmenten, misschien over de bestraffing van Lycurgus – als sneeuw voor de zon (onzeker fragment) – over Thracische troepen of toeschouwers – oproep tot omstanders*

iam solis aestu candor cum liquesceret

wanneer het wit door zonnehitte al ging smelten

late longeque Traces nostros feruere

dat wijd en zijd de Thraciërs onstuimig zijn

uos qui astatici obstinati

u die daar hardnekkig staat...

ROMVLVS

Naevius is de eerste Romeinse dichter die ook serieuze stukken heeft geschreven met onderwerpen uit de Romeinse geschiedenis (fabulae praetextae). In Romulus staat de oudste geschiedenis van Rome centraal: het verhaal rondom Romulus en Remus. Het stuk wordt ook wel aangeduid als Lupus (De Wolf of De Wolvin), misschien vanwege een verhaal als zou tijdens de voorstelling van dit stuk een echte wolvin het theater zijn binnengekomen tijdens een scène waarin Romulus en Remus worden gezoogd. Die anekdote wordt overigens al in de Oudheid voor onwaar gehouden.

*1. *Beleefde dialoog van twee koningen*

– Vel Veiens regem salutat Vibe Albanum Amulium
– comiter senem sapientem contra redhostit min salus

– Vel Vibe, Veiï's vorst, wenst vorst Amulius uit Alba goeds!
– mijn vriendelijke wedergroet gaat, wijze grijsaard, uit naar u

*2-3. *Twee losse woorden*

asta

kaardsel

<con>sponsus

<mede>borg

CLASTIDIVM

Deze praetexta is genaamd naar een plaats in Noord-Italië (het huidige Casteggio), waar de Romeinen een slag wonnen. Het gaat om de zege op de Insubres door consul Marcus Claudius Marcellus, in het jaar 222 v. Chr.

*1. *Blijdschap van Romeinse soldaten*

70

WOESTE MENSENHARTEN

71

uitulantis

jubelend

*2. *Glorieuze terugkeer van Marcellus in Rome*

uita insepulta laetus in patriam redux

met onbegraven leven, blij, weer naar zijn land

NIET NADER TE PLAATSEN FRAGMENTEN

*1. *Wat niet gedijt*

male parta male dilabuntur

slecht verkregen zal ook slecht vergaan

*2. *Dorst*

mare interbibere

de zee wegdrinken

*3. *Een gunstige zeereis*

dubii fauentem per fretum intro currimus

met twijfel varen wij meegaande golven op

NAEVIUS

*4. *Buitenlands gekleed*

diabathra in pedibus habebat, erat amictus epicroco

flipflops had hij aan zijn voeten
en hij droeg een gele *see-through**5. *Richting hoogland*in montes <confrages> <...>
ubi uenti frangebant locumnaar <windbreek>bergen <...>
waar de winden alles braken*6. *Onrecht*

circumueniri uideo<r> ferme iniuria

omsingeld lijkt ik wel door onrecht

*7. *Ellende*

struix malorum

een stapel narigheden

*8. Zeldzaam

neminem uidi, qui numero sciret quicquid scito opus est

niemand zag ik die nauwkeurig
wist al wat men weten moet

*9. Een ossendrijver (misschien uit Iphigenia)

trionum hic moderator rusticus

deze landman leidt de trekkers

*10. Van je hart geen moordkuil maken

odi summussos; proinde aperte dice quid sit quod times

morders haat ik; zeg vrijuit dus
waar u nu zo bang voor bent

*11. Uniek

quam numquam uobis Grai atque barbari

... die nooit aan u door Grieken en barbaren...

*12. Verre stammen

uos qui adcolitis Histrum fluuium atque algidam

u die woonachtig bij de Donau bent, en 't koude...

Ennius

THYESTES

Centraal in de gruwelijke mythe van Thyestes staat de ‘Maaltijd van Thyestes’: Atreus, koning van Mycene, wil zich wreken op zijn broer Thyestes, omdat die zijn vrouw heeft verleid. Onder het mom van verzoening nodigt Atreus hem op een diner, waar hij hem het vlees van zijn eigen zoontjes voorzet.

Ennius’ tragedie speelt zich echter niet in Mycene af, maar bij koning Thesprotus in Epirus, na afloop van de gruwelijke maaltijd. Thyestes, die uit is op wraak, heeft van een Apollo-orakel te horen gekregen dat hij daartoe eerst een kind bij zijn eigen dochter Pelopia moet maken. In de tussentijd wordt Mycene door droogte geteisterd. Apollo heeft koning Atreus laten weten dat de droogte pas ophoudt met de terugkeer van Thyestes.

Thyestes komt in Epirus, waar koning Thesprotus zorgt voor Pelopia. Op een onbewaakt moment verkracht Thyestes het meisje, onbewust van haar ware identiteit. Ook Atreus komt naar Epirus, op zoek naar zijn broer. Hij wordt verliefd op Pelopia, die hij aanziet voor een dochter van Thesprotus, iets waartegen de koning uit angst niet protesteert. Atreus trouwt met haar. Hij keert met haar terug naar Mycene, waar zij een zoon zal baren die feitelijk het kind van Thyestes is: Aegisthus.

*1-4. Thyestes kort na aankomst in Epirus
 – zijn relaas van zijn voorgeschiedenis – zijn waarschuwing aan het koor van Epiroten hem niet nabij te komen – reactie van het koor – vraag van het koor (afwijkend metrum in de fragmenten 2, 3 en 4)

Tantalo prognatus Pelope natus, qui quondam a socru
Oenomao rege Hippodamean raptis nanctus nuptiis

telg van Tántalus en zoon
van Pelops (die van Oénomaüs,
schoonpa, koning, Híppodameia
ooit met list tot vrouw verkreeg)

nolite, hospites, ad me adire: ilico istic;
ne contagio mea bonis umbraue obsit
tanta uis sceleris in corpore haeret

nee, vreemdelingen, kom niet
in mijn buurt! blijf daar!
dat goeden mijn besmetting
niet, mijn schaduw niet
bezwaart! zo groot en ernstig
kleeft mij misdaad aan!

quidnam est, obsecro, quid te adiri abnutas?

wat is er, vraag ik, dat
men u niet naderen mag?

quemnam te esse dicam, qui tarda in senectute...?

wie moet ik zeggen
dat u bent,
die traag en oud...?

**5. Vervloeking door Thyestes van Atreus: 'moge hij schipbreuk
lijden'!*

ipse summis saxis fixus asperis, euisceratus,
latere pendens, saxa spargens tabo, sanie et sanguine atro,
neque sepulcrum, quo recipiat, habeat portum corporis,
ubi remissa humana uita corpus requiescat malis

dat hij op de rauwe rotsen
vastgepind, van darm ontdaan
en hangend aan een flank, de rotsen
smerig spattend met zijn pus
en rotzwart bloed, zelfs in geen graf
terecht kan, lichaamshaven waar het
lichaam na het mensenleven
rusten mag van alle kwaads!

**6. Thyestes over het orakel over zijn dochter (of Atreus over het
orakel over de terugkeer van zijn broer; onzeker metrum)*

set me Apollo ipse delectat ductat Delphicus

maar mij vervoert en vermaakt
Apollo zelf, Delphische godheid

**7. Zakelijke uithuwelijking van Pelopia aan Atreus door Thes-
protus*

sin flaccebut condiciones, repudiato et reddito

zou de schikking slapper worden?
wijs die af! en geef haar terug!

*8-9. *Thyestes nadat hij zijn incest met Pelopia heeft ontdekt*
– *zijn afgrijzen (afwijkend metrum) – verwijt aan Fortuna*

quam mihi maxime hic hodie contigerit malum

wat een ramp heeft mij vandaag
zo grotelijks getroffen!

eheu, mea Fortuna, ut omnia in me conglomeras mala!

ach, Fortuna, hoezeer bal jij
alle leed op mij tezamen!

*10-13. *Niet nader te plaatsen fragmenten*
– *een blik ten hemel – een plotselinge onderbreking – nadenken*
– *introspectie (onzeker fragment)*

aspice hoc sublime candens quem uocant omnes Iouem

zie die hoogverheven gloed,
door allen Jupiter genaamd

sed sonitus auris meas pedum pulsu increpat

'n geluid van voetgetrappel dendert in mijn oren

ibi quid agat secum cogitat parat putat

daar gaat hij na, beraamt, bedenkt hij wat te doen

impetrem facile ab animo ut cernat uitalem <...>

dat ik licht mijn ziel mag brengen
tot een oordeel over levens-<...>

ALEXANDER

Hoofdfiguur in dit stuk is de Trojaanse prins Alexander, beter bekend als Paris. Na zijn geboorte als zoon van Priamus en Hecuba is Alexander op grond van een omineuze droom van zijn moeder meegegeven aan herders om gedood te worden. Uit medelijden hebben die hem echter te vondeling gelegd. Andere herders hebben de jongen gevonden en onder de naam Paris grootgebracht. Als jongeman houdt hij er een stier als lievelingsdier op na. Priamus laat inmiddels ieder jaar spelen houden voor zijn doodgewaande zoon Alexander. Dienaren zijn hiervoor op zoek gegaan naar passende prijzen en hebben ook beslag gelegd op Paris' stier, ondanks protesten van de jongen.

Het stuk speelt in Troje. Paris komt aan in de stad om mee te doen aan de wedstrijden. De nietsvermoedende jongen is daar getuige van Cassandra's visioenen (een sterk effect van 'dramatische ironie'). Tijdens de wedstrijden neemt Paris het onbewust op tegen zijn broers. Op alle onderdelen behaalt hij de overwinning. Als hij daarop met geweld wordt bedreigd neemt hij zijn toevlucht tot het altaar van Jupiter. Uiteindelijk wordt zijn ware identiteit onthuld. Priamus erkent hem als zijn zoon en neemt hem op in het paleis.

Het stuk is gebaseerd op een verloren origineel van Euripides. Veel fragmenten zijn bewaard door Cicero in zijn werk Over voorspellingskunst.

*1. Proloog: de voorgeschiedenis van Hecuba's droom

mater grauida parere se ardentem facem
uisa est in somnis Hecuba; quo facto pater
rex ipse Priamus somnio mentis metu
percussus curis sumptus suspirantibus
exsacrificabat hostiis balantibus;
tum coniecturam postulat pacem petens
ut se edoceret obsecrans Apollinem
quo sese uertant tantae sortes somnium;
ibi ex oraclo uoce diuina edidit
Apollo: puerum primus Priamo qui foret
postilla natus temperaret tollere:
eum esse exitium Troiae, pestem Pergamo

moeder Hecuba kreeg, zwanger,
in haar droom een visioen:
een toorts in vlammen baarde zij,
zo leek het; door dat droomgezicht
werd vader Priamus, de vorst
persoonlijk, uit het lood geslagen
met een zware zielenangst,
en weggekijnd door zorgenzuchten
bracht hij offers, blatend kleinvee,
ter bewerking van verzoening;
daarop vroeg hij, vrede vragend,
dringend uitleg bij Apollo:
kon die alstublieft vertellen
welke wending in 't verschiet lag
na zo'n duchtig droomorakel?
prompt gaf toen een godenstem
het profeterend antwoord van

Apollo: werd een eerste zoon
nadien voor Priamus geboren,
moest hij zich wel wachten die
ook groot te brengen; want juist die
zou doem en dood voor Troje worden
en een plaag voor Pergamum

*2-7. Visioenen van Cassandra

– *vraag van Hecuba over visioen van Cassandra, en Cassandra's inleidende woorden daartoe – haar in obscure taal gevatte profetie dat 'de fakkel' terug in Troje is (een verwijzing naar Hecuba's droomgezicht) – visioen van een vijandige vloot die dood en verderf komt zaaien – visioen van het eraan voorafgegane Paris-oordeel en de komst van Helena naar Troje – visioen van de smadelijke dood van Hector (metrisch onzeker fragment) – visioen van het houten paard (metrisch onzeker fragment)*

– sed quid oculis rapere uisa es derepente ardentibus?
ubi illa paulo ante sapiens uirginali<s> modestia?
– mater, optumatum multo mulier melior mulierum,
missa sum superstitiosis hariolationibus;
neque me Apollo fatis fandis dementem inuitam ciet;
uirgines uereor aequalis, patris mei meum factum pudet,
optumi uiri; mea mater, tui me miseret, mei piget!
optumam progeniem Priamo peperisti extra me; hoc dolet,
men obesse, illos prodesse, me obstare, illos obsequi

– maar wat leek zij nu ineens
met vlammenogen weg te graaien?
waar is thans haar tot voor kort

bezonnen, maagdelijke schroom?
 – ach moeder, der voorname vrouwen
 verreweg de vroomste vrouw,
 ik ben ten prooi gevallen aan
 profetische voorspellingen!
 niet uit gekte, onvrijwillig
 ben 'k orakel van Apollo...
 medemeisjes duchtend voel ik
 schaamte voor mijn daden voor
 mijn vader, allerbeste man,
 en, moeder van me, spijt voor u
 en medelijden met mijzelf:
 geweldig kroost voor Priamus
 hebt u gebaar, behalve mij;
 dat steekt! ik ben obstakel, zij
 een steun, ik sta u in de weg,
 maar zij bewegen met u mee

adest, adest fax obuoluta sanguine atque incendio;
 multos annos latuit; ciues, ferte opem et restinguite!

binnen, binnen is die toorts
 met dikke lagen bloed en brand!
 zovele jaren ging hij schuil;
 kom helpen, burgers, doof hem uit!

iamque mari magno classis cita
 textur: exitium examen rapit:
 adueniet, fera ueliuolantibus
 nauibus compleuit manus litora

en op volle zee wordt intussen gewerkt
 aan een vloot, ja, een zwerm van rampen breekt los:

een verwilderde troep komt eraan en vult
 met zijn zeilenvliegende schepen de kust

eheu, uidete!
 iudicauit inclitum iudicium inter deas tris aliquis,
 quo iudicio Lacedaemonia mulier Furiarum una adueniet

o wee, zie daar:
 gegeven is het welbekende
 oordeel over drie godinnen,
 oordeel dat een vrouw van Sparta,
 een der Furies, hier zal voeren

o lux Troiae, germane Hector!
 quid ita cum tuo lacerato corpore
 miser es aut qui te sic respectantibus
 tractauere nobis?

o licht van Troje, Hector, broer!
 wat lig je daar ellendig met
 verscheurde leden? wie heeft jou
 voor onze ogen rondgesleept?

nam maximo saltu superabit grauidus armatis equus,
 qui suo partu ardua perdat Pergama

want met supersprong
 zal 't paard, van wapendragers
 drachtig, dat te boven
 komen; wat het baart
 brengt snelle ondergang
 voor Trojes steile burcht

*8-11. Bodeverhaal over de lijkspele
 – vraag van Priamus of Hecuba naar de afloop – bericht over de winnaar en verklaring van zijn bijnaam ('mannen-afweerder', namelijk van de kudden) – versierselen voor de winnaar, aangevoerd door een goddelijk wezen – grote belangstelling van publiek

iam dudum ab ludis animus atque aures auent
 auide expectantes nuntium

reeds lang staan hart en oren open voor de spelen,
 gretig nieuws verwachtend

quapropter Parim pastores nunc Alexandrum uocant

om die reden heet nu Paris
 bij de herders 'Alexander'

uolans de caelo cum corona et taeniis

vanuit de hemel vliegend met een krans en linten

multi alii aduentant, paupertas quorum obscurat nomina

vele anderen komen ook, maar
 armoede houdt hun namen duister

*12-13. Niet nader te plaatsen fragmenten
 – een oude wending voor 'zuiver' – een botte aanspreking

purus putus

rein

hominem appellat: 'quid lasciui<s>, stolidi?' non intelligit

spreekt hem aan: 'wat doe je nou,
 jij stomkop?' hij begrijpt het niet

TELEPHVS

Telephus, de zoon van Hercules en Auge, is koning van de My-siërs. Tijdens de eerste expeditie naar Troje zijn de Grieken in zijn land terechtgekomen. In de daaruit volgende strijd heeft hij een wond opgelopen. Door een orakel is hem gezegd dat degene die hem heeft verwond hem ook zal genezen.

Als Agamemnon een tweede expeditie voorbereidt vanuit Argos, waar het stuk speelt, komt Telephus daarheen, vermomd als bedelaar. Hij gijzelt de kleine Orestes. Desondanks komt het tot overeenstemming: Telephus gaat mee naar Troje, en zijn vroegere vijand Achilles zal hem genezen met de speer waar-door hij is verwond.

Voor deze tragedie heeft waarschijnlijk een gelijknamig stuk van Euripides als model gediend. In afwijking van Jocelyn zijn hier enkele Enniusfragmenten opgenomen die in de Oudheid niet expliciet aan dit stuk worden toegeschreven.

*1. Uit de proloog: Telephus als bedelaar vermomd

caedem caueo conuestitus squalida saeptus stola

moording mijd ik door vermomming:
 kaal en schamel zijn mijn kleren

*2-4. *Telephus tegenover de Grieken*
 – woorden van hemzelf – woorden van een opponent (of verdere woorden van Telephus) – afwijzing van Telephus' 'opruimende' speech

regnum reliqui saeptus mendici stola

'k verliet mijn rijk, gehuld in bedelaarskledij

palam muttire plebeio piaculum est

proleten praten en public? dat is taboe!

sed ciuitatem uideo Argium incendere

... maar hem de Griekse burgerij in brand zie zetten...

*5. *Vervloeking van Telephus door Agamemnon na de kidnapping van Orestes*

qui illum di deaque magno mactassint malo!

dat hem goden en godinnen
 kolossaal met kwaads vereren!

*6. *Inzicht, misschien van Calchas, dat Telephus' komst door de goden gewild is*

deumque de consilio hoc itiner credo conatum modo

op advies der goden, denk ik,
 heeft hij deze tocht beproefd

*7-8. *Het reddingsplan om Telephus te genezen*
 – protest van een personage of het koor – Telephus' verzoek aan Agamemnon om ook tegenover de gepikeerde Clytaemnestra zijn redding aan te kondigen

uerum quorum liberi leto dati
 sunt in bello, non lubenter haec enodari audiunt

maar zij wier zonen
 in de oorlog aan de dood
 zijn prijsgegeven horen niet graag
 hoe dit alles wordt verklaard

te ipsum hoc oportet profiteri et proloqui
 aduersum illam mihi

u zelve dient mij dit nu te bevestigen
 ten overstaan van haar

IPHIGENIA

Het Griekse leger wacht in Aulis op gunstig weer om over te varen naar Troje. De ziener Calchas heeft gezegd dat volgens de wil van de goden Iphigenia, de dochter van aanvoerder Agamemnon, moet worden geofferd. Agamemnon heeft eigenlijk de expeditie willen staken, maar is toch door zijn broer Menelaüs overgehaald om Iphigenia te ontbieden, zogenaamd om haar met Achilles te laten trouwen.

Aan het begin van het stuk is Agamemnon in hevige tweestrijd. Na een verhit debat met zijn broer zet hij het geplande offer alsnog door. Als Achilles erachter komt hoe zijn naam is misbruikt, wordt hij kwaad en wil hij Iphigenia daadwerkelijk

redden. Maar het meisje offert zich dan vrijwillig op ter wille van haar vader en de Grieken. Tijdens het offer wordt zij door Artemis van het altaar weggenomen.

Ennius heeft hier het bekende verhaal bewerkt van de Iphigenia in Aulis van Euripides. Het stuk speelt in Aulis. Het koor bestaat uit Griekse soldaten.

Behalve de hieronder opgenomen fragmenten zijn er ook enkele getuigenissen die verwijzen naar scènes in het stuk. Zo verwijst Cicero (Gesprekken in Tusculum 1,116) naar een scène waarin Iphigenia zegt dat ze door het offer van haar bloed het bloed van de vijanden wil laten stromen. Later in datzelfde werk citeert Cicero ook een vinnige woordenwisseling tussen Agamemnon en Menelaüs (4,77). Die wordt door sommige geleerden aan Ennius' Iphigenia toegeschreven, maar omdat Cicero noch de dichter noch de tragedie bij name noemt, blijft dit een hypothese. Slechts enkele regels zijn met enige waarschijnlijkheid uit juist dit debat afkomstig.

*1-3. Openingsscène: de twijfel van Agamemnon
– aansporing tot een dienaar – zijn blik hemelwaarts in het holst van de nacht – zijn verzet tegen Menelaüs' plannen

procede: gradum proferre pedum,
nitere, cessas, o fide?

voort nu! u aarzelt
(kom, doe een poging!)
verder te stappen?
o, goede, trouwe!

quid noctis uidetur? in altisono
caeli clipeo temo superat

<plaustri> stellas sublimum agens
etiam atque etiam noctis iter

waar is de nacht? op
't hoogalmend hemel-
schild overtreft nu
Dissel des <Wagens>
sterren, zijn hoge
nachtparcours makend,
immer maar verder

Menelaus me obiurgat; id meis rebus regimen restitat

Ménelaüs laakt mij! dit
commando dient niet mijn belangen

*4. Koorlied van soldaten die zich in Aulis vervelen

otio qui nescit uti <...>
plus negoti habet, quam cum est negotium in negotio;
nam cui quod agat institutum est, non ullo negotio
id agit, <id> studet, ibi mentem atque animum delectat
suum;

otioso in otio <aeger> animus nescit quid uelit;
hoc idem est: em neque domi nunc nos nec militiae sumus;
imus huc, hinc illuc: cum illuc uentum est, ire illinc lubet:
incerte errat animus, praeter propter uitam uiuitur

vrij! wie daar niets mee kan doen

<...>
heeft werk daaraan, veel meer dan als hij
onder werktijd werken moet;

want wie een vast programma heeft
zal (heus, dat is geen werk!) gewoon
dat doen, zijn aandacht <daarop> richten,
hoofd en hart daarmee verblijden!
vrij? met vrije tijd? het hart
wordt <ziek> en weet niet wat het wil...
ja, dit is juist zoets, want kijk:
we zijn niet thuis en niet in strijd;
we gaan van hot naar her, en zijn we
her, dan willen wij weer weg;
het hart doolt ongedurig, slechts
zo'n beetje leven wij ons leven

*5. Uit het debat van Agamemnon en Menelaüs: woede van Agamemnon

ego proiector quod tu peccas; tu delinquis, ego arguor?
pro malefactis Helena redeat, uirgo pereat innocens?
tua reconcilietur uxor, mea necetur filia?

ik word zondebok vanwege
jouw vergrijpen? jij de boef
en ik in de beklagdenbank?
dus Hélena misdraagt zich en mag
huiswaarts, en een maagd, onschuldig,
mag dat met de dood bekopen?
met jouw vrouw komt alles goed,
mijn dochter wordt hier afgeslacht?

**6. Verontwaardiging van Achilles: kritiek op alle voorspel-
lingskunst (zoals die van Calchas)*

astrologorum signa in caelo quid sit obseruationis?
cum Capra aut Nepa aut exoritur nomen aliquod beluarum,
quod est ante pedes nemo spectat, caeli scrutantur plagas

wat kunnen astrologentekens
aan de hemel toch beduiden?
rijst 'de Geit' of ook 'de Kreeft'
of welke beestennaam dan ook,
dan kijkt geen mens meer voor zijn voeten
maar doorvorst men hemelstreken...

*7. Iphigenia's berusting in het offer

Acherontem obibo, ubi mortis thesauri obiacent

ik zal de Acheron begaan,
waar Doods schatkisten liggen

**8. Klacht tegen Agamemnon aangaande de jonge vrouwen
van Troje (of een verwijzing naar hen in een aansporing van
Cassandra door Agamemnon)*

quae nunc abs te uiduae et uastae uirgines sunt

zij die nu door jou verweesde
en verlaten meisjes zijn

AIAX (Ajax)

Deze tragedie is misschien een bewerking van Sophocles' Ajax. De plot is niet meer te reconstrueren, maar het lijkt erop dat Ennius de vaste elementen van het Ajaxverhaal een plaats heeft gegeven: de rivaliteit tussen Ajax en Odysseus om de wapens van Achilles, en Ajax' zelfmoord als hem de eer van die wapens onthouden wordt. Deze thematiek wordt ook uitgewerkt in andere Romeinse versies van het verhaal, zoals Het wapenoordeel van Pacuvius.

*1. *Na een doorwaakte nacht*

lumen – iubarne? – in caelo cerno

een lichten... ochtendster? is dat
wat ik in 't zenit zie?

*2. *Over Ajax direct na zijn zelfmoord*

misso sanguine tepido tullii efflantes uolant

sput het lauwe bloed
in gulpen gutsend sproeiend uit

*3. *Lovende herinnering aan Ajax*

qui rem cum Achiuis gesserunt statim

<hij was een van hen>
die met de Griekenmacht standvastig stredden

ACHILLES

In deze tragedie staat uiteraard de beroemde Griekse held centraal. De locatie is waarschijnlijk dicht bij een slagveld. De meeste fragmenten komen uit een scène waarin onderhandelaars van Agamemnon een beroep doen op Achilles om zich weer te mengen in de strijd tegen de Trojanen. De aanleiding voor de plot is waarschijnlijk gelegen in een storm die door Apollo is verwekt. Apollo is ook de god die Agamemnon ertoe aanzet om Achilles te beledigen en die uiteindelijk Achilles' dood teweegbrengt.

Ennius heeft vermoedelijk een origineel bewerkt van de onbekende dichter Aristarchus van Tegea. Zijn Latijnse versie van het verhaal is zelf weer gebruikt in een komedie van Plautus: in de proloog van diens komedie Poenulus ('De kleine Puniër') wordt de plechtige toon van een heraut uit Ennius' stuk geparodieerd. Het is helaas onmogelijk om precies aan te geven welke woorden in die proloog bij Plautus teruggaan op Ennius.

*1. *Een storm veroorzaakt door Apollo*

ita magni fluctus eiciebantur

zo grote golven werden opgegooid

*2. *Aanklacht van Achilles tegen de andere Grieken*

obuarant, quibus tam concedit hic ordo

... bederven, zij naar wie
de raad zijn oren hangen laat

*3-6. *Beroep op Achilles door gezanten van Agamemnon – een voorzichtige vraag – een ferme aansporing – beschouwing over de oorlogvoerende mensen, misschien in tegenstelling tot vredelievende goden – herhaald appèl*

quo nunc incerta re atque inorata gradum
regredere conare?

waar nu wilt u gaan? de zaak
is nog onzeker, onbesproken!

serua ciues, defende hostes, cum potes defendere

red de burgers, weer de vijand,
nu gij die nog weren kunt!

... mortales inter sese pugnant proeliant

<waar> mensen onderling
ten strijde trekken, slaags geraken

summam tu tibi pro mala
uita famam extolles et pro bona paratam gloriam;
male uolentes famam tollunt, bene uolentes gloriam

wie kwaad leeft geeft zichzelf
de slechtste naam; en leef je goed?
dan komt voor jou vanzelf de roem!
want kwaadwil geeft een slechte naam
en goedwil leidt tot grote roem

*7. *Uit een strijdsceñe: een held met zijn schild*

pro lato aere astitit

... met voorgehouden brons daar stond

*8. *Een eed, misschien van Achilles' leraar Phoenix*

per ego deum sublimas subices,
umidas unde oritur imber sonitu saeuo et spiritu

bij der goden hoog en klam
geboogte dat de regen geeft,
onstuimig en met bars gedruis

HECTORIS LYTRA (Ransom for Hector)

In de strijd bij Troje speelt Patroclus een voorname rol. Hij treedt op als vechtende held en als arts die gewonde krijgers van dienst is. Als hij in de strijd door Hector wordt gedood, stemt dit zijn vriend Achilles wanhopig. Die staakt zijn boycot van de oorlog en drijft de Trojanen terug de stad in. In een tweegevecht met Hector behaalt hij de overwinning. Uit wraak bindt Achilles het lijk aan zijn wagen en sleept hem driemaal rond de stadsmuren. Pas als koning Priamus in alle nederigheid het lijk komt vrijkopen, staat Achilles het lijk af.

Het verhaal in deze tragedie loopt geheel parallel met de laatste vier boeken van Homerus' Ilias. Inhoudelijk is het stuk een direct vervolg op Ennius' Achilles. De setting is ditmaal het Griekse kamp, bij de tenten van Achilles en zijn Myrmidonen. Het koor bestaat uit enkelen van zijn wachters.

*1-3. Patroclus als helper

– afwisselend pathetische en berustende aanspreking van Patroclus door een zwaargewonde Griek, Eurypylos – dialoogje van Patroclus en Eurypylos – krijgsverslag van Eurypylos

o Patricoles, ad uos adueniens auxilium et uestras manus
peto, priusquam oppeto malam pestem mandatam hostili
manu

(neque sanguis ullo potis est pacto profluens consistere),
si qui sapientia magis uestra mors deuitari potest;
namque Aesculapi liberorum saucii oplent porticus:
non potest accedi <...>

<...> qui alteri exitium parat,
eum scire oportet sibi paratam pestem ut participet parem

o Patroclus, ik kom bij jullie,
vraag om jullie hulp, je handen,
voor ik stuit op kwaad verderf
teweeggebracht door 's vijands hand
(het bloed vloeit voort en laat volstrekt
geen stelping toe!): ik wil eens zien
of bovenal door jullie wijsheid
zich de dood vermijden laat;
de zuilengangen der doktoren
liggen immers vol gewonden,
en daar kan geen mens nog bij
<...>

wie voor een ander dood bereidt,
moet weten dat hemzelf gelijk
bereid verderf ten deel zal vallen

– eloquere, eloquere, res Argium proelio ut se sustinet;
– non potis ecfari tantum dictis quantum factis suppetit
laboris

– zeg op, zeg op: hoe houdt de zaak
der Grieken stand in strijd en krijg?
– het is in woorden niet te zeggen
hoeveel metterdaad aan werk
verzet is

ubi fortuna Hectoris nostram acrem aciem inclinatam

toen door Hectors stom geluk
bij ons de strakke linies bogen...

*4-5. Na de dood van Patroclus

– Achilles die zonder wapens zit en twijfelt of iemand hem
wapens wil afstaan (onzeker fragment) – Achilles die wraak
zweert voor de dood van Patroclus

qui cupiant dare arma Achilli, ut ipsi cunctent

... die Achilles wapens willen
geven, om dan zelf te talmen...?

quae mea comminus machaera atque hasta hostibitis manu

slagzwaard! speer! dat zullen jullie
vechtend in mijn hand vergelden!

*6. Bodeverhaal: een slag onder leiding van Hector

Hector ui summa armatos educit foras
castrisque castra ultro iam ferre occupat

bewapend tot de tanden trekken Hectors troepen
uit: zijn leger moet als eerste slaags geraken

**7-9. Strijd van Grieken en Trojanen
– een groot gevecht – verbeterde strijd – laatste duel van Achilles
en Hector*

aes sonit, franguntur hastae, terra sudat sanguine

brons weerklinkt, de lansen knappen,
aarde zweet en wasemt bloed

saeuiter fortuna ferro cernunt de uictoria

grimmig wordt met lot en zwaard
gestreden om de overwinning

ecce autem caligo oborta est, omnem prospectum abstulit;
derepente contulit sese in pedes

kijk, een nevel rijst omhoog
die alles aan het zicht onttrekt;
plots scheert de een zich weg

**10-11. Bij Achilles' tent
– bede van Priamus tot de wachters – een advies aan Achilles
om het lijk af te staan*

per uos et uostrum
imperium et fidem Myrmidonum, uigiles, commiserescite

bij u, uw
macht, de trouw der Myrmidonen,
wachters: toon met mij erbarmen!

melius est uirtute ius: nam saepe uirtutem mali
nanciscuntur: ius atque aecum se a malis spernit procul

beter recht dan moed! want moed
is iets wat vaak door slechten wordt
bereikt, maar recht en billijkheid,
dat houdt zich van de slechten ver

**12-15. Niet nader te plaatsen fragmenten
– aankondiging van nieuws door geschreeuw – en door drukte
– woorden van een Griek of Trojaan over Odysseus – bij een
vergadering van de Grieken (wellicht over de loskoping van
Hectors lijk)*

quid hoc hic clamoris, quid tumulti est? nomen qui usurpat
meum?

wat is dit voor geroep, wat voor
rumoer? wie grijpt mijn naam hier aan?

quid in castris strepiti est?

wat is dit voor gedruis in 't kamp?

nos quiescere aequum est; nomus ambo Vlixem

dat wij stil zijn is wel billijk:
beiden kennen wij Odysseus

at ego, omnipotens,
ted exposco, ut hoc consilium Achiuis auxilio fuat

almachtige, ik
bid u: moge dit besluit
de Griekenmacht ten goede komen!

**16-19. Niet nader te plaatsen fragmenten (vervolg)
– de onderwereld – een vrouw vergeleken met een halsstarrig
paard (onzeker fragment) – uit een vergelijking met de paarden
van de zonnegod – wonderen in de natuur na een bijzonder of
goddelijk gebeuren*

inferum uastos specus

des dodenrijks immense holten

ducet quadrupedum iugo inuitam <...>
doma infrena et iunge ualida quorum tenacia infrenari
minis

leiden zal met vierspan-juk
onwillig haar <...>;
tem, beteugel, dwing wier sterke
koppigheid met dreigementen
te beteugelen <...>

sublime iter ut quadrupedantes flammam halitantes

als viervoetdravers vlammen briesend
op hun hoge weg...

constitit credo Scamander, arbores uento uacant

roerloos, meen ik, stokt Scamander,
bomen staan van winden vrij

ANDROMACHA

*Na de dood van Hector breekt de laatste fase aan in de slag om
Troje. Zijn vrouw Andromache, naar wie het stuk is genoemd,
komt in een moeilijke positie, en zal uiteindelijk in handen van
de Griekse leiders vallen. Astyanax, het zoontje van Hector en
Andromache, wordt tijdens de inname van Troje van de stads-
muren gegooid door Neoptolemus, de zoon van Achilles. Ook
Hectors jongste zus Polyxena wordt gedood.*

*De thematiek is bekend uit verschillende tragedies van Eu-
ripides (Troades, Andromache, Hecabe), maar Ennius heeft
waarschijnlijk een latere Griekse navolging van Euripides als
model gebruikt.*

**1-6. Jammerklachten van Andromache
– het einde van Hector – herinnering aan lijden – hulpbehoev-
vendheid – radeloosheid (metrisch afwijkend fragment, ver-
taald in vrije verzen) – Priamus' eens zo mooie paleis – de ver-
woesting ervan en de moord op Priamus*

uidi, uidere quod me passa aegerrume,
Hectorem curru quadriiugo raptarier

ik zag wat ik slechts met de grootste moeite zag:
mijn Hector door een vierspanwagen rondgeslept...

quantis cum aerumnis illum exanclai diem!

met hoeveel leed heb ik die dag ten eind verduurd!

ex opibus summis opis egens Hector tuae

nadat ik hoog stond, mis ik, Hector, nu jouw hulp

quid petam praesidi aut exequar? quoue nunc

auxilio exili aut fugae freta sim?

arce et urbe orba sum; quo accedam? quo applicem?

cui nec arae patriae domi stant, fractae et disiectae iacent,

fana flamma deflagrata, tosti alti stant parietes,

deformati atque abiete crispa

wat voor steun moet ik zoeken en volgen?

in wat voor hulp bij ballingschap,

wat voor vlucht, vind ik houvast?

van burcht en stad ben ik verweesd, waar

moet ik heen? waar kloep ik aan?

want thuis heb ik geen altaren meer staan,

ze liggen gebroken, verbrijzeld;

heiligdommen zijn in vlammen afgebrand,

hoge muren staan zwartgeblakerd,

misvormd, het dennenhout opgekruld...

o pater, o patria, o Priami domus,

saeptum altisono cardine templum!

uidi ego te adstante ope barbarica

tectis caelatis laqueatis,

auro ebore instructam regifice

vader! o vaderland!

Priamus' woonhuis,

tempel verschanst met

schrillige deuren!

u zag ik pal voor

'n troep van barbaren

prachtig versierd met

kunstig plafondwerk,

fraaie cassettes,

goud- en ivoorrijk!

haec omnia uidi inflammari,

Priamo ui uitam euitari,

Iouis aram sanguine turpari

'k zag hoe dat alles

opging in vlammen;

Priamus' leefkracht

krachtig ontledigd,

Jupiters altaar

bloedig bezoedeld

*7-10. Overleg bij de Grieken over het voorstel om Polyxena te offeren aan de shim van Achilles

– naderend vertrek van de Grieken – algemene woorden van Neoptolemus – giftige naamsverklaring door Neoptolemus na protesten van Andromache – woorden van een stervende, mogelijk Polyxena

annos multos longinque ab domo

bellum gerentes summum summa industria

vele jaren ver van huis, met
grootste naarstigheid de grootste oorlog voerend
philosophandum est paucis; nam omnino haut placet

filosoferen moet een weinig,
want volop gelijkt mij niets

Andromachae nomen qui indidit recte indidit

wie haar ‘de Mannenvechtster’ noemde had gelijk!

Acherusia templa alta Orci saluete infera

verheven onderwereldtempels: wees gegroet!

**11-12. Het einde van Astyanax
– aankondiging of beschrijving van zijn dood – bodeverhaal
over de voorbereiding van zijn uitvaart op Hector's schild*

Hectoris natum de Troiano muro iactari

dat Hector's telg van Trojes muur geworpen werd

nam ubi introducta est puerumque ut lauerent locant
in clipeo

zodra zij binnen mocht en men de jongen legde
op het schild om hem te wassen

*13. Andromache's aanspreking van de Nacht

quae caua caeli
signitinentibus conficis bigis

gij die de hemel-
holten doorkruist met
sterrenbezaaide
tweespan

**14-17. Niet nader te plaatsen fragmenten
– over een zeegod of een storm – scepsis over sprekers met sterke
emoties – iemand die zich flink toont, mogelijk Hecuba of een
andere Trojaanse vrouw – een vraag over verzet*

rapit ex alto naues ueliuolas

zwiept van hoge zee de zeilvliegschepen

nam neque irati neque blandi quicquam sincere sonunt

noch bij boosheid noch bij vleien
klinkt een onvervalst geluid

sed quasi ferrum aut lapis
durat, rarenter gemitum conatu trahens

maar staal of steen gelijk
volhardend, pogend enkel zeldenlijk te steunen...

quid fit? seditio tabetne an numeros augificat suos?

wat gebeurt er? taant de opstand
of veruitbreidt die zijn omvang?

HECVBA

Na de val van Troje wordt Priamus' vrouw Hecuba toegewezen aan Agamemnon. Na een bitter debat met Odysseus wordt haar dochter geofferd op het graf van Achilles. Vervolgens krijgt ze ook de dood van haar jongste zoon Polydorus te verwerken: zijn lijk spoelt aan op de kust. De jongen is verraden en in zee gegooid door een bondgenoot van Priamus, de Thracische koning Polymestor, aan wie hij was toevertrouwd. Hecuba's toch al grote verdriet slaat om in blinde haat. Nadat ze vergeefs steun heeft gevraagd aan Agamemnon, neemt ze wraak op Polymestor: ze weet een manier te vinden om hem de ogen uit te steken en zijn zoons te doden.

Ennius heeft hier het model gevolgd van Euripides' tragedie Hekabe.

*1. Proloog door de schim van Polydorus: zijn lijk in zee gegooid en aangespoeld

undantem salum

golvende baren

*2. Pathetische woorden van Hecuba die op het toneel verschijnt

o magna templa caelitem commixta stellis splendidis!

o grote hemelingen-ruimten,
vol bezaaid met sterrenpracht!

*3-5. Verzoek van Hecuba aan Odysseus om Polyxena niet te offeren

– vergeefs beroep op zijn grote invloed (bewerking van Euripides' Hekabe 293-295) – verdriet zodra haar woorden aan dove-mansoren gericht blijken – haar wil tot zelfmoord

haec tu etsi peruerse dices, facile Achiuos flexeris:
nam cum opulenti locuntur pariter atque ignobiles,
eadem dicta eademque oratio aequa non aequa ualet

zelfs al spreekt u krom, u zult
de Grieken makkelijk doen buigen;
want als invloedrijken eender
praten als de kleine man,
dan is hun woord, hun spraak, gelijk
maar is het anders van gewicht

heu me miseram! interii! pergunt lauere sanguen sanguine

wee mij! ik ben er geweest!
zij wassen almaar bloed met bloed!

miserete anuis,
date ferrum, qui me anima priuem!

heb nu erbarmen
met mijn bejaardheid:

geef mij een wapen
dat ik mijzelve
roof van mijn adem

*6. Monoloog van de Griekse heraut Talthybius, op weg om Hecuba te vertellen dat Polyxena is gedood (bewerking van Euripides' Hekabe 497-498)

senex sum: utinam mortem obpetam, priusquam euenat
quod in pauperie mea senex grauitur gemam

een grijsaard ben ik, maar ik moge
sterven voordat iets gebeurt
waarvoor ik, als berooide grijsaard,
zware zuchten slaken moet

**7-9. Woorden van Hecuba tot Agamemnon
– smartelijke woorden van Hecuba tot Agamemnon bij het zien van de aangespoelde Polydorus – haar beroep op hem om Polymestor te straffen voor zijn ongehoorde en dus niet bij wet beschreven schuld – pathetisch verzoek om wraak uit naam van haar dochter Cassandra, zuster van Polydorus en inmiddels Agamemnons bijvrouw*

uide hunc, meae in quem lacrumae guttatim cadunt

zie hem op wien mijn tranen drupsgewijze vallen

set numquam scripstis, qui parentem aut hospitem
necasset, quo quis cruciatu perbiteret

maar nooit is door u vastgelegd hoe 'n moordenaar
van vader ofwel gast de folterdood moet krijgen!

quae tibi in concubio uerecunde et modice morem gerit

zij die in de sponde u met
schroom, bescheiden, wil gerieven

*10. Finale: reactie van Hecuba op Polymestors verwijten over haar wraak

Iuppiter, tibi, summe, tandem male re gesta gratulor

Jupiter! u, hoogste, zeg ik
eind'lijk, na die “wandaad”, dank!

TELAMO

Telamon, koning van Salamis, is de vader van Ajax. Zijn andere zoon, Teucer, die vanwege zijn moeder van lagere komaf is, komt ongedeerd terug uit Troje. Telamon verwijt hem dat hij Ajax niet heeft kunnen redden en na heftige woordenwisselingen wordt de jongen verbannen. (Vergelijk ook de inhoud van Pacuvius' Teucer.)

*1-2. Eerste reactie van Ajax' ouders op het bericht van zijn dood

– berusting door Telamon – hevige rouw van zijn vrouw Eriboea

ego cum genui, tum morituros sciui et ei rei sustuli,
praeterea ad Troiam cum misi ob defendendam Graeciam,
scibam me in mortiferum bellum, non in epulas mittere

Toen ik hen verwekte wist ik
dat zij zouden moeten sterven:
daartoe bracht ik hen ook groot;
en toen ik hen naar Troje stuurde
ter verdediging van Hellas,
wist ik: dat ging naar fatale
oorlog, niet naar eetfestijnen

strata terrae lauere lacrumis uestem squalam et sordidam

plat ter aarde waste zij met
tranen haar besmeurde kleren

*3. Telamons bereidheid Teucer te aanhoren

more antiquo audibo atque auris tibi contra utendas dabo

naar gewoonte zal ik horen
en mijn oren aan je lenen

*4-6. Rationalisme van Telamon

– afwijzing van Teucers beroep op goddelijke wil – kritiek op
zieners, als reactie op Teucers beroep op voorspellingen door
Calchas – verdere kritiek op zieners en hun hebzucht

ego deum genus esse semper dixi et dicam caelitum,
sed eos non curare opinor, quid agat humanum genus;
nam si curent, bene bonis sit, male malis; quod nunc abest

hemelgoden? die bestaan,
zo heb ik altijd al beweerd,
maar zij bekommeren zich, meen ik,
niet om wat de mensheid doet;
want anders ging het goeden goed
en slechten slecht, wat nu ontbreekt

qui sui quaestus causa fictas suscitant sententias

die omwille van gewin
fictieve profetieën wekken

sed superstitiosi uates inprudensque harioli,
aut inertes aut insani aut quibus egestas imperat,
qui sibi semitam non sapiunt, alteri monstrant uiam;
quibus diuitias pollicentur, ab iis drachumam ipsi petunt;
de his diuitiis sibi deducant drachumam, reddant cetera

... maar extatische profeten,
schaamteloze wichelaars,
ja, klungelaars, krankzinnigen
en lieden onder dwang van armoe,
die hun eigen pad niet vatten,
maar een ander wijzen op
diens weg! zij zeggen rijkdom toe,
maar vragen daarvoor wel wat loon...
vooruit maar, hou dat loon maar in,
maar hoest het restbedrag dan op!

**7-8. Debat tussen Telamon en Teucer
– beschuldigende woorden van Telamon – Teucers bezwering
van zijn onschuld*

scibas natum ingenuum Aiacem, cui tu obsidionem paras

wettig kind was Ajax, wist jij
die de aanval op hem opent

nam ita mihi Telamonis patris atque Aeaci et proavi Iouis
gratia ecstet atque hoc lumen candidum claret mihi...

want zo moge mij de gunst
van Telamon en Aeacus
en overgrootva Jupiter
gehandhaafd blijven, en dit helder
daglicht voor mij blijven lichten,
<als ik...>

*9. Woorden van Teucer

eandem me in suspicionem sceleris partiuit pater

juist van deze zelfde misdaad
maakte vader mij verdacht

**10-11. Niet nader te plaatsen fragmenten
– woorden van Telamon of Teucer bij een bepaalde beslissing –
los woord (afwijkende vorm)*

deum me sentit facere pietas, ciuium porcet pudor

goden-vroomheid zegt mij: 'doe dit!'
burger-schroom zegt: 'nee, niet doen!'

abnuebunt

weigeren zullen

EV MENIDES

*Na de moord op zijn moeder Clytaemnestra wordt Orestes opge-
jaagd door wraakgodinnen (de Erinyen) en door hen tot waan-
zin gedreven. Na enige omzwervingen komt hij in Athene,
waar hij door een rechtbank op de Areopagus wordt vrijgespro-
ken, dankzij de beslissende stem van de godin Athena. Daar-
mee worden de Erinyen bezworen tot 'Eumeniden' (Goedgezin-
den).*

*Het onderwerp is zeer bekend uit Aeschylus' gelijknamige
tragedie. Ennius zal zich voornamelijk op dit model hebben ge-
baseerd. De accenten liggen daarbij soms anders, bijvoorbeeld
in fragment 3, waar Orestes zich opmerkelijk zelfverzekerd be-
toont.*

*1-4. Het proces van Orestes in Athene

*– Orestes' bemoedigende woorden tot zichzelf bij aankomst in
de stad – zijn verdediging – zijn zelfrechtvaardiging – verma-
nende woorden van Athena tot de wraakgodinnen*

tacere opino esse optimum, et pro uiribus
sapere ac fabulari tute noueris

zwijgen is het beste, denk ik; zie maar zelf
naar best vermogen schrandere uit de hoek te komen

nisi patrem materno sanguine exanclando ulciscerem

als ik vader niet zou wreken
door mijn moeders bloed te plengen

id ego aecum ac iustum fecisse expedibo atque eloquar

deze daad is billijk en
rechtvaardig, zeg ik klip en klaar

dico uicisse Orestem; uos facessite!

ik zeg het u:
Orestes winnaar! scheer u weg!

ANDROMEDA

Andromeda is de dochter van de Ethiopische koning Cepheus en Cassiopeia. Die laatste heeft overal verkondigd dat zijzelf en haar dochter mooier zijn dan de Nereïden. Als wraak heeft Neptunus een overstroming veroorzaakt en een zeemonster gezonden dat de streek langdurig teistert en waaraan meisjes moeten worden geofferd.

Uiteindelijk moet de koning ook zijn eigen dochter hiervoor prijsgeven. Andromeda wordt vastgeketend aan een rots om prooi te worden van het zeemonster. Als de gevleugelde held Perseus dit tijdens een van zijn tochten ziet, stelt hij Cepheus voor om haar te redden in ruil voor haar hand. De koning stemt toe. Perseus verslaat het monster met behulp van het Medusa-hoofd en redt Andromeda. De ouders van Andromeda willen de gedane belofte niet nakomen en Perseus levert harde strijd om

zijn doel te bereiken. Ten slotte voert hij Andromeda inderdaad als zijn vrouw mee.

Ennius' model is een verloren origineel van Euripides.

*1. *De belofte van Cepheus aan Perseus*

liberum quaesendum causa familiae matrem tuae

... moeder zijn van jouw gezin
om kinderen te kunnen krijgen

*2. *Het zeemonster*

scrupeo inuestita saxo, atque ostreis squamae scabrent

dichtbedekt met rotsig steen,
de schubben ruwig, schaaldier-schelpig

*3-6. *Bodeverhaal over Perseus' strijd met het zeemonster – dreigende bewegingen van het monster met zijn kop en lange nek – Perseus op zoek naar zwakke plekken van het beest – het aangeslagen monster weerloos in de branding – zijn losgeslagen ledematen*

circum sese uruat ad pedes a terra quadringentos caput

trekt de kop rondom zich rond
zo'n honderd meter van de grond!

corpus contemplatur, unde corporaret uulnere

... kijkt aandachtig naar het lijf:
waar slaat hij toe en maakt het lijk?

rursus prorsus reciprocatur fluctus feram

deinen golven 't monster heen
en weer

alia fluctus differt dissipat
uisceratim membra; maria salsa spumant sanguine

andere ledematen
slaat en strooit de branding weg
en snippert ze uiteen; de zeeën
bruisen, schuimen ziltig bloed

*7. *Verwijtende woorden van Andromeda tot haar moeder*

filiis propter te obiecta sum innocens Nerei

om ú stond ik onschuldig bloot aan Nereus' dochters!

ATHAMAS

Na zijn geboorte is de god Dionysus (onder meer ook bekend onder de namen Bacchus en Lyaeus) enige tijd verzorgd door Ino, een van de vrouwen van Athamas, een koning in Thessalië.

In Ennius' stuk staat de orgiastische Dionysusdienst centraal. Ino is jarenlang uit het paleis verdwenen. Dan wordt zij

door Athamas ontdekt op de Parnassus, waar zij met andere vrouwen de Dionysuscultus viert.

Het is niet duidelijk welke Griekse tragedie Ennius' model is geweest. In het bewaarde fragment is het opvallend dat de volgelingen van de god deels mannelijk zijn, anders dan in de Oudheid gebruikelijk was.

*1. *Bodeverhaal over de Dionysuscultus*

his erat in ore Bromius, his Bacchus pater,
illis Lyaeus uitis inuentor sacrae;
tum pariter euhon <euhoe euhoe> euhonum
ignotus iuuenum coetus alterna uice
inibat alacris Bacchico insultans modo

hun mond was vol van 'Donderaar', of 'Vader Bacchus',
of 'Lyaeus' (die de wijnstok heeft ontdekt);
in samenhang werd toen het *uúwan* <*uúwoi uúwoi*>
uúwjum! ingezet door vreemde scharen jongens,
beurtelings, met kwiek gedans op Bacchusmaat...

ALCMEO

Vanwege allerhande verwickelingen is de held Alcmaeon ertoe gekomen zijn moeder Eriphyle te doden. Uit wraak hiervoor wordt hij achtervolgd door wrekende Furiën (evenals dat later met Orestes zou gebeuren), maar hij krijgt ook bescherming van Apollo. Uiteindelijk belandt hij in de stad Psophis, waar hij wordt vermoord door de broers van Alpheisiboea, zijn tweede vrouw.

De bewaarde regels stammen voornamelijk uit een bewo-

gen scène waarin Alcmaeon, door echte of vermeende Furiën omringd, tot waanzin vervalt. De scène maakte veel indruk op Cicero, die er op verschillende plaatsen in zijn werk naar verwijst en uit citeert.

Ennius' tragedie kan verschillende modellen hebben gehad, maar is vermoedelijk gemaakt naar een verloren voorbeeld van Euripides.

*1-6. Alcmaeon in het nauw

– besef van zijn moeilijke positie – eerste besef van zijn waanzin – een visioen van vuur als voorbode van waanzin – visioen van naderende Furiën – verzoek om hulp aan een vrouw, misschien een Apollopriesteres – visioen van naderende redding door Apollo en Diana

multis sum modis circumuentus, morbo, exilio atque inopia;
tum paour sapientiam omnem exanimato expectorat;
† alter † terribilem minatur uitae cruciatum et necem;
quae nemo est tam firmo ingenio et tanta confidentia
quin refugiat timido sanguen atque exalbescat metu

talrijk is wat mij omsingelt:
ziekte, ballingschap, gebrek;
en vrees verdringt gezond verstand
mijn lijf uit, 'k ben er haast geweest;
<...> bedreigt mij met affreuzen
levensfolter en met moord!
maar wie is zo karaktervast,
zo vol van zelfverzekerdheid
dat hem, benard, geen bloed ontvlieft
en hij niet, in paniek, verschiet?

sed mihi neutiquam cor consentit cum oculorum aspectu

doch mijn hoofd voelt geenszins mee
met wat mijn ogen kunnen zien

unde haec flamma oritur?

waar komt dat vuur vandaan?

incede, incede, adsunt! me expetunt!

loop, loop, ze zijn er!
ik ben het doelwit!

fer mi auxilium, pestem abige a me,
flammiferam hanc uim, quae me excruciat;
caeruleae incinctae igni incedunt,
circumstant cum ardentibus taedis

kom mij te hulp nu,
drijf van mij weg dit
kwaad, deze vuurmacht
die mij zo foltert!
blauwvrouwen lopen
vlammend omgord toe...
komen met toortsvuur
rondom mij heen staan...

intendit crinitus Apollo
arcum auratum, luna innixus;
Diana facem iacit a laeua

... spant reeds Apollo,
langlok, zijn gulden
boog tot een halfmaan

strak! en Diana
smijt vanaf links een
brandende fakkel

*7. *Terugblik op Alcmaeons moord op zijn moeder*

factum est iam diu

geschied is 't lang gelee

NEMEA

Mogelijk is het onderwerp van deze tragedie de dood van de kleine Opheltes, de zoon van koning Lycurgus van Nemea, in de tijd van het verhaal van de Zeven tegen Thebe. Hij wordt verwaarloosd door Hypsipyle en door een slang gebeten. Tot zijn nagedachtenis worden de Nemeïsche Spelen ingesteld.

Ennius heeft hier misschien een verloren origineel van Aeschylus gevolgd.

*1. *Woorden van een vrouw, misschien Hypsipyle op de vlucht*

teneor consaepta, undique uenor

omheind ben ik, aan
alle kanten opgejaagd!

*2. *Niet nader te plaatsen fragment*

pecudi dare uiuam marito

aan 't beest als echtgenoot haar levend geven

MEDEA

Jason en zijn Argonauten zijn in opdracht van Pelias van Iolcus naar het verre, exotische Colchis gevaren om het Gulden Vlies te bemachtigen. Prinses Medea is op Jason verliefd geraakt en heeft hem met haar toverkracht geholpen in zijn missie. Ze heeft zelfs alles opgegeven, haar eigen broer gedood en is meegegaan naar Griekenland. Het paar is uiteindelijk beland in Corinthe. Jason is daar Medea ontrouw geworden: hij heeft de dochter van koning Creon gehuwd. Er is besloten dat Medea uit de stad zal worden verjaagd.

Aan het begin van het stuk beklagt Medea's voedster het lot van haar zwaar aangeslagen meesteres. Als Medea bericht krijgt dat ze verbannen wordt, ontsteekt ze bovendien in woede en wraakzucht. Het koor van Corinthische vrouwen probeert haar heftige emoties te temperen. Medea doet tegenover Creon alsof ze zal gehoorzamen en weet van hem één dag uitstel te krijgen. In een debat met Jason zegt ze nog hem eens flink, maar vergeefs, waar het op staat. Vervolgens neemt ze haar ijsselijke wraak. Ze zendt haar kinderen met dodelijk vergiftigde geschenken naar Jasons bruid en naar Creon, en vermoordt vervolgens ook haar eigen kinderen. Jason is woedend, maar Medea geeft geen krimp. Op een drakenwagen van haar voorvader Helios vliegt ze weg uit de stad. Ze zal onderdak vinden bij koning Aegeus van Athene.

Ennius' Latijnse bewerking van het stuk is zijn meest beken-

de en geliefde tragedie, onder meer bewonderd door Cicero, die er verschillende fragmenten uit citeert. De bekende plot van Euripides' Medea is onmiskenbaar het model ervan. Veel fragmenten laten zich direct naast het Griekse origineel leggen, bijvoorbeeld het beroemde fragment 1 met de openingsregels van Euripides. (Vergelijk ook fragment 2-3 met de Griekse verzen 49-51 en 57-58; fr. 6 met r. 250-251; fr. 10 met r. 502-504; fr. 13 met r. 1069-1070; en fr. 14 met r. 1251-1254.)

Er is discussie over de vraag of Ennius één of twee tragedies over Medea heeft gemaakt. Volgens een hypothese (aangehangen door bijvoorbeeld Jocelyn) schreef Ennius zowel een Medea exul (Medea de balling) als een Medea. Het eerste zou dan de bewerking van Euripides' stuk zijn, het tweede een ander stuk dat speelt in Athene, en dus Medea's laatste jaren schildert. In dat geval zou fragment 15 deel uitmaken van de tweede, Atheense Medea. Dat fragment laat zich echter ook uitleggen als een creatieve toevoeging door Ennius aan het bekende Medea-verhaal.

De argumenten voor zo'n tweedeling zijn al met al niet sterk en hieronder wordt verder uitgegaan van één Medea-tragedie van Ennius. Ik volg hier een ruime meerderheid van de geleerden, en in het bijzonder de recente studie van Claudio Rosato over Oudlatijnse Euripidesbewerkingen (zie het Na-woord). Ik heb ook dezelfde volgorde van de fragmenten aangehouden als Rosato.

Een andere moeilijkheid is dat bepaalde anoniem overgeleverde fragmenten soms tot Ennius' Medea worden gerekend op grond van echte of vermeende parallellen met het Grieks van Euripides. Hier heb ik de standaardeditie van Jocelyn gevolgd. Die is op dit punt terughoudend en neemt alleen fragmenten op die al in de Oudheid expliciet aan Ennius worden toegeschreven of waarvan het auteurschap vrijwel vaststaat.

*1. Proloog door Medea's voedster (vergelijk Euripides, Medea 1-8)

utinam ne in nemore Pelio securibus
caesa accidisset abiegna ad terram trabes,
neue inde nauis inchoandi exordium
cepisset, quae nunc nominatur nomine
Argo, quia Argiui in ea delecti uiri
ucti petebant pellem inauratam arietis
Colchis, imperio regis Peliae, per dolum;
nam numquam era errans mea domo efferret pedem
Medea, animo aegra, amore saeuo saucia

ach, was in 't woud van Pélion maar nooit door bijl
geveld de dennenhouten stam ter aard gestort!
en was dus met dat schip maar geen begin gemaakt
dat thans die naam heeft aangenomen: *Argo*, want
een uitgelezen troep *Argiven* voer daarmee
voor 't halen bij de Colchiërs van 't Gulden Vlies
des rams, op last van koning Pelias, met list;
dan was mijn meesteres niet uit haar huis gedwaald,
Medea, ziek van hart, gewond door passiepijn

*2-4. Dialoog van de begeleider van Jasons kinderen met de
voedster
– zijn aanspreking van de voedster zodra hij aankomt met het
bericht van Medea's verbanning – antwoord van de voedster –
begin van het relaas van de begeleider: 'ik ving iets op!'

antiqua erilis fida custos corporis,
quid sic te extra aedis exanimata elimina<s>?

aloude, trouwe waakster van mevrouws persoon,
waartoe treedt u zo buiten zinnen buitenshuis?

cupido cepit miseram nunc me proloqui
caelo atque terrae Medeai miserias

'k kreeg zin, ocharm, om mij eens duchtig uit te spreken:
hemel en aarde, zie de miserie van Medea!

fructus uerborum aures aucupant

mijn oren maakten jacht op woordenvrucht

*5-6. Medea tot het koor
– rechtvaardiging van haar leven in het buitenland – haar
weezin tegen het vrouwenbestaan

multi suam rem bene gessere et publicam patria procul;
multi qui domi aetatem agerent, propter ea sunt improbati

velen zijn zichzelf, en ook
hun staat, ver van hun land tot voordeel;
velen slijten thuis hun tijd
maar leggen daar geen eer mee in

nam ter sub armis malim uitam cernere
quam semel modo parere

want liever streed ik driemaal
zwaargewapend om mijn leven
dan slechts ééns een kind te baren!

*7. Medea tot Creon

qui ipse sibi sapiens prodesse non quit, nequiquam sapit

wie als 'wijze' zelfs zichzelf
niet baten kan, is wijs voor niets

*8. Verbeten monoloog van Medea na vertrek van Creon

nequaquam istuc istac ibit; magna inest certatio;
nam ut ego illi supplicarem tanta blandiloquentia
ni ob rem? qui uolt quod uolt, ita dat se res ut operam dabit;
ille trauersa mente mi hodie tradidit repagula
quibus ego iram omnem recludam atque illi perniciem dabo,
mihi maerores, illi luctum, exitium illi, exilium mihi

nooit, nee, nooit loopt dit zo af!
er is een grote strijd op komst...
want zou ik één ding van hem smeken,
o zo zoetgevooid, als dat
mijn doel niet diende? wil je dat jouw
wil geschiedt, dan slaagt dat pas
naarmate je ook moeite doet!
verdwaasd van geest is hij! vandaag
gaf hij mij 't heft in handen om
mijn toorn de vrije loop te laten
en hemzelf te ruïneren
– schand voor mij en rouw voor hem,
ja, dood voor hem en nood voor mij!

128

WOESTE MENSENHARTEN

*9. *Reactie van het koor (onzekere tekst en metrum)*

utinam ne umquam, Medea, Colcis cupido corde pedem
extulisses!

ach, had jij, Medea, maar nooit
uit Colchis, begerig van hart,
je schreden gezet!

*10-11. *Felle woordenwisseling van Medea en Jason*
– *Medea's wanhoop – zijn antwoord op haar claim dat ze hem*
heeft gered

quo nunc me uortam? quod iter incipiam ingredi?
domum paternamne? anne ad Peliae filias?

waarheen mij nu te wenden? welke weg inslaan?
naar vaders huis soms? of naar Pelias zijn dochters?

tu me amoris magis quam honoris seruaisti gratia

jij? jij hebt mij meer gered
uit liefde dan om mij te eren!

*12. *Uitroep van Medea bij het begin van haar wraakacties*

sol, qui candentem in caelo sublimat facem

o zon, gij die uw gloeitoorts hemelhoog verheft...

ENNIUS

129

*13. *Medea tot haar kinderen kort voor de moord*

saluete, optima corpora!
cette manus uestras measque accipite!

vaarwel, volmaakte wezens!
geef je hand, en neem de mijne!

*14. *Laatste noodkreet van het koor*

Iuppiter, tuque adeo, summe Sol, qui res omnis inspicis,
quique tuo lumine mare terram caelum contines,
inspice hoc facinus, prius quam fit: prohibebis scelus!

Jupiter, en gij vooral, o
hoogste zon, die alle dingen
ziet, die met uw licht het land,
de zee, de lucht geheel doortrekt:
zie deze wandaad aan voordat die
plaatsvindt: wil die misdaad weren!

*15. *Finale in Corinthe: suggestieve woorden van Aegeus, waar-
door Medea zich de stad Athene alvast kan voorstellen*

asta atque Athenas anticum, opulentum oppidum
contempla et templum Cereris ad laeuam aspice

sta even stil: aanschouw de oude, rijke stad
Athene, en bezie, daar links, de Cerestempel

MELANIPPA

Melanippe, de dochter van Aeolus, heeft een tweeling gebaard nadat zij zwanger is geworden van Neptunus. In het geheim heeft ze de kleintjes te vondeling gelegd om ze te laten sterven. Ze zijn echter in een koestal beland.

Een paar koeheders, die hebben gezien hoe de kleintjes door een koe werden gezoogd, komen ze bij de koning brengen. Diens vader Helenus legt een en ander uit als een onheilspellend voorteken en adviseert hem de kleintjes te verbranden. Melanippe legt op filosofische wijze uit dat het wel degelijk gaat om een natuurlijk verschijnsel. Maar Aeolus komt achter de waarheid. Hij zet Melanippe gevangen en dreigt de kinderen te doden. Uiteindelijk volgt redding door Neptunus.

**1-2. De uitleg van Helenus
– de kleintjes gezien als slecht voorteken – dringend advies*

certatio hic est nulla quin monstrum siet:
hoc ego tibi dico et coniectura auguro

geen twijfel mogelijk dat dit een *omen* is:
dat zeg ik jou, ik kan dat duiden uit de tekens

mi ausculta, nate: pueros cremari iube

aanhoor mij, zoon: beveel de jongens te verbranden!

*3. Een bede van iemand om de kleintjes te sparen (of juist het vervolg van Helenus' advies)

regnumque nostrum ut sospitent superstitentque

ter redding van ons rijk en ter bestendinging

**4-5. Niet nader te plaatsen fragmenten
– uit een vergelijking, of een beschrijving van een epifanie
(hexameter) – grote kracht*

lumine sic tremulo terra et caua caerulea cudent

zo straalt dan de aarde,
de diepblauwe hemel
in trillende lichtglans

cum saxum sciciderit

als die de rots gespleten heeft...

CRESPHONTES

Als de kinderen van Hercules de Peloponnesus door loting verdelen, maakt zich een zekere Cresphontes op oneigenlijke wijze meester van Messenië. Hij trouwt met Merope, dochter van de Arcadische koning Cypselus. Later wordt Cresphontes weer afgezet en vermoord door Polyphontes, die dan ook zijn vrouw Merope trouwt.

Zijn enige overlevende zoon, eveneens Cresphontes geheten, groeit op in Aetolië. Als jongeman meldt hij zich bij Polyphontes. Hij beweert dat hij 'de zoon van Cresphontes' heeft gedood en claimt de daarvoor uitgelopen beloning. Tijdens een offerplechtigheid doodt hij Polyphontes en neemt de macht over.

De antieke mythologie kent twee figuren met de naam Cresphontes, vader en zoon, die allebei dramatische lotgevallen beleven. De fragmenten van Ennius' stuk laten zich, merkwaardig genoeg, binnen zowel het ene als het andere verhaal plaatsen. In een verloren Griekse tragedie van Euripides stonden de lotgevallen van Cresphontes jr. centraal. Om die reden wordt vaak aangenomen dat ook Ennius' stuk beperkt is tot deze latere gebeurtenissen. Toch laten de meeste fragmenten zich inhoudelijk iets beter verklaren wanneer de oude Cresphontes de hoofdfiguur is. Deze theorie (van onder meer Ribbeck en Jocelyn) wordt hier, zij het met enige aarzeling, aangehouden.

Reconstructie van de plot en plaatsing van de fragmenten blijven hoogst onzeker. Fragment 8 mag als voorbeeld van de problemen dienen: het vers is gesproken door Merope óf door een bode, en het beschrijft hoe de moordenaars van Cresphontes daar zichzelf wassen óf de lijken, met behulp van Merope óf juist een andere vrouw.

*1. De verdeling van de Peloponnesus (misschien uit de proloog)

inter se sortiunt urbem atque agros

delen zij door onderlinge
loting stad en land

*2-5. Retorisch gekleurd debat van Merope en haar vader Cypselus als hij haar huwelijk met Cresphontes wil verbreken – verontwaardiging van Merope – Cypselus' afwijzing van haar kritiek – Merope's verdediging van haar bestaande huwelijk met Cresphontes – haar dringende appèl aan haar vader

iniuria abs te adficio indigna, pater
nam si inprobum esse Cresphontem existimas,
cur me huic locabas nuptiis? sin est probus,
cur talem inuitam inuitum cogis linquere?

ik lijd onwaardig onrecht, vader, door uw toedoen:
meent u dat Cresphontes werkelijk niet deugt,
hoezo moest ik dan met hem huwen? deugt hij wel,
hoezo moet ik dan bij hem weg? wij willen niet!

nulla te indigna, nata, adficio iniuria;
si probus est, collocaui; sin est inprobus,
diuortio te liberabo incommodis

ik doe jou, dochter, geen onwaardig onrecht aan:
want deugt hij? 'k heb je uitgehuwd! en deugt hij niet?
ik zal door scheiding jou van 't ongerief bevrijden!

duxit me uxorem liberorum sibi quaesendum gratia

mij heeft hij als vrouw getrouwd
om kinderen te kunnen krijgen

audi atque auditis hostimentum adiungito

aanhoor mij dan en voeg vergoeding bij 't aanhoorde

*6. Barse woorden, misschien van Polyphontes

ego meae cum uitae parcam, letum inimico deprecere?

als ik zelf wil leven, moet ik
dan mijn vijands dood voorkomen?

**7-8. Na de moord op Cresphontes en twee van zijn drie kinderen
– jammerklacht van Merope na de moord – het reinigen van de moordenaars (of het wassen van de lijken)*

neque terram inicere neque cruenta conuestire corpora
mihi licuit neque miserae lauere lacrimae salsum
sanguinem

'k mocht geen aarde op hen gooien,
hun bebloede lijken niet bekleden,
nee, mijn arme tranen mochten
zelfs hun zoute bloed niet wassen

eam secum aduocant, eunt ad fontem, nitidant corpora

zij wordt meegeroepen, richting
bron, alwaar ze lijven wassen

ERECTHEVS

Wanneer een groot leger uit Thracië nadert, raadpleegt de Atheense koning Erechtheus het orakel van Delphi. Hij krijgt te horen dat hij zijn dochter Praxithea moet offeren voordat de legers slaags raken. Hij gehoorzaamt en verdrijft de Thraciërs met succes uit het land.

Ennius heeft waarschijnlijk ook hier een verloren origineel van Euripides bewerkt.

*1. Praxithea die zich opoffert voor Athene en de burgers

cui nunc aerumna mea libertatem paro,
quibus seruitutem mea miseria deprecer

... waarvoor ik met mijn narigheid de vrijheid win
voor wie ik met mijn leed de slavernij voorkom!

*2. De beslissende slag

arma arrigunt, horrescunt tela

ze steken schilden uit, het ritselt speren

*3. Niet nader te plaatsen fragment

lapideo sunt corde multi quos non miseret neminis

veler hart is wel van steen:
met niemand nooit geen medelijden!

PHOENIX

Phoenix, zoon van Amyntor uit Eleon in Boeotië, is het meest bekend als de oude leermeester en adviseur van Achilles. Zijn levensverhaal is niet eenduidig. Volgens de versie uit Ilias 9 heeft hij zich schuldig gemaakt aan het verleiden van zijn vaders bijvrouw, Phthia. Daarom werd hij door zijn vader vervloekt en ging hij uiteindelijk in ballingschap. In de verloren tragedie Phoenix van Euripides wordt Phoenix juist onschul-

dig aangeklaagd en door zijn vader blind gemaakt. Ennius lijkt vooral deze latere versie van het verhaal te hebben gevolgd.

*1. Beschuldiging van Amyntor aan Phoenix, of vice versa

stultus est qui <non> cupi<en>da cupiens cupienter cupit

dwaas al wie verkeerd genot
begerig, gretig, graag begeert!

**2-5. Flinkke woorden, waarschijnlijk van Phoenix
– ferme zelfverdediging – afwijzing van de suggestie van geweldpleging – kalme bij valse aantijgingen – bemoediging van vrienden*

sed uirum uera uirtute uiuere animatum addecet
fortiterque innoxium astare aduersum aduersarios;
ea libertas est, qui pectus purum et firmum gestitat;
aliae res obnoxiosae nocte in obscura latent

maar een mán moet leven met
bezieling door de ware deugd:
in onschuld houdt hij moedig tegen-
over tegenstanders stand!
ja, dat is vrijheid: wie een klaar,
onwankelbaar karakter toont;
de rest is maar beperkt en vaag
en gaat in donker duister schuil

plus miser sim, si scelestum faxim quod dicam fore

groter ramp, wanneer ik had
gedaan wat ik misdadig noem

saeuiter suspicionem ferre falsam futilium est

valselijk verdacht? wie daarop
vuur spuwt, die verspilt zijn kracht

ut quod factum est futile, amici, uos feratis fortiter

dat u, vrienden, dat wat dom
gedaan is flink verdragen kunt

**6-8. Niet nader te plaatsen fragmenten
– ‘praten maar’ – na harde woorden – een plotseling vergezicht*

tum tu isti crede atque exerce linguam, ut argutarier possis

goed, geloof hem maar en train
je tong, zodat je kletsen kunt

quam tibi ex ore orationem duriter dictis dedit!

wat voor straffe spreuken kwamen
jegens jou zijn lippen over!

ibi tum derepente ex alto in altum despexit mare

daar toen heeft hij uit de hoogte
plots de diepe zee gezien

SABINAE (De Sabijnse vrouwen)

Evenals Naevius schreef Ennius ook serieuze stukken met onderwerpen uit de Romeinse geschiedenis (fabulae praetextae). In deze praetexta staat het beroemde verhaal van de Sabijnse Maagdenroof uit het vroege Rome centraal.

*1. *Woorden van een of meer Sabijnse vrouwen, misschien tot de vaders van de geschaakte meisjes (onzeker fragment)*

cum spolia generis detraxeritis <...>
quam inscriptionem dabitis?

nu u buit uw schoonzoons hebt ontnomen <...>
wat brengt u voor opschrift aan?

AMBRACIA

In de Ambracia beschrijft Ennius de belegering en inname van de gelijknamige stad in Epirus, door zijn patroon Marcus Fulvius Nobilior (189 v. Chr.). Over datzelfde thema dichtte hij ook uitvoerig in zijn Annalen (boek 15). Ennius behoorde tot Fulvius' gevolg en kon zodoende uit eigen ervaring details geven.

*1. *Uit een bede tot Neptunus, misschien bij de overtocht*

et aequora salsa ueges ingentibus uentis

... en u het zilte nat
zich laat verheffen door
machtige winden

*2. *Bijtend commentaar uit een krijgsraad*

bene monens tute! ipse cunctat: o uide fortem uirum

goed advies, hoor! – zelf steekt hij
geen vinger uit... o, kijk, hoe dapper!

*3-4. *Misstanden bij de Aetoliërs
– ommekeer in sociale verhoudingen – een gefnuikte lokale leider*

agros audaces depopulant serui dominorum domini

slaven halen, meesters van hun
meesters, bruut de akkers leeg

esse per gentes cluebat omnium miserrimus

overal ter wereld gold hij
als de allerarmste vent

NIET NADER TE PLAATSEN FRAGMENTEN

De nu volgende fragmenten zijn naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit tragedies van Ennius, maar laten zich niet verder indelen bij een specifiek stuk. Ter wille van de leesbaarheid zijn de fragmenten simpelweg gegroepeerd naar hun inhoud: de volgorde impliceert dus verder niets over herkomst en onderlinge samenhang.

**1-7. Over hemel, goden en godsdienst
 – rationalistische verklaring van de naam Jupiter – de dondergod – de hemel – het hemelruim – een aanroeping van de goden
 – eeuwige jeugd – Trouw*

istic est is Iuppiter quem dico, quem Graeci uocant
 aerem, qui uentus est et nubes, imber postea,
 atque ex imbre frigus, uentus post fit, aer denuo;
 haec propterea Iuppiter sunt ista quae dico tibi,
 qua mortalis atque urbes beluasque omnis adiuuat

dat is nu die Jupiter
 die bij de Grieken *aer* heet,
 waaruit de wind ontstaat en wolken,
 die dan later regen worden
 en van regen kou, waaruit weer
 wind en *aer* dan opnieuw;
 dus om die reden is dat alles
 ‘Jupiter’ zoals ik zeg:
 de steun van stervelingen, steden
 en van beesten groot en klein

sonitu concutit

<...het hemelruim> met donder opschudt

caeli ingentes fornices

’s hemels kolossale bogen

quaeque in corpore caua caeruleo
 caeli cortina receptat

al wat de holle
 hemelse ketel
 opneemt tot in zijn
 helblauwe lichaam

cui quod in me est exsecrabor, hoc quod lucet, quidquid est

tegen hem zal ik, zo veel ik
 kan, afroepen wat hier oplicht...

deos aevi integros

goden ongerept in jaren

o Fides alma apta pinnis et ius iurandum Iouis

milde Trouw, gij vleugeldraagster!
 en de eed op Jupiter!

**8-11. Mensen
 – een echte vrouw – een rouwende figuur – een ruimgeklede
 figuur – een slaper*

mulierem: quid potius dicam aut melius quam mulierem?

... vrouw: wat zou ik beter of
 correcter zeggen dan dit ‘vrouw’?

et quis illaec est quae lugubri succincta est stola?

en wie is die dame hier,
 die is omgord met rouwkledij?

142

WOESTE MENSENHARTEN

induta fuit saeua stola

gehuld ging zij in een enorm gewaad

imprimit genae genam

drukt dan ooglid tegen ooglid

12-16. Mensen (vervolg)– een onttroonde held (misschien Thyestes) – een geredde vader**– een waardeloos persoon – een vrouw – een winnaar*

pol mihi fortuna magis nunc deficit quam genus;
 namque regnum suppetebat mi, ut scias quanto e loco,
 quantis opibus, quibus de rebus lapsa fortuna accidat

verdomd, het is nu meer geluk
 wat mij ontbreekt dan goede afkomst:
 ja, ik had een koninkrijk!
 nu weet u van hoe hoge plaats
 en grote macht, van welke rijkdom
 mijn fortuin gevallen is

parentem et pa<...> sospitem

vader en <...> ongedeerd

illic est nugator nihili non nauci homo

dat is echt een flutfiguur, een
 vent van niks, geen donder waard

ENNIUS

143

topper quam nemo melius scit

<zij>

wie misschien wel niemand beter kent

is habet coronam uitulans uictoria

hij bezit een erekrans,
 verrukt vanwege deze zege

17-22. Overleg en beraad– uitleg – heenzending na uitleg – een kans op verzoening – verzoening – koning en volk – algehele ontkenning*

si uoles aduortere animum, comiter monstrabitur

als u even op wilt letten
 krijgt u 't vriendelijk getoond

quos ego ope mea ex
 incertis certos compotesque consili
 dimitto, ut ne res temere tractent turbidas

ik zend hen, door mijn hulp
 van ongewis gewis en welberaden, heen,
 dat zij niet lukraak hun obscure zaak bespreken

ille meae tam potis pacis potiri

mijn vrede te verkrijgen?
 hij vermag dat nog

144

WOESTE MENSENHARTEN

eho tu: di quibus est potestas motus superum atque
inferum,
pacem inter sese conciliant, conferunt concordiam

zie dan (goden, die hierboven
en beneden alles leiden!),
vrede sluiten zij, ze komen
eensgezindheid overeen!

plebes in hoc regi antestat loco: licet
lacrimare plebi, regi honeste non licet

het volk heeft hier meer rechten dan de koning: huilen
mag het volk, de koning niet met goed fatsoen

quicquam quisquam cuiquam, quemque quisque
conueniat, neget

welk woord wie tot wie ook wil,
en wie wie ook ontmoet: ontkennen!

**23-29. Mensen onderling
– harde wens – iemands toorn – feest – frequent contact –
woorden bij een late ontmoeting – opoffering voor ouderen –
overgave*

neque tuum umquam in gremium extollas liberorum ex te
genus

moge jij nooit nageslacht van
eigen kroost op schoot aannemen!

ENNIUS

145

heu, mea puella, ipse quidem id succenset tibi
ach meisje, hierom is hij stellig kwaad op jou!

festium festinant diem

haasten zich de dag te feesten

ad eum aditauere

gingen telkens naar hem toe

tueor te senex? pro Iuppiter!

zie ik, oude man, u aan? o Jupiter!

ut uos nostri liberi
defendant, pro uostra uita morti occumbant obuiam

... dat u onze kinderen
beschermen, voor uw leven zelf
hun doodslot tegemoet gaan

extemplo acceptum me necato et filium

aanvaard mij, dood mij dadelijk, en ook mijn zoon

**30-33. Bekende namen
– de hellehond Cerberus – slachtoffers van de nimf Salmacis:
wie drinkt uit haar bron raakt seksueel losgeslagen en vindt
in het krappe brongebouw gemakkelijk slachtoffers – de oogst-
godin Ops – wens met betrekking tot de geboortegodin Diana
(Trivia)*

146

WOESTE MENSENHARTEN

angue uillosi canis

de slangbehaarde hond

Salmacida spolia sine sudore et sanguine

Salmácis-prooi, die zonder zweet en bloed...

terris gentis omnis peperit et resumit denuo

baart voor aarde alle volken,
en herneemt die ook opnieuw

ut tibi Titanis Triuia dederit stirpem liberum

dat Diana, Titansdochter,
kinderkroost aan u mag schenken

*34-37. Bekende namen (vervolg)
– Hector – Achilles – leden van de Atheense Areopaag – stich-
ting van de stad Maronea door een kameraad van Bacchus

Hector qui haud cessat obsidionem obducere

Hector die bepaald niet draait
om een blokkade aan te leggen

Thetis illi mater

Thetis was zijn moeder

Areopagitae quid dedere...

ENNIUS

147

wat Areopagieten gaven...

o terra Thraeca, ubi Liberi fanum inclutum
Maro locauio Thracisch land, alwaar ik, Maro, een vermaarde
Bacchustempel heb geplaatst

*38-42. Over oorlog en strijd
– Trojaanse doorbraak – gewonden aan Griekse zijde – troepen
in veiligheid – een succesje – bemoediging

ui patefecerunt Bruges

... braken met geweld de Phrygiërs door

quis ibi non est uulneratus ferro Phrygio?

wie werd daar door Phrygisch ijzer
niet gewond?eos reduci quam relinqui, deuehi quam deseri
malui'k zag hen liever
teruggebracht dan opgegeven,
afgevoerd dan afgeschreven

quin inde inuitis sumpserint perduellibus

... dat zij toen tegen 's vijands wil vandaar wegnamen

148

WOESTE MENSENHARTEN

peruince pertinaci peruicacia

stoom gestaag standvastig door!

*43-48. Over oorlog en strijd (vervolg)
 – instortende muren – stofwolk – dolk – schild – vallende krij-
 gers – gevallenen

labat, labuntur saxa, caementae cadunt

... wankelt, stenen komen neer, de blokken vallen

crassa puluis oritur, omnem peruolat caeli fretum

dichte stofwolk stijgt omhoog,
doorvliegt de hele hemelzee

uersat mucronem

gooit de dolk

hehae! ipse clipeus cecidit

aha! nu kwam het schild zelfs neer!

cubitis pinsibant humum

met ellebogen stieten zij de grond

ferro foedati iacent

liggen door het zwaard bezoedeld

ENNIUS

149

*49-53. Algemene uitspraken
 – gevaren van koningen – adviezen – goede raad – begin van
 moreel verval door Griekse gewoonten – geen spoor van angst

nulla sancta societas nec fides regni est

geen verbond is heilig, 'trouw'
bestaat niet rondom koningsmacht

omnes dant consilium uanum atque ad uoluptatem omnia

allen geven holle raad
en alles op genot gerichtflammam a sapienti facilius ore in ardente opprimi
quam bona dicta teneatwijzen doven eerder vlammen
in een mond vol vuur dan dat zij
goede woorden achterhouden

flagiti principium est nudare inter ciuis corpora

schand begint wel met ontbloting,
tussen burgers, van het lichaam

uiuam an moriar, nulla est in me metus

of ik nu leef of sterf:
in mij geen spoor van angst

150

WOESTE MENSENHARTEN

**54-60. Wijsheden en spreuken
– welzijn – een zieke ziel – gevreesd worden – vriendelijkheid
tegenover vreemden – weldaden – dromen – echte vriend-
schap*

nimum boni est cui nihil est mali

bijzonder goed gaat 't wie niets slechts ervaart

animus aeger semper errat: neque pati neque perpeti
potis est, cupere numquam desinit

'n zieke ziel zit altijd mis,
is noch tot lijden noch tot kracht
bij machte, houdt nooit op te wensen

quem metuunt oderunt, quem quisque odit perisse expetit

wie men vreest, die zal men haten;
wie men haat, die wenst men dood

homo qui erranti comiter monstrat uiam
quasi lumen de suo lumine accendat facit:
nihilo minus ipsi lucet, cum illi accenderit

een mens die vriendelijk een reiziger de weg wijst,
doet als wie met eigen licht een licht aansteekt:
het brandt er voor hemzelf volstrekt niet minder om!

benefacta male locata malefacta arbitror

een weldaad, slecht besteed, die acht ik slecht gedaan

ENNIUS

151

aliquot somnia uera sed non omnia necesse est

... heel wat dromen waar, niet per se allemaal

amicus certus in re incerta cernitur

wie zeker vriend is, ziet men bij onzekerheid

**61-63. Natuur en landschap
– stilte van hanen 's nachts – een ruig uitzicht – hoorbare neer-
slag*

fauent faucibus rursis
cantu plausuque premunt alas

<hanen>gekraai in
rossige strotten
stokkend, en vleugel-
flappen bedwongen

<...> aspera, saxa tesca tuor

ruwe <...> aanschouw ik, hooggelegen stenen

ager oppletus imbrium fremitu

het land vervuld van regenruisen

Pacuvius

ILIONA

Polydorus, zoon van Priamus en Hecuba, is na zijn geboorte gegeven aan zijn zuster Iliona, de vrouw van koning Polymestor van Thracië. Zij heeft de jongen opgevoed naast haar eigen zoon Deiphilus. Alleen heeft zij de identiteit van de twee jongens verwisseld (en dus de echte Polydorus steeds behandeld en benoemd als 'haar zoon Deiphilus', en de echte Deiphilus als 'Polydorus'). Zo zijn de jongens opgegroeid. Na de val van Troje hebben de Grieken afgezanten gestuurd naar koning Polymestor, om hem 'Polydorus', de Trojaan, te laten terechtstellen. De koning heeft zich laten omkopen en gedaan wat was gevraagd. Aldus heeft hij feitelijk zijn eigen zoon Deiphilus gedood.

Aan het begin van het stuk verschijnt de schim van de vermoorde jongeman aan zijn nog nietsvermoedende moeder Iliona. Polydorus (die zichzelf beschouwt als 'Deiphilus') heeft intussen in Delphi een onrustbarend orakel over zijn ouders gehoord. Bij terugkeer constateert hij dat alles in orde lijkt: Polymestor en Iliona zijn ongedeerd. Maar dan vertelt Iliona hem de waarheid over zijn identiteit. Samen nemen zij vervolgens wraak op Polymestor door hem te verblinden en te doden. Die gewelddaden worden, traditiegetrouw, ook in Rome niet op het toneel verbeeld. Misschien eindigt de tragedie met zelfmoord van Iliona, of met de overname van de troon in Thracië door Polydorus, die voor de buitenwereld nog altijd kan doorgaan als 'Deiphilus'.

De versie van het mythologische verhaal in het stuk heeft geen parallel met andere bewaarde Griekse of Latijnse tragedies. De dichter heeft er waarschijnlijk zelf een sterk stempel op

gedrukt. Vooral de scène met de verschijning van Deiphilus als schim heeft in de Oudheid veel indruk gemaakt, blijkens enkele getuigenissen (onder meer Cicero, Gesprekken in Tusculum 1,106).

*1-3. *Uit de proloog*

– voorgeschiedenis: de kleine Polydorus opgenomen in Thracië
– verraderlijkheid van de Thraciërs die zich laten omkopen om ‘Polydorus’ te doden – omkoping van de koning zelf door hem een huwelijk met Electra in het vooruitzicht te stellen

ab eo <...>

depulsum mamma paedagogandum accipit
reptialis Liber

door hem <...>

van moederborst verstoten landt hij: *to be nursed*
bij drankgod Bacchus

sed hi cluentur hospitum infidissimi

maar malafide heet hun gastvriendschap te zijn

blandam hortatricem adiugat
uoluptatem

... voegt een zoete overtuigster toe:
genot

*4-5. *Verschijning van de schim van Deiphilus*

– *dramatisch appèl van de schim op Iliona – haar vergeefse poging de schim vast te houden*

mater, te appello, tu, quae curam somno suspensam leuas
neque te mei miseret, surge et sepeli natum tuum prius
quam ferae uolucresque <...>
neu reliquias sic meas sireis denudatis ossibus
per terram sanie delibutas foede diuexarier

moeder! ’k roep u aan, u die
uw zware zorgen dempt in dromen
zonder deernis met mijn lot:
sta op, begraaf uw zoon <voor>dat
de beesten en de vogels <...>
laat mijn resten niet blootbots
en onder bloed- en ettervlekken
bruut verstrooien op het land!

age adsta: mane audi!
itera dum eadem istaec mihi

blijf nu toch staan!
luister naar mij!
zeg nog een keer
wat je net zei!

*6. *Terugkeer van Polydorus uit Delphi: het orakel over zijn ouders lijkt niet uitgekomen*

quos ego, ita ut uolui, offendo incolumis

hen tref ik hier, zoals ik wenste, ongedeerd

*7-11. Onthulling van de waarheid door Iliona aan Polydorus – de goede bedoeling van haar verhaal – haar verhaal over de gelijktijdige geboorte van Deiphilus en Polydorus – haar verlangen naar wraak op Polymestor – verontwaardiging over diens onverzoenbare schuld – oproep tot hulp om Polymestor de ogen uit te steken

ne porro te error, qui nunc lactat, maceret

opdat die dwaling, die nu lokt, jou niet ontkracht

qua tempestate Helenam Paris innuptis iunxit nuptiis,
ego tum grauida expletis iam fere ad pariendum mensibus,
per idem tempus Polydorum Hecuba partu postremo parit

in de tijd dat Helena door
Paris trouwloos werd getrouwd,
en ik hoogzwanger was mijn tijd
van baren bijna uitgeteld –,
toen ook werd Polydorus telg
van Hecuba, haar laatste boorling

di me etsi perdunt, tamen esse adiutam expetunt,
quom prius quam intereo spatium ulciscendi danunt

de goden worden wel mijn dood, maar ook mijn hulp:
voordat ik heenga geven zij me tijd voor wraak!

quis deos infernos, quibus caelestis dignet decorare hostiis?

met welke dieren denkt hij aard-
of hemelgoden nog te eren?

fac ut coepisti, hanc operam mihi des perpetem:
oculis traxerim

ga door met helpen! maak je bijstand nu bestendig:
moge ik <...> ontrukken aan zijn ogen!

*12. Dreigende onenigheid over de uitvoering van het plan

– cur inlaqueetur hic? – mecum altercas? tace!

– waarom hem hier verstrikken? – twist je met me? zwijg!

**13-14. Confrontatie van Iliona en Polymestor
– woorden van de koning zodra die zijn vrouw ziet komen –
haar dreigende taal jegens hem*

ibo ad eam ut sciscam quid uelit; ualuae sonunt

ik ga eens kijken wat zij wil; de deur weerklinkt

occidisti! ut multa paucis uerba unose obnuntiem

dood ben jij! een lang verhaal
is dit in kort bestek ineen

**15-16. Na de verminking en de moord
– uit Iliona's triomfantelijke verhaal – haar verwachting dat
Polydorus de Thracische troon zal kunnen krijgen*

160

WOESTE MENSENHARTEN

repugnanti ego porro hunc ui detraxi unguulum

hij werkte tegen, maar 'k ontrukte 'm deze ring!

usi honore, credo, Achiui hunc sceptrum patientur poti

door zijn roem, geloof ik, mag hij
van de Grieken koning worden

**17-18. Niet nader te plaatsen fragmenten
– Cassandra en Clytaemnestra in relatie tot Agamemnon – een
verhaal van kort voor de inname van Troje*

paelici superstitiosae cum uecordi coniuge

toekomstzingerende vriendin
met zwaar gestoorde echtgenote

profecto aut inibi est aut iam potiuntur Phrugum

ofwel is dat nu ophanden
of zij zijn reeds Phrygen meester

ARMORVM IVDICIVM (Het wapenoordeel)

*Na de dood van Achilles worden er lijkspele aangekondigd.
Zowel Ajax als Odysseus meent recht te hebben op de wapens
van Achilles en beide helden vragen Agamemnon erom. Die be-
sluit echter om de kwestie ter beoordeling voor te leggen aan
de Griekse leiders. Als Ajax en Odysseus daar hun zaak beplei-
ten wint Odysseus, tot verbijstering van Ajax, die de Grieken*

PACUVIUS

161

*grove ondankbaarheid verwijt. Hij beklagt zijn lot en pleegt
zelfmoord.*

*De tragedie behandelt een bekend thema, dat eerder onder
meer is uitgewerkt door Aeschylus, Ennius en Livius Androni-
cus. Pacuvius' stuk zou nog tot in de eerste eeuw v. Chr. bekend
blijven; zo berichten de bronnen dat fragment 13 gezongen werd
bij de begrafenis van Julius Caesar in 44 v. Chr.*

**1-4. Aankondiging van de lijkspele
– formeel bericht door een heraut – woorden van Agamemnon
bij de aankondiging – zijn reactie op de verzoeken van Ajax en
Odysseus – zijn uitnodiging aan wie wil om ter verkrijging van
de wapens de eigen kwaliteiten te roemen*

seque ad ludos iam inde abhinc exerceant

dat zij zich van dan af
moeten wijden aan de spele

qui uiget uescatur armis, ut percipiat praemium

al wie kracht heeft, neemt uw wapens
tot u om een prijs te pakken

quod ego inaudiui accipite et quid sit factu opus decernite

kom, luister naar wat ik gehoord heb
en besluit wat thans te doen staat

qui sese ad fines esse ad causandum uolunt,
de uirtute his ego cernundi do potestatem omnibus

wie er bij zijn willen
om te pleiten voor hun zaak,
hen stel ik allen ook in staat
over hun deugd te debatteren

*5-9. Claims van Ajax en Odysseus

– Ajax' aanspraak op de wapens – claim van Ajax of Odysseus
– drie fragmenten met verontwaardigde woorden van Ajax
tegen Odysseus

aperte fatur dictio, si intelligas:
tali dari arma qualis qui gessit fuit
iubet, potiri si studeamus Pergamum;
quem ego me profiteor esse, me est aecum frui
fraternis armis mihi que adiudicari,
uel quod propinquus uel quod uirtute aemulus

dat woord spreekt klare taal voor wie het goed verstaat:
de wapens moeten naar wie lijkt op wie ze vroeger
droeg, indien wij Pergamum veroveren willen;
wel, die man ben ik! het past dat ik ze draag,
dat mij mijn broeders wapens worden toegewezen,
hetzij door verwantschap, hetzij door mijn deugd

si non est ingratum reapse quod feci bene

tenzij ik stank
voor dank krijg voor mijn goede daden

an quis est qui te esse dignum quicum certetur putet?

of wie is er die jou waardig
acht om strijd mee aan te binden?

tuque te desider<e residem> <...> nos hic esse ma<...>

jij <wilt> prettig <achterover>
leunen terwijl wij...

dic quid faciam: quod me moneris effectum da!

zeg wat ik doen moet!
breng je advies dan
zelf in praktijk

*10-12. De arbitrage

– aanvankelijke twijfel van Agamemnon dat de Griekse leiders
niet vrijuit zullen oordelen uit respect voor Ajax en Odysseus
– zijn woorden zodra hij is gerustgesteld – uit het betoog van
Ajax

proloqui non paenitebunt libere <in>grato ex loco?

zullen zij niet schromen vrij
te spreken van zo'n heikel thema?

et aecum et rectum est <id> quod postulas:
iurati cernant

't is billijk wel en juist
hetgeen u nu van mij verlangt:
de juryleden moeten zweren!

cuius ipse princeps iuris iurandi fuit,
quod omnes scitis, solus neglexit fidem:
furere adsimulare ne coiret institit;
quod ni Palamedi perspicax prudentia
istius percepset malitiosam audaciam,
fide sacratae ius perpetuo falleret

de eed die hij als eerste wilde heeft hij zelf
– u weet het allen goed – als enige verbroken;
waanzin veinsde hij om maar niet mee te hoeven,
en had Palamedes' scherpe slimheid niet
's mans uitgekookte, misselijke list doorzien,
dan had hij 't heilig eedrecht aangetast, voorgoed

**13-14. Na het oordeel ten gunste van Odysseus
– Ajax' teleurstelling over ondankbaarheid van de Grieken –
zijn eerste gedachte aan zelfmoord*

men seruasse ut essent qui me perderent

... door mij gered zodat ze
mij te gronde konden richten?

pro imperio agendum est! quis uetat uim ne attollat?

'k moet doen zoals bevolen – wie verbiedt geweld
<van eigen hand>?

**15-17. Na de aftocht van Ajax
– een typering van Ajax – een andere typering van Ajax – een
gezegde, mogelijk een kritisch commentaar op Ajax vanwege
diens woede op de jury*

feroci ingenio, toruus, praegrandi gradu

zo woest van aard en norsig met zijn forse tred

cum recordor eius ferocem et toruam confidentiam

als ik terugdenk aan zijn woeste
norse zelfgenoegzaamheid

nam canis, quando est percussa lapide, non tam illum
adpetit
qui sese icit, quam illum eumpse lapidem qui ipsa icta
est petit

want een hond getroffen door een
steen hapt niet zozeer naar wie
hem raakte, maar die steen waardoor
hij is geraakt, dáár hapt hij naar

NIPTRA (The washing)

Odysseus heeft een orakel gekregen dat hij zal worden vermoord door een zoon. Daarom heeft hij zich bij aankomst op Ithaca vermomd, om zo Telemachus te vermijden.

Maar zijn oude voedster Eurycleia herkent hem aan een litteken tijdens het wassen van zijn voeten. Intussen komt een zekere Telegonus na een storm op Ithaca aan. Hij is de zoon van Circe en Odysseus, en heeft van zijn moeder de opdracht gekregen zijn vader te vinden. Na plundering van de akkers gaat de jongen naar Odysseus' paleis. Als hij niet wordt toegelaten ontstaat er een vechtpartij. Odysseus zelf vecht mee, omdat hij denkt dat de jongen Telemachus is. Telegonus brengt zonder het

te beseffen Odysseus een dodelijke wond toe met een speciale speer die hij van Circe heeft meegekregen. Odysseus sterft.

Deze tragedie biedt een opvallende, alternatieve afloop van het verhaal van Odysseus, uitgaande van de Odyssee en mede op basis van verloren stukken van Sophocles. In veel fragmenten valt een pathetische toon op, maar die wordt gecombineerd met een nadrukkelijk Romeinse grondhouding; vergelijk bijvoorbeeld Odysseus' larmoyante én manhaftige woorden in fragment 11 en 12. De gevolgde aanpak is in veel opzichten kenmerkend voor Pacuvius.

*1. Reactie van Penelope (of Eurycleia) op het verhaal over Odysseus dat Odysseus incognito, als 'vreemdeling', vertelt

pariter te esse erga illum uideo ut illum te<d> erga scio

eender bent u zichtbaar hem
gezind als hij u, naar ik weet

**2-3. De voetwassing
– uitnodiging van Eurycleia aan Odysseus – haar begin van herkenning*

cedo tuum pedem <mi>, lymphis flauis fuluum ut puluerem
manibus isdem quibus Vlixī saepe permulsi abluam
lassitudinemque minuam manuū mollitudine

reik uw voet <aan mij>, zodat ik
met blond water 't donker stof
afspoel, met deze zelfde handen
waar 'k Odysseus vaak mee streeelde,

en uw moeheid minder maak
door middel van mijn milde handen

lenitudo orationis, mollitudo corporis

o, uw zoetgevooisde woorden
en de zachtheid van uw lichaam!

**4-7. Verhaal van Odysseus
– het vlot dat hij bouwde op het eiland van Calypso – aankomst
in de grot van Polyphemus – over Circe – over Polyphemus (of
over Telegonus)*

nec ulla subscus cohibet compagem aluei,
sed suta lino et sparteis serilibus

geen tap verbond het vaartuig tot een hecht geheel,
maar 't was aaneengelapt met vlas en want van spart

inde aduenio montem Aetnam in scruposam specum

vandaar kom 'k bij de Etna, in een rotsengrot

quae meum uenenis flexit socium pectora

... die met vergif mijn makkers' harten heeft verbogen

aetate integra
feroci ingenio, facie procera uirum

een nog niet oude
kerel, woest van inborst, rijzig van postuur

*8. *Bevel van Odysseus aan zijn dienaren zodra Telegonus aan de deur verschijnt*

uos hinc defensum patriam in pugnam baetite!

vooruit nu! trekt ten strijde voor uw vaderland!

*9-10. *Uit een bodeverhaal over het gevecht – Telegonus' buitenissige wapen – vermelding van nog andere zoons van Odysseus, uit de relatie met Calypso*

barbaricam pestem subinis nostris optulit
noua figura factam, commissam infabre

een buitenissig onding bracht hij tegenover
onze lansen: vreemd van vorm en onbeholpen

eundem filios
sibi procreasse per Calypsonem autumant

tevens zou hij zoons
gekregen hebben van Calypso, naar verluidt

*11-12. *Na de dodelijke verwonding van Odysseus – zijn jammerklacht, in dialoog met het koor – zijn stervenswoorden*

– pedetemptim ac sedato nisu
ne succussu arripiat maior
dolor <...>

– tu quoque, Vlixes, quamquam grauiter

cernimus ictum, nimis paene animo es
molli, qui consuetus in armis
aeuom agere <...>
– retinete, tenete! opprimit ulcus;
nudate! heu, me miserum, excrucior!
operite! abscedite! iam iam
mittite! nam attrectatu et quassu
saeuum amplificatis dolorem!

– voetje voor voetje!
rustig nu <lopen>!
anders bevangt me
door jullie schokken
heviger pijn <...>
– gij ook, Odysseus,
bent dan wel zwaar ge-
raakt (ja, we zien het),
doch is uw houding
bijna te slappig:
steeds was uw leven
wapens gewend <...>
– houd me nu vast! die
wond, die bedrukt me:
toe, leg hem open!
... ai, wat een kwelling!
dicht weer! laat los en
laat me alleen hier!
door die beroering,
door al dat schudden,
heeft u mijn wrede
pijn nog vermeerderd!

conqueri fortunam aduersam, non lamentari decet:
id uiri officium, fletus muliebri ingenio additus

tegenspoed mag men betreuren,
doch gejammer geeft geen pas;
zo moeten mannen doen, terwijl
gehuil hoort bij de vrouwenaard

*13. Niet nader te plaatsen fragment (misschien over Menelaüs en Helena)

Spartam reportare instat, id si perpetrat

... naar Sparta terug wil voeren, als hij dat gedaan krijgt

DVLORESTES (Orestes dressed as slave)

Na zijn terugkeer uit Troje is Agamemnon door zijn vrouw Clytaemnestra vermoord vanwege haar relatie met Aegisthus. Haar zoon Orestes heeft toen uit Argos kunnen ontsnappen. Hij is elders opgegroeid. Na jarenlange, geheime druk van zijn zus Electra om hun vader te wreken, heeft Orestes uiteindelijk besloten hiertoe een plan ten uitvoer te brengen. Eerst is hij naar het orakel van Delphi gegaan om de goden te raadplegen.

Vervolgens komt hij incognito, vermomd als slaaf, in Argos terug om daar 'de dood van Orestes' te melden. Tijdens zijn aankomst wordt in de stad de bruiloft gevierd van Erigone, dochter van Clytaemnestra en Aegisthus, en dus zijn eigen halfzus. Electra's protesten tegen het huwelijk blijven vergeefs. Orestes weet in het paleis te komen en wreekt zijn vader door zijn moeder en Aegisthus te doden.

Het verhaal is behandeld door alle drie de grote Griekse tragediedichters (Aeschylus, Sophocles en Euripides) in bewaard gebleven stukken. Opvallend genoeg volgt Pacuvius' versie geen van drieën op de voet. Ook bevat zijn tekst een aantal details die niet bij de grote drie voorkomen, zoals de vermomming van Orestes als slaaf en het huwelijk van Erigone. Het lijkt erop dat de Romeinse dichter hier inventief en creatief met de mythologische modellen omgaat. In Pacuvius' oeuvre is dit de tragedie waarvan de meeste fragmenten zijn overgeleverd.

*1. Uit de proloog: Orestes houdt zich aan het orakel

responsa explanat, mandat ne matri fuat
contoscendi umquam aut contuendi copia

verklaart het antwoord: nee, zijn moeder mag volstrekt
geen kansen krijgen voor herkenning of voor blikken!

*2. Verklaring in Argos van Orestes, verkleed als herder

Delphos uenum pecus egi, unde ad stabula haec itiner
contuli

'k dreef mijn vee te koop naar Delphi,
toog vandaar naar deze stallen

**3-4. Huwelijk van Erigone met Oeax
– het bruiloftsfeest – de huwelijksdag bepaald door Aegisthus*

172

WOESTE MENSENHARTEN

hymenaeum fremunt
aequales, aura resonit crepitu musico

bruiloftszang uit mond van
meisjes: 't hof weergalmt van muzikaal gedruis

gnatam despondit, nuptiis hanc dat diem

... hun dochter huwen doet, vandaag als trouwdag geeft

*5-8. Protesten van Electra

– bezwaar tegen het huwelijk – kritiek op Oeax' vader Nauplius, die tijdens de terugreis uit Troje wraak nam op veel andere Grieken – protest tegen een veronderstelde belediging – haar hoop op wraak door Orestes

nonne officium fungar uulgi atque aegre malefactum
feram?

zou ik niet de stem des volks
vertolken? slecht iets fouts verdragen?

pater Achaeos in Capherei saxis pleros perdidit

ja, zijn vader liet veel Grieken
op Caphereus' rotsen botsen

si quis hac me oratione incilet, quid respondeam?

als men mij met zulke woorden
griefft, wat moet mijn antwoord zijn?

aut hic est aut hic adfore actutum autumo

PACUVIUS

173

hij is hier, of hij is hier weldra, mag ik hopen

*9-10. Reacties op de verwijten van Electra

– Clytaemnestra's beroep op redelijkheid – felle dreigementen van Aegisthus

primum hoc abs ted oro ni me nimis inexorabilem
faxis, ni turpassis uanitudine aetatem tuam

<...>

oro; mi<ni>me flectas fandi me prolixitudine

eerstens vraag ik dit van jou:
wil mij niet ál te onvermurwbaar
maken, en bederf toch niet
met loze praat je jonge jaren

<...>

zo vraag ik; nee, je kunt mij niet
buigen met lange woordomhaal!

nam te in tenebrica saepe lacerabo fame
clausam et fatigans artus torto distraham

want jou zal ik in donk're honger hullen, vaak
verscheuren, folteren je moegebeukte leden...

*11-13. Gesprek van Electra en Orestes

– schaamte van Electra – wraaklust van Orestes – aanmoediging niet zwak te worden

quid quod iam (ei mihi!)
piget paternum nomen, maternum pudet
profari

174

WOESTE MENSENHARTEN

en dan (wee mij!) de moeite om
mijn vaders naam, de schaamte om mijn moeders naam
te noemen!

utinam nunc matrescam ingenio, ut meum patrem ulcisci
queam!

kon ik maar *vermoederen*
om vader thans te kunnen wreken!

non decet animum aegritudine in re crepera confici

't past niet op een hachelijk
moment de moed te laten zakken

**14-16. Overwegingen van Orestes en Electra voorafgaand aan
het moordplan
– vrees voor snelle actie door Aegisthus' vrienden – nadere actie
zodra Aegisthus zal horen van de moord op Oeax en Erigone –
Orestes' vertrouwen op Aegisthus' onvoorzichtigheid*

extemplo Aegisthi fidem
nuncupantes conciebunt populum

zij spreken dan terstond
de trouw aan hem, Aegisthus, uit
en hitsen 't volk op

uel cum illum uideas sollicitum orbitudine

of zie je hem, door kinderloosheid zwaar ontdaan

PACUVIUS

175

heu, non tyrannum noui temeritudinem?

ach, leer mij tirannen-nonchalance kennen!

**17-19. Mannelijke slachtoffers
– beschrijving van Oeax of Aegisthus – smalende woorden over
Aegisthus – reactie van Aegisthus op het bericht dat Orestes
terug is*

amplus, rubicundo colore et spectu proteruo ferox

forsgebouwd en rossigkleurig,
grim van blik, een woesteling

hicine is est quem fama Graia ante omnis nobilitat uiros?

dít is dus wie door de Grieken
boven allen wordt vermaard?

unde exoritur? quo praesidio fretus, auxiliis quibus?
quo consilio consternatur, qua ui, cuius copiis?

waar komt hij vandaan? op welke
steun vertrouwend, welke troepen?
welk beraad beweegt hem? wat voor
krachten en wiens legermacht?

**20-22. Orestes' aanval op Aegisthus
– korte dialoog tussen Aegisthus en Orestes – noodkreet van
Aegisthus om hulp van Oeax – ironische woorden van Orestes,
die Oeax vermoedelijk al heeft gedood*

176

WOESTE MENSENHARTEN

– is quis est? – qui te, nisi illum tu occupas, leto dabit

– wie is dát? – de man die jou,
tenzij je sneller bent, ter dood brengt!

illum quaero qui adiutatur

ik zoek de man die helpen kan

nunc ne illum exspectes, quando amico amiciter fecisti

verwacht hem nu niet meer, nu jij
je vriend zo'n 'vriendendienst' bewees

**23-25. Orestes' aanval op Clytaemnestra
– Clytaemnestra's vermoeden van Orestes' binnenkomst – haar
noodkreet om hulp van Aegisthus – erkenning dat Oeax' woorden
bewaarheid worden (onzeker fragment)*

quidnam autem hoc soniti est quod stridunt fores?

wat is dat voor geluid dat oppiept aan de deur?

ubi illic est? me miseram! quonam clam <grados>
eliminat?

waar is hij nu? wee mij! waar zet hij ongemerkt
zijn schreden heen?

<ni> me caluitur suspicio,
hoc est illud quod fore occulte Oeax praedixit

PACUVIUS

177

als ik mij niet vergis
is dit wat Oeax mij in stilte al voorspelde

*26. Dankwoord van Orestes tot slot

ut, si ita sunt promerita uestra, aequiperare ut queam
ueeor, nisi numquam fatiscar facere quod quibo boni!

zijn dit jullie verdiensten?
'k vrees die niet te kunnen evenaren
als ik niet altijd
en onvermoeibaar goed blijf doen!

**27-31. Niet nader te plaatsen fragmenten
– onvruchtbaarheid in het land – onzekerheid over een uitlating
– een moeilijk te duiden uitspraak – een aanmoediging –
los woord*

nec grandiri frugum fetum posse nec mitiscere

en dat vruchten ook des velds
niet groeien en niet rijpen kunnen

sed me<d> incertat dictio: quare expedi!

dat woord stemt mij nochtans onzeker: dus zeg op!

nihil coniectura quiui interpretarier
quorsum † flexiuiice contenderet

178

WOESTE MENSENHARTEN

door gissing heb ik absoluut niet kunnen duiden
welke richting <...> opging

macte esto uirtute operaque! omenque approbo

ik roem je deugd en werk, ik keur het omen goed!

animumque

alsook de geest

HERMIONA

Tijdens het beleg van Troje heeft Menelaüs de hand van zijn dochter Hermione beloofd aan Neoptolemus, de zoon van Achilles. Maar intussen was het meisje al toegezegd aan Menelaüs' neef Orestes, waarschijnlijk door haar grootvader Tyndareus. Na terugkeer uit de Trojaanse oorlog is Neoptolemus toch met Hermione getrouwd.

Orestes protesteert tegen de gang van zaken in een gesprek met Menelaüs. Neoptolemus vangt het gesprek op en mengt zich in het debat. Hermione is bedroefd over de hele gang van zaken. Als het huwelijk van haar en Neoptolemus kinderloos blijft, raadpleegt Neoptolemus het orakel in Delphi. Daar wordt hij door de inwoners gedood. Vervolgens krijgt Orestes alsnog de hand van Hermione.

Het in Delphi spelende stuk lijkt deels gebaseerd op een verloren origineel van Sophocles en op de Andromache van Euripides.

PACUVIUS

179

*1-5. *Orestes in debat met Menelaüs*

– *Orestes over de onmogelijkheid van stilzwijgen – kritiek op (de afwezige) Neoptolemus over de motieven voor zijn huwelijk – verwijt aan Menelaüs over de strijd om Troje door zijn broer Agamemnon, Orestes' vader – Menelaüs over de grote kwaliteiten van Neoptolemus, die hij vergelijkt met zijn vader, Achilles – Menelaüs' medelijden met Neoptolemus na het verlies van zijn vader: het geslacht van Peleus dreigt uit te sterven (onzeker fragment)*

obnoxium esse aut brutum aut elinguem putes

u denkt dan dat ik laf of lomp of tongloos ben

regni alieni cupiditas
pellexit

begeerte naar een anders troon
verlokte hem

quid benefacta mei patris, cuius opera te esse ultum
autumant?

en mijn vaders gunsten? door diens
hulp bent u gewroken, vindt men!

par fortitudo, gemina confidentia

gelijke dapperheid en identieke durf

quod tamen ipsa orbitas
grandaeuitasque Pelei per penuriam
stirpis subaxet

180

WOESTE MENSENHARTEN

waartoe toch zelfs zijn wees-zijn,
alsook Peleus' ouderdom, door schaarste van
geslachtslijn had genoopt

*6. Het gesprek afgeluisterd, waarschijnlijk door Neoptolemus

sermonem hic nostrum ex occulto clepsit, quantum
intellego

steels heeft hij ons onderhoud
ontvreemd, zover ik het begrijp

**7-12. Debat van Orestes, Neoptolemus en Menelaüs
– claim van Orestes – trotse reactie van Neoptolemus – Mene-
laüs over Neoptolemus – kritiek van Neoptolemus op de 'over-
haaste' toezegging van Hermione aan Orestes door Tyndareus
– verontwaardigde reactie van Orestes, gericht tot Menelaüs –
boze woorden tot Orestes of Neoptolemus*

prius data est quam tibi dari dicta aut quam reditum est
Pergamo

eerder was zij al gegeven
dan zij jou was toegezegd,
nog vóór men terug uit Troje was

quod ego in acie crebro obiectans uitam bellando aptus sum

dát verwierf ik op het slagveld,
vaak in strijd mijn leven wagen!

PACUVIUS

181

nam solus Danais hic domuitionem dedit

want hij alleen verschafte thuiskeer aan de Grieken

habet hoc senectus ipsa in sese, cum pigra est,
spisse ut uideantur omnia <ei> confieri

't is eigen aan de ouderdom: die is zelf langzaam
maar vindt alles veel te traag

Tyndareo fieri contumeliam,
cuius a te ueretur maxime

... Týdareus gekrenkt wordt,
hogelijk door u geacht

non tu te e conspectu hinc amolire?

je scheert je nog niet weg?
verdwij hier! uit mijn ogen!

*13. Treurnis van een personage, misschien Hermione

tristitia atque animi intoleranda anxitudine

in droefenis en onverdraaglijk zielsverdriet

**14-16. Jammerklachten van Hermione
– haar isolement – gevolgen van de twist van Orestes en Neo-
ptolemus – haar altijd gehoorzame gedrag*

182

WOESTE MENSENHARTEN

cum neque me aspicere aequales dignarent meae

daar mede-meisjes mij niet wensten aan te zien

quantamque ex discorditate cladem importem familiae

... wat voor ramp ik mijn familie
breng vanwege deze tweespalt!

sub iudicio quae omnes grados
tetinerim

ik die al mijn schreden zette
naar het oordeel van <...>

*17. Barse woorden van Menelaüs tot Hermione

lamentas, fletus facere compendi licet

die wening en dat snikken, schei daar snel mee uit!

**18-19. De moord op Neoptolemus
– zijn moedige poging tot zelfverdediging – pathetische verge-
lijking met Priamus (die door Neoptolemus op vergelijkbare
wijze was gedood)*

currum liquit, clamide contorta astu clupeat brachium

... uit de wagen, mantel terug-
geslagen, slim de arm als schild...

PACUVIUS

183

Priamus si adesset, ipse eius commiseresceret

ja, als Priamus erbij was
leed zelfs die nog met hem mee!

**20-21. Slot van het stuk
– een oproep tot gelukwensen aan Orestes – verdrag tussen
Delphi en Argos*

ibo atque <e>dicam, frequentes ut eant gratatum hospiti

'k zal de boodschap brengen dat men
nu massaal de gast gelukwenst

concorditatem hospitio adiunctam perpetem
probitate conseruetis

eensgezindheid, eeuwigdurend
vastgehecht aan gastvriendschap,
moet u getrouw bewaren

**22-25. Niet nader te plaatsen fragmenten
– lof van de gave des woords – 'eerst aanraken!' – kort van stof
– verkeerde motieven*

o flexanima atque omnium regina rerum oratio!

o, gij zielenplooster, aller
dingen koningin: het woord!

184

WOESTE MENSENHARTEN

aut non cernam, nisi tagam

of ik besluit nog niets tenzij ik aanraak

paucis absoluut ne moraret diutius

beknopt behandeld om niet langer oponthoud...

quas gloria <...> uarietas humanum

dewelke roem <en...> wisseling van menselijk...

CHRYSES

Orestes en Pylades hebben Iphigenia met het Dianabeeld uit Taurië weggevoerd en zijn na een schipbreuk beland op het eiland Sminthe. Daar treffen ze de Apollopriester Chryses en zijn dochter Chryseis. Zij is korte tijd bezit geweest van Agamemnon, maar uiteindelijk in zwangere toestand aan haar vader teruggegeven. Haar kindje heeft tevens de naam Chryses gekregen en is door haar altijd toegeschreven aan Apollo.

Orestes en Pylades vragen de bescherming van Chryses jr. tegen koning Thoas, die hen achtervolgt. De jongen weigert aanvankelijk, maar als Chryseis hem de waarheid vertelt (hij is de zoon van Agamemnon en daarmee de halfbroer van Orestes en Iphigenia) zegt hij zijn hulp toe. Koning Thoas wordt gedood en de reizigers komen behouden aan in Mycene.

De tragedie is waarschijnlijk een van de laatste werken van Pacuvius. Volgens een getuigenis van Cicero (Over vriendschap 24) beleefde het stuk een groot succes. Beroemd is met name de originele scène waarin koning Thoas op het toneel verschijnt en vraagt naar Orestes om hem te kunnen doden: Pyla-

PACUVIUS

185

des geeft zich dan uit voor Orestes (zie fragment 13). In de bewaarde gedeelten valt ook een groot filosofisch fragment uit een koorlied op (10).

*1-3. Relaa van Orestes en Pylades: de schipbreuk – zeereis in de streek van Troje – bedarende storm – aflandse stroming die het onmogelijk maakt aan land te gaan

Id<ae> promunturium, quouis lingua in altum proicit

voorgebergte van de Ida,
tong die ver in zee uitsteekt

interea loci
flucti flaccescunt, silesunt uenti, mollitur mare

intussen gaan de
golven glooien, worden winden
stil, zakt zachtheid over zee

aesti forte ex arido

stroming daar vanaf het land

**4-6. Vervolg van het relaas: aan land
– naar een hoge uitkijkplaats – op zoek naar een weg – een grot*

incipio saxum temptans scandere
uorticem in summum, inde in omnibus partes prospectum
aucupo

... begin 'k de rots
 voorzichtig tastend op te klimmen
 tot de hoogste top, en daar
 een uitkijkpunt naar alle kanten
 in te nemen

si qua potestur inuestigari uia

of daar wellicht een weg te speuren valt

est ibi sub eo saxo penitus strata harena ingens specus

onder die rots strekt diep zich uit
 een grote grot bezaaid met zand

**7-9. Vervolg van het relaas: verzoek om hulp
 – de status van vluchtelingen – directe vraag om steun – roep
 om wapens*

fugimus, qui arte hac uescimur

vluchtelingen zijn wij
 die ons zo in leven houden

adiutamini et defendite!

steun, verdedig ons!

tela, famuli, tela propere <ferte>: sequitur me Thoas!

wapens, dienaars, wapens, vlug dan!
 Thoas zit mij op de hielen!

*10. Koorlied over het Lot

fortunam insanam esse et caecam et brutam perhibent
 philosophi,
 saxoque instare in globoso praedicant uolubili:
 id quo saxum impulerit fors, eo cadere Fortunam
 autumant;

insanam autem esse aiunt, quia atrox incerta instabilisque
 sit,
 caecam ob eam rem esse iterant, quia nil cernat quo sese
 adplicet,
 brutam, quia dignum atque indignum nequeat inter-
 noscere;

sunt autem alii philosophi, qui contra Fortuna negant
 ullam miseriam esse, temeritate omnia geri autumant;

id magis ueri simile esse usus reapse experiundo edocet:
 uelut Orestes modo fuit rex, factust mendicus modo
 naufragio; nempe ergo id fluctu, hau forte aut fortuna optigit

't Lot is stom en blind en bot,
 vertellen ons de filosofen,
 't staat, zo stellen zij ook,
 op een ronde, gladde steen,
 want waar die steen toevallig heen-
 rolt, valt het Lot ook, vinden zij

het stomme blijkt uit wreedheid en
 onvast en onbestendig zijn,
 het blinde treedt juist aan de dag
 doordat het nooit een doel kan zien;

het botte is: geen onderscheid
van wie iets heeft verdiend of niet

toch zijn er andere filosofen
volgens wie het Lot geen blaam treft
voor ellende: alles gaat,
zo vinden zij, volstrekt lukraak

dat laatste lijkt wel eerder waar,
gezien wat de praktijk ons leert:
zo is Orestes, pas nog koning,
nu ineens een bedelaar, door
schipbreuk; ja, dat werd zijn deel
door *golven* niet door Lot of Toeval!

*11. *Aankomst van anderen, misschien koning Thoas en zijn mensen*

atque eccos unde certiscent

en kijk: daar komen zij! van hen
is zekerheid te krijgen

*12-14. *Confrontatie met koning Thoas*
– *Iphigenia door de achtervolgers gezien (fragment uit een bo-
deverhaal) – claims van zowel Pylades als Orestes dat zij Ores-
tes zijn – vermoeden van Thoas wie de juiste man is*

in turba Oresti cognita agnota est soror

Orestes' zus (zijn groep was welbekend) herkend

– ego sum Orestes! <...>
– immo enim uero ego sum, inquam, Orestes!
– <...> ambo ergo una necarier
comprecamur

– Orestes, dat ben ik! <...>
– welnee, Orestes, zo verklaar ik, dat ben ik!
– <...> samen dan te sneven is ons beider
bede!

inueni, opino, Orestes uter esset tamen

ik weet nu toch, geloof ik, wie Orestes is!

*15-18. *Verzoek aan Chryses jr. om hulp aan Orestes*
– *Chryses' angst voor Griekse wraak – Orestes die zich beroemt
op zijn populariteit bij eigen volk (onzeker fragment) – einde
van Chryses' verzet – eed van Orestes bij de gesloten vriend-
schap*

simul cum uideam Graios nil mediocriter
redamptuare opibusque summis persequi

en nu ik tevens zie dat Grieken nooit slechts half
de dans oppakken maar uit alle macht vervolgen...

atque, ut promeruit, pater mihi patriam populauit meam

en zo wist mijn vader wel
mijn vaderland voor mij te winnen

190

WOESTE MENSENHARTEN

set cesso inimicitiam integrare

... maar staak ik nieuwe vijandschap

perque nostram egregiam unanimitatem, quam memoria
deiu gat
<nulla>

en bij die fraaie eensgezindheid
die <geen> terugblik nog ontbindt

**19-24. Niet nader te plaatsen, filosofisch gekleurde fragmenten
– woorden na voortekens, misschien door Chryses sr. – een
openlijke afwijzing van voortekens – over de aether – over de
aarde (of over de grot van Orestes en Pylades) – het generatief
vermogen van de aether – moeder aarde*

ciues antiqui amici maiorum meum,
consilium socii, augurium atque extum interpretes,
postquam prodigium horrificum, portentum pauos

burgers! oude vrienden van mijn vaderstam,
gij raadsgenoten, vogel-, ingewandenschouwers!
volgend op de vrees voor onheilvolle tekens...

nam isti qui linguam auium intellegunt
plusque ex alieno iecore sapiunt quam ex suo
magis audiendum quam auscultandum censeo

want lieden die 'de taal der vogelen verstaan'
of wijzer worden van een ander binnenst dan
het hunne, acht ik aandacht waard – doch geen gezag

PACUVIUS

191

hoc uide circum supraque quod complexu continet terram
<...>
id quod nostri caelum memorant, Grai perhibent aethera

zie wat rondom, boven, <gans de>
aarde vasthoudt en omhelst,
wat onze mensen 'hemel' noemen
en bij Grieken 'aether' heet!

solisque exortu capessit candorem, occasu nigret,

bij zonsopgang grijpt hij gloed
en donkert weer na ondergang

quidquid est hoc, omnia animat format alit auget creat
sepelit recepitque in sese omnia omniumque idem est pater
indidemque eadem aeque oriuntur de integro atque eodem
occidunt

wat dit dan ook is, 't geeft alles
ziel, vorm, voedsel, groei, bestaan
en graf, neemt alles in zich op
en is van alles tevens vader:
hieruit komt hetzelfde voort,
opnieuw, en hierin sterft het weer

mater est terra, ea parit corpus, animam aether adiugat

moeder aarde baart het lichaam,
ziel komt daar uit aether bij

**25-27. Niet nader te plaatsen fragmenten
– een vermanend woord – vermoeden van iemands dwaling –
nabij een slagveld*

di monerint meliora atque amentiam auerruncassint
tuam!

dat de goden jou wat beters
manen en jouw waanzin weren!

propemodum animus coniectura de errore eius augurat

bijna komt mijn ziel door gissing
tot vermoeden van diens dwaling

ossuum inhumatum aestuosam auram

warme bries van onbegraven
botten

TEVCER

Teucer is de zoon van Telamon en Hesione. Na zijn deelname aan de strijd om Troje keert hij terug in Salamis. Zijn ouders wachten daar al gespannen op nieuws over hem. Bij aankomst vertelt hij in geuren en kleuren over zijn door stormen geteisterde terugreis. Als echter blijkt dat hij de dood van zijn stiefbroer Ajax niet heeft gewroken, ontzegt zijn vader hem de toegang tot het land. Teucer berust in zijn lot en verlaat Salamis om zich te vestigen op Cyprus.

*Deze tragedie vormt in zekere zin het vervolg op *Armorium iudicium* (Het wapenoordeel). De plot is mede gebaseerd op een verloren model van *Sophocles*.*

Fragment 7 over dolfinen is wel het beroemdste fragment van Pacuvius. In deze herneming van een beeld van Livius Andronicus (Aegisthus 2) vallen vooral de lange, gewaagde neologismen op; die werden al in de Oudheid als te extreem ervaren. Het beeld van dolfinen zou nog terugkeren in Seneca, Agamemnon 449-455.

**1-3. Bezorgde ouders
– proloog: Telamon wachtend op informatie – aanspreking door Telamon van Hesione – een vraag over een vreemdeling*

postquam defessus perrogitando aduenas
fuit de gnatis neque quemquam inuenit scium

nadat hij vreemdelingen vragen naar zijn zonen
meer dan moe was, en geen mens vond die iets wist...

quae desiderio alumnum, paenitudine
squales scabresque inculta uastitudine

... die hunkert naar uw lievelingen, spijtbeladen,
haveloos, verwaarloosd in vervallen dracht

nihilne a Troia adportat fando?

maar brengt hij geen bericht uit Troje?

**4-5. Teucers thuiskomst
– blijde begroeting van vaderland of vader – eerste bericht over andere Grieken*

quam te post multis tueor tempestatibus!

na hoeveel jaargetijden zie ik u weerom!

periere Danai: plera pars pessum datast

de Grieken gingen heen: het grootste deel kwam om

**6-7. Reisverhaal van Teucer: vertrek uit Troje
– afvaart met de vloot, op bevel van Agamemnon – dolfinen
onderweg*

mihi classem imperat
Thessalum nostramque in altum ut properiter deducerem

... beveelt mij om de vloot
(die van Thessalië en ons)
gezwind naar hoge zee te voeren

Nerei repandirostrum incuruicercuicum pecus

Nereus' terugbuigbekkig, om-
knikflippernekkig zeegeedierte

**8-10. Reisverhaal van Teucer: storm op zee
– opsteken van de storm – het schip in het noodweer – geluiden
van de vloot in nood (omstreden fragment)*

profectione laeti piscium lasciuiam
intuemur nec tuendi satias capere nos potest;
interea prope iam occidente sole inhorrescit mare,

tenebrae conduplicantur, noctisque et nimum occaecat
nigror,
flamma inter nubes coruscat, caelum tonitru contremittit,
grando mixta imbri largifico subita praecipitans cadit,
undique omnes uenti erumpunt, saeui existunt turbines,
feruit aestu pelagus

verblijd om ons vertrek
bekijken wij het vrolijk springen
van de vissen, en we krijgen
van dat kijken niet genoeg;
intussen gaat de zon al onder...
't watervlak verrimpelt, dubbel
diep de schemer, nacht en donk're
nevels dalen blindend neer
en lichten flitsen in de wolken,
donder doet de hemel trillen...
plotsklaps valt een hagelbui
met bakken regen uit de lucht,
er breken alom winden los en
straffe stormen stijgen op en
ziedend bolt en golft de zee

rapide retro citroque percito aestu praecipitem ratem
reciprocare, undae aequae gremiis subiectare adfligere

<... de winden>
snel en heen en weer in rappe
stuwing 't schip naar onder duwen
én omhoog, in diepste golven
weggesmakt en toegetakeld

nauium
flictus, armamentum stridor, et rudentum sibilus

schepen
knallen opeen, en gierend zeiltuig,
snerpig fluitgeluid van touw...

*11. Woedende reactie van Telamon over het achterlaten van Ajax en zijn zoontje Eurysaces

segregare abs te ausu's aut sine illo Salaminam ingredi
neque paternum aspectum es ueritus, quom aetate exacta,
indigem
liberum, lacerasti orbasti extinxti, neque fratris necis
neque eius gnati parui, qui tibi in tutelam est traditus
<...>?

waagde jij van hem te scheiden?
zonder hem naar Salamis
te gaan? je kon wel zonder schroom
je vader onder ogen komen?
stokoud, kinderloos geraakt,
ben ik door jou verscheurd, beroofd,
vermorzeld! maar je dode broer,
alsook zijn kleine zoon, die jou
was toevertrouwd, die kon je niet <...>?

**12-13. Matigende woorden van het koor
– hoop op een kalmerende invloed op Telamon – positief effect
daarvan voor de positie van Teucer*

nos illum interea proliciendo propitiaturos facul remur

wij brengen hem intussen wel
met zachte hand gemakkelijk
in milder stemming

nam Teucrum regi sapsa res restibilet

want dat op zich zet Teucer weer in 's konings gunst

**14-18. Debat van Telamon en Teucer
– barse woorden van Telamon tot het koor en zijn zoon – zijn
eis van antwoord op een bepaalde belangrijke vraag – zijn dreigende
woorden – plechtige verzekering van Teucer een bepaalde
plaats niet te verlaten – Telamons verstoting van zijn zoon*

facessite omnes hinc; parumper tu mane!

u allen weg vanhier! maar jij: nog even blijven!

haud sinam quicquam profari prius quam accepso quod
peto

nee! geen woord voordat ik eerst
gehoord heb wat ik weten wil!

quamquam annisque et aetate hoc corpus putret

al is dit lijf door tijd en jaren aangetast

198

WOESTE MENSENHARTEN

aut me occide, illinc si usquam probitam gradum

of dood mij, als ik daarvandaan mijn schreden zet!

te repudio nec recipio, naturam <ab>dico: facesse!

jou verstoot ik, sluit ik uit,
ontzeg ik alle banden! weg!

*19. Uit het slot: berustende woorden van Teucer

patria est ubicumque est bene

‘vaderland’ is waar het goed is

*20-25. Niet nader te plaatsen fragmenten

– over wanhoop van Hesione – een terneergeslagen man –
verzet tegen echte of vermeende slechtheid – vergeefse verzoe-
ken – een aanraking – tegen leugens en fictie van dichters

flexanima tamquam lymphata aut Bacchi sacris
commota, in tumultis Teucrum commemorans suum

hartsbewogen als een dwaze
of een als Bacchante inge-
wijde, roept zij bij de graven
telkens om haar lieve Teucer

profusus gemitu, murmuro † occistians rua †

gevloerd in kreunen <...>

PACUVIUS

199

nisi coherceo
proteruitatem atque hostio ferociam

als ik dat brutale niet
beteugel en die onbeheerstheid niet vergeld

neque perpetrare precibus † inpetria † quid

en door beden niet verkrijgen <...>

ut ego, si quisquam me tagit

zoals ik, als een mens mij aanraakt...

ubi poetae pro sua parte falsa conficta<nt>, canunt,
qui causam humilem dictis amplant

waar de dichters wel hun best doen
in het zingen van onwaarheid,
en het lage door hun woorden
breder maken...

PENTHEVS

De koning van Thebe, Pentheus, de zoon van Echion en Agave, is verontwaardigd dat Bacchus, de zoon van zijn tante Semele, goddelijke eer krijgt. Zodra hij hoort dat Bacchus op de Cithaeron is, laat hij hem in de boeien slaan en bij zich brengen. Maar zijn dienaren kunnen Bacchus niet vinden. Daarom nemen ze een van zijn kameraden gevangen, een zekere Acoetes. Pentheus laat deze man opsluiten, maar al gauw blijkt dat de deuren van zijn cel uit zichzelf zijn geopend en de boeien zijn losgeraakt.

Pentheus gaat naar de Cithaeron om de riten voor Bacchus te bekijken, maar als Bacchus' vrouwelijke vereerders hem zien, verscheuren ze hem. De eerste Bacchante die Pentheus te lijf gaat is zijn moeder, die hem in haar razernij aanziet voor een wild beest.

Deze tragedie is gemodelleerd op Euripides' Bacchanten. De plot is in grote lijnen dezelfde, maar er zijn ook kleine verschillen. Zo wordt hier niet Bacchus zelf gevangen genomen, zoals bij Euripides.

Behalve de samenvatting van het stuk, die teruggaat op een antiek Vergiliuscommentaar, is er niets van bewaard gebleven. Ook de titel is niet geheel zeker: misschien luidde die Bacchae (De Bacchanten).

PERIBOEA

Oeneus, koning van Calydon, heeft Periboea, de dochter van Hipponous, gehuwd. Het echtpaar heeft een zoon gekregen, Tydeus. Als een van de Zeven tegen Thebe is de jongen daar gedood. Oeneus is onttroond door de zonen van zijn jongere broer Agrius.

Tydeus' zoon Diomedes komt samen met Alcmaeon vanuit Argos om de misstanden rondom zijn grootvader te wreken. Hij vermoordt vrijwel alle boosdoeners en geeft de troon aan Oeneus' schoonzoon Andraemon.

De hier gegeven samenvatting is niet zeker. Zo blijft onverklaard waarom het stuk genoemd zou zijn naar Periboea, die in het verhaal geen rol van betekenis lijkt te spelen. Misschien heeft Pacuvius in zijn stuk vooral aandacht besteed aan de voorgeschiedenis rondom Periboea en haar zoon Tydeus. In feite is de plot van het stuk niet goed reconstrueerbaar. De fragmenten zijn hieronder dan ook niet geordend naar hun

vermoedelijke chronologische volgorde, maar gegroepeerd naar motieven.

*1-7. Lijden en ballingschap (mogelijk van Oeneus)

– opeenstapeling van leed – iemands drievoudige droefenis – een dwaler in de wildernis – woorden van iemand die oud wordt door lijden – dubbel lijden – aansporing om leed niet te verergeren door erover te zwijgen – verklaring van het lijdende personage over dat stilzwijgen

metus egestas maeror senium exiliumque et senectus

angst en armoede, droefheid,
zwaarmoed, ballingschap, bejaardheid

triplici pertimefactus maerore animi incerte errans uagat

door driemaal droefheid in de ziel
beangstigd dwaalt hij vaag en doelloos

ardua per loca agrestia cum
trepidante gradu nititur

steil is de grond en
eenzaam, waar hij nu
gaat met onvaste
tred

corpusque meum tali
maerore errore macore senet

... en mijn lichaam
oud wordt van droefheid,
dolen en derven

lapit cor cura, aerumna corpus conficit

het hart versteent van zorg, en leed verlamt het lijf

parum est quod te aetas male habet, ni etiam hic ad
malam
aetatem adiungas cruciatum reticentia?

is uw ouderdom nog niet
genoeg? moet bij die oude dag
als extra ook de kwelling komen
van uw diepe zwijgzaamheid?

patior facile iniuriam, si est uacua a contumelia

onrecht kan ik licht verdragen
als het vrij van krenking is

*8-14. Diverse aanzetten voor actie

– nadere uitleg en vragen – uitleg van vader aan zoon – een goed idee dat opkomt op een somber moment (onzekere tekst)
– bereidheid tot totale opoffering – aanspreking van Melanippus, waarschijnlijk een van Agrius' zonen – een plan om toe te slaan na een copieuze maaltijd – uitnodiging te zeggen wat eraan scheelt

– mane expedibo – fac mihi contra quod rogo respondeas

– toe, wacht, ik zal het zeggen – nee,
beantwoord liever wat ik vraag

gnato ordinem omnem, ut dederit <se>, enodat pater

zoonlief krijgt heel de toedracht door zijn va verklaard

consternare, anime? ex pectore hac † et uoluer
consilium subit † omnes quod † denata est modo
qui pacto inimicis mortem et huic uitam offeras

je bent gevloerd, mijn ziel? uit 't hart <...> te rollen
raad komt op <...> alle <...> ontstaan ineens <...>
hoe jij de vijand doodt en hem hier leven laat

nam me perbitere, illis opitularier
quouis exitio cupio, dum prosim

want zelf vergaan, maar hún ook helpen wil ik graag,
door elke vorm van dood, zolang ik baat

non potest, Melanippe, hic sine tua opera exanclari labos

deze taak, o Melanippus,
kan niet zonder jou geklaard

postquam est oneratus frugum et floris Liberi

nadat hij is bezwaard met spijs en Bacchus' fleur

ecfare quae cor tuum timiditas territet

spreek uit uw schuw: wat is die schrik die u om 't hart slaat?

204

WOESTE MENSENHARTEN

15-16. Tot goden– aanroeping van de oppergod – bede om succes*

regnum imperator, aeternum morum sator

gebieder aller koninkrijken!
zaaiër aller eeuw'ge waarden!precor ueniam petens
ut quae egi, ago, axim, uerruncent beneik bid nu om uw gunst:
dat wat ik deed, doe, zal doen, zich ten goede kere!**17. Over het orakel*

flexa, non falsa, autumare dictio Delphis solet

duister, niet bedrieglijk, drukt het
Delphisch godswoord zich steeds uit**18-20. Bij de Bacchustempel**– oproep aan een vrouw (misschien Periboea) om daar haar
toevlucht te zoeken – iemand die de tempel nadert – gezang van
Bacchanten*

tu, mulier, tege te et tuta templo Liberi

beschut, bescherm uzelve, vrouw, in Bacchus' bidplaats!

PACUVIUS

205

scrupea saxea Bacchi
templa prope adgrediturrotsig gesteente,
Bacchus' contreien,
komt zij nabij

thiasantem fremitu concepi melum

'k vernam geschal van Bacchic chant

*21. Uit het slot: een bewogen dag

o multimodis uarie dubium et prosperum copem diem!

wat een rijkgevarieerde
dag vol panne en succes!**22-28. Niet nader te plaatsen fragmenten**– tegenstrijdige gevoelens – vastberadenheid die tot kalmte
leidt – boze plannen – woorden tot een onverstandig persoon –
tegen wilde dieren – dreiging door een oude man – een onver-
murwbaar persoon*sed nescio quidnam est: animus mi horrescit et gliscit
gaudiumik weet niet wat het is: mijn ziel
deinst terug, terwijl ook vreugde rijst

tamen obfirmato animo mitescit metus

maar dan vermant de ziel zich en de angst verdoft

regnum potior, coniugem macto inferis

ik grijp de troon en wijd mijn vrouw de onderwereld...

nam si te regeret pudor
siue adeo cor sapientia imbutum foret

want als jij werd geleid door schroom
of als je hart in ware wijsheid was gedrenkt...

beluarum ac ferarum aduentus ne taetret loca

... dat de komst van beesten
deze plaatsen niet verpeste

quamquam aetas senet, satis habeam uirium ut te ara
arceam

stokoud, ik, maar sterk genoeg
om jou van 't altaar weg te houden!

neque tuum te ingenium moderat neque fraternum ira
exilium leuat

je eigen aard helpt niet, het bannen
van je broer verlicht geen toorn

MEDVS

Medea heeft na haar beruchte kindermoord onderkomen gevonden bij koning Aegeus van Athene. Zij hebben een zoon gekregen, Medus, die voorspoedig is opgegroeid. Nadat Medea in ballingschap is gegaan, is hij haar achterna gereisd, waarbij hij zich voordoet als Hippotes, de zoon van Creon.

De jongeman belandt in Colchis, de vaderstad van Medea. Daar heerst inmiddels Perses, de zoon van de zonnegod en broer van Medea's vader Aeëtes. Deze Perses heeft Aeëtes ontroond en gemarginaliseerd. Hij vreest een orakelspreuk waarin hij is gewaarschuwd voor wraak van Aeëtes' nakomelingen en hij zet Medus gevangen. Als er hongersnood ontstaat, verschijnt Medea, die zich voordoet als priesteres van Diana en hulp zegt te kunnen bieden tegen het onheil. Bij het bericht dat Hippotes vastzit denkt zij dat die is gekomen om het onrecht te wreken dat zijzelf Creon heeft aangedaan. Ze besluit tot een onzalige list: ze zegt tegen Perses 'dat het om Medus gaat, gezonden door Medea om hem te vermoorden' en vraagt of ze hem ter dood mag brengen. Zo dreigt ze dus ongewild haar eigen zoon te doden. Maar zodra ze tegenover elkaar staan herkent zij hem en vraagt ze om een gesprek met de jongen onder vier ogen. Daarin geeft ze hem een zwaard, met de opdracht het onrecht jegens zijn grootvader Aeëtes te wreken. In een tweede, niet minder dramatische herkenningsscène komt Medea weer oog in oog te staan met Aeëtes. Medus doodt Perses en bemachtigt zijn troon. Hij hernoemt het land tot Media.

Deze tragedie kenmerkt zich door veel pathos en een bijzonder ingewikkelde plot. Opnieuw is die bepaald door verhalen over het latere leven van bekende mythologische figuren. Evenals in het geval van de Iliona heeft de plot geen parallel in de Griekse en Romeinse tragedie.

*1-4. Aankomst en gevangenneming van Medus
 – vraag van Perses en antwoord van een bediende of soldaat –
 een tweede vraag – Medus' aanroeping van de Zon – Medus
 ondervraagd door Perses

– ques sunt is? – ignoti, nescio ques ignobiles

– zeg, wie zijn dat? – onbekenden,
 'k weet niet, lui van geen belang

cedo, quorsum itiner tetinisse aiunt?

kom, waar naartoe
 loopt nu hun reis
 naar men vertelt?

te, Sol, inuoco, ut mihi potestatem duis
 inquirendi mei parentis

u roep ik aan, o Zon,
 dat Gij mij het vermogen geeft
 mijn moeder op het spoor te komen

– quae res te ab stabulis abiugat? – certum est loqui

– wat brengt u hier van huis en haard? – ik zal u zeggen...

*5-8. Aankomst en gevangenneming van Medus (vervolg)
 – uit Medus' reisverslag: een landing – uit Medus' reisverslag:
 angst – nerveuze vragen van Perses zodra Medus de naam van
 Medea heeft genoemd – Perses' opdracht tot verzekerde bewa-
 ring van de jongeman

acces<si Aea>eam et tonsillam pegi laeto in litore

'k landde bij Aeaea, dreef
 de meerpaal in de blijde kust

diuersi circumspicimus, horror percipit

we keken zo eens rond, en huiver greep ons aan

– quid tandem? ubi ea est? quo receptat? – exul incerta
 uagat

– wát? waar is zij nu? waarheen
 gegaan? – als balling, ergens, dwaalt ze

custodite hunc uos, ne uim qui attolat neue attigat

jullie daar, bewaak hem! niemand
 krenke hem een haar op 't hoofd!

*9-12. Aankomst van Medea als Dianapriesteres
 – verslag over de slangen die haar luchtwagen trekken – detail
 over de slangen – Medea zelf – enthousiaste begroeting door het
 koor

angues ingentes alites iuncti iugo

en slangen, groots bevreugeld, aan het juk gebracht

linguae bisulces actu crispo fulgere

... gespleten tongen kronkeltrillend flikkeren

210

WOESTE MENSENHARTEN

mulier egregiissima
forma

een vrouw van meest speciale
schoonheid

caelitem camilla, expectata aduenis: salue, hospita!

hemelingenhulp! u komt wel
als geroepen! welkom, gast!

**13-14. Gesprek van de inwoners van Colchis met Medea
– klacht over langdurige ellende in het land – vraag aan Medea
als zij (liegend) beweert dat de echte Hippotes dood is*

postquam calamitas plures annos aruas caluitur

nu ramspoed
jarenlang het land verlakt

qua super re interfectum esse dixisti Hippotem?

waarom hebt u nu gezegd
dat Híppotes is omgebracht?

**15. Medea tegenover Medus: moeder stelt zoon onder vier ogen
gerust*

possum ego istam capite cladem auerruncassere

ik ben in staat dat onheil van jouw hoofd te weren

PACUVIUS

211

**16-19. Beschrijving van Aeëtes voor Medea
– Aeëtes als oude man die zijn dagen slijt in een tempel – do-
denoffer van Aeëtes voor zijn zoon Absyrtus (bij Pacuvius Aegi-
aleus geheten) – opkomst van de oude man zelf – beschrijving
van zijn bedroevende uiterlijk*

uitam propagans † exan<...> † altaribus

zijn leven rekkend <...> bij het altaar

Aegialeo parentat pater

vaders dodenoffer voor Absyrtus

atque eccum in ipso tempore ostentum senem

en kijk nu, daar vertoont zich juist de oude man

refugere oculi, corpus macie extabuit,
lacrimae peredere umore exanguis genas,
situm inter oris barba paedore horrida atque
intonsa infuscat pectus inluuie scabrum

de ogen diep verzonken, 't lichaam uitgemergeld,
bloedeloze wangen uitgehold door tranen,
vuilig vet een vunzig ruige, ongeschoren
baard verklevend aan een borst vol schurftig smeer

**20-24. Gesprek van Medea en Aeëtes
– Medea tot haar vader over haar stem, die voor hem een mis-
verstand oplevert – Aeëtes' reactie – zijn aarzeling en verbazing*

bij het herkennen van zijn dochter – Medea over Jason – haar terugkeer naar haar vader

sentio, pater, te uocis calui similitudine

'k merk wel, vader, 't is mijn stem:
die lijkt wel anders en misleidt u

quis tu es, mulier, quae me insueto nuncupasti nomine?

Vrouw, wie bent u, dat u mij
met ongewone naam zo aanspreekt?

Set quid conspicio? Num me lactans caluitur
aetas?

Wat zie ik nu?! Misleidt, bedot mij
soms mijn ouderdom?

Coniugem
<habui> illum Amor quem dederat, qui plus pollet
potiorque est patre

als echtgenoot <had ik> de man
die 'k kreeg van Amor, groter kracht
en sterker macht dan vader

cum te expetebant omnes florentissimo
regno reliqui; nunc desertum ab omnibus
summo periculo sola ut restituam paro

toen allen bij u kwamen en uw rijk floreerde,
ging ik heen; nu hebben allen u verlaten
en herstel 'k alléén, met groot gevaar, uw macht

*25. *Uit de finale: een bede om voorspoed*

populoque ut faustum sempiternae sospitum

... en voor het volk voorgoed voorspoedig willen houden...

*26-29. *Niet nader te plaatsen fragmenten
– iemands woorden over de grilligheid van iemand anders –
geluiden in het landschap – angstige afwijzing van een gunstig
voorteken – losse wending*

si resto, † pergitur † eam; si ire conor, prohibet baetere

wanneer ik blijf, moet ik juist gaan,
en wil ik gaan, dan mag dat niet

clamore et sonitu colles resonantes bount

geschreeuw en klanken schallen klinkend op de heuvels

repudio auspicium: regrediundum est ilico

ik wijs het vogelteken af: terug! meteen!

neque <...> profundum

noch <...> diepe

ATALANTA

Atalanta, dochter van Jasius, heeft uit een relatie met Meleager een zoon ter wereld gebracht: Parthenopaeus. De jongen is te vondeling gelegd en door herders grootgebracht. Uiteindelijk heeft hij besloten op zoek te gaan naar zijn ouders. Hij is vergezeld door een vriend, waarschijnlijk Telephus, de zoon van Auge uit Tegea (die een soortgelijk lot heeft gekregen als Atalanta).

Hij komt terecht bij een gevaarlijke hardlooptwedstrijd die voor Atalanta wordt gehouden, en waaraan zij zelf deelneemt: als iemand anders wint dan zijzelf, zal zij met hem trouwen, maar wint zij, dan bekopen de andere deelnemers dat met hun leven. Parthenopaeus verliest op het nippertje van Atalanta, maar wordt door haar herkend en gespaard. Zij vertelt haar levensverhaal.

De hier gegeven versie van de mythe wijkt op verschillende punten af van de traditie. Een betrekkelijk groot deel van de fragmenten laat zich niet nader in de verhaallijn plaatsen.

**1-3. Tocht van Parthenopaeus
– beschrijving van de jongen – reden voor zijn onderneming – zijn eigen twijfel aan de zin van de reis*

nunc primum opacat flora lanugo genas

nu legt het eerste dons een laagje op zijn wangen

parentum incertum inuestigandum gratia

om zo zijn onbekende ouders op te sporen

dolet pigetque magis magisque
me conatum hoc nequicquam itiner

het ergert me, het spijt me meer en meer
dat ik deez' tocht vergeefs begonnen ben

**4-6. De wedstrijd
– Parthenopaeus' besluit om toch mee te doen – aansporing van Atalanta tot de jongen – uit het verslag van de wedstrijd*

etsi metro picta de plaga plagam

ook al vrees ik voor de *fight*
om 't bont borduurde bed

gradere atque atrocem coerce confidentiam

kom, loop maar en bedwing uw wilde eigendunk!

extremum intra camterem ipsum praegradat
Parthenopaeum

... gaat bij de *final round*
voorbij aan uitgerekend hem:
Parthenopaeus

**7-11. Herkenningscène
– iemands vraag aan Atalanta waarom zij niet blij is met haar overwinning – aarzelings van Atalanta of Parthenopaeus – Atalanta's middel om van twee jongens haar zoon te identificeren –*

216

WOESTE MENSENHARTEN

*haar vraag aan de jongens naar een bepaald herkenningsteken
– positieve reactie van Parthenopaeus*

quae aegritudo insolens mentem adtemptat tuam?

wat voor ongekende kommer
valt uw geest thans aan?

dubito quam insistam uiam
aut quod primordium capissam ad stirpem exquirendum

ik aarzel welke weg te gaan
of waar ik een begin moet maken
om mijn stam te onderzoeken

habeo ego istam qui distinguam inter uos geminitudinem

ja, ik weet wel hoe ik jullie
dubbelheid kan onderscheiden

is uestrorum uter sit, cui signum datum est,
cette

... wie van jullie beiden
het herkenningsteken kreeg:
zeg op!

suspensum in laeuo brachio ostendo ungulum

ik toon u, om mijn linkerarm gedaan, de armband

PACUVIUS

217

**12-16. Levensverhaal van Atalanta
– schaamte om te spreken over haar relatie met Meleager – de
strijd tegen het Calydonische everzwijn onder Meleagers aan-
voering – einde van haar zwangerschap – zoektocht naar een
geschikte plaats om te baren – wijze raad voor haar zoon*

mi gnate, ut uerear eloqui porcet pudor

ach zoonlief, 'k vrees te spreken, afgeremd door schroom

Calydonia, altrix terra exuperantum uirum

Calydonië, voedster van geweldig manvolk

ubi ego me grauidam sentio adgrauascere
propinquitate parti

zodra ik merkte dat ik zwanger zwaarder werd,
het barensuur nabij

cum incultos peruestigans rimarem sinus

toen ik al speurend naar verlaten hoeken vorste

semper sat agere ut ne in amore animum occupes

altijd waken niet in liefde te verzanden!

**17-22. Niet nader te plaatsen fragmenten
– een gedachte over beproefde heldinnen – een vraag, misschien
aan Atalanta – herneming van een verhaal – vermelding van
een stad – uit een verhaal over Auge: haar moeder die drie*

zoons (Auges broers) kreeg – uit een verhaal over Atalanta of
Auge: dreigementen van de eigen vader

quas famulitas, uis, egestas, fama, formido, pudor

<...kregen> zij geweld en knechtschap,
armoe, smaad en schrik en schroom...

quid istic est? uultum alligat quae tristitas?

wat is er? welke triestheid trekt aan uw gelaat?

nam quod conabar, cum interuentum est, dicere,
nunc expedibo

hetgeen 'k te zeggen poogde voor die onderbreking
zal ik nu verklaren

Tegea Arcadiae ciuitas † calumina † antiquum oppidum

Tegea in Arcadië <...>
aloude stad

triplicem uirili sexu partum procreat

... bracht drievuldig mannenkroost ter wereld

mortem ostentant, regno expellunt, consanguineam esse
abdicant

... dreigen moord, verdrijven uit
het rijk, ontkennen bloedverwantschap

*23-27. Niet nader te plaatsen fragmenten (vervolg)
– over een broer van Auge die inmiddels heerst in Tegea – span-
ning in een stad – woorden van dienaren, misschien in een koor
– uitnodiging tot discussie – ervaren effect van mededogen

regi † ut memorabis † nunc regnum potitur transmissu
patris

... zult vertellen, krijgt hij
nu de troon langs vaderskant

hic sollicita, studio obstupida, suspenso animo ciuitas

dan is heel de stad bezorgd,
ontsteld, met d'adem in de keel

omnes qui, tamquam nos, seruiunt
sub regno, callent domiti imperium metuere

allen die, als wij, de macht van één man
dienen, schikken zich en weten macht te vrezen

concentrare ac dissentire partim da rursum aequiter

sta 't opnieuw geduldig toe:
debat en deels verschil van mening

cepisti me istoc uerbo, miseretur tui

uw woorden raakten mij: ik heb met u te doen

ANTIOPA

Antiopa, de dochter van koning Nycteus van Boeotië, is door Jupiter zwanger gemaakt. Zij is de bestraffing door haar vader ontvlucht en in Sicyon getrouwd met Epopeus. Nycteus heeft op zijn sterfbed aan zijn broer Lycus de opdracht gegeven om het paar te straffen. Lycus is naar Sicyon getrokken, heeft Epopeus gedood en Antiopa weggevoerd. Op de Cithaeron heeft zij een tweeling gebaard, Zethus en Amphio, die zij daar in de steek heeft gelaten en die door een herder zijn grootgebracht.

Antiopa wordt overgedragen aan Lycus' vrouw Dirce om te worden gedood, maar weet te ontsnappen. Ze komt bij haar zoons, maar Zethus herkent haar niet en weigert haar te ontvangen. Dirce slaagt erin haar weg te halen. De jongens horen echter van de herder hoe het zit, volgen hun moeder en redden haar. Ze doden Dirce. Als ze ook Lycus willen doden grijpt Mercurius in: Lycus moet de troon aan Amphio afstaan maar blijft verder gespaard.

Er zijn ook enkele getuigenissen over deze tragedie. Volgens enkele daarvan zou Amphio in een debat de muziek hebben afgekeurd en in plaats daarvan de wijsbegeerte hebben aangeprezen. Het stuk is gebaseerd op een gelijknamige, niet bewaarde tragedie van Euripides.

*1. Een raadsel van Amphio tegenover een koor van Attische boeren

– quadrupes tardigrada, agrestis, humilis, aspera,
breui capite, ceruice anguina, aspectu truci,
euiscerata inanima cum animali sono

– non intelligimus, nisi si aperte dixeris:
ita saeptuose dictio abs te datur
quod coniectura sapiens aegre contuit
– testudo!

– de viervoet, traag van tred, zo boers en laag en plomp,
zo kort van kop, met slangennek en woeste blik,
orgaan- en ademloos, maar met een diergeluid
– wij snappen 't niet, als u niet duidelijker spreekt;
zo diep verborgen is het raadsel dat u geeft:
een wijze ziet hier redenerend amper licht
– de schildpad!

*2-4. Debat tussen Amphio en Zethus

– Zethus tegen de wijsbegeerte – Zethus over Amphio – Amphio over Zethus

odi ego homines ignaua opera et philosopha sententia

'k haat mensen die in slap gedrag
en filosofisch gepalaver...

tu pascere
cornifrontes soles armentas

jij bent wel
gewend hoorndragend vee te weiden

loca horrida initas

bega jij telkens woest terrein

*5-6. *Verdere woorden van de broers*
 – *wisselingen in de natuur, misschien bedoeld als nuttig voorbeeld voor de hardnekkige Zethus – woorden van een van de broers*

sol si perpetuo siet,
 flammeo uapore torrens terrae fetum exusserit;
 omnia, nisi interueniat sol, pruina obriguerint

als de zon er altijd was,
 dan zou hij met zijn vlammengloed
 verschroeien wat op aarde groeit;
 maar alles zou, wanneer de zon
 nooit scheen, in ijzigheid verstijven

ad quas res aptissimi erimus, indu iis potissimum
 elaborabimus

dingen waar wij goed in zijn,
 laten wij daar bovenal
 op werken

*7-8. *Aankomst van Antiopa*
 – *beschrijving van haar uiterlijk – vraag aan haar van een van de broers*

inluuie corporis
 et coma promissa impexa conglomerata atque horrida

het lijf vervuild,
 de haren lang en ongekamd,
 aaneen geklit en in de war

qua te adplicauisti tam aerumnis obruta?

hoe bent u hier verzeild, zozeer met leed bezwaard?

*9. *Dirce tot de haar begeleidente Bacchanten*

ceruicum
 floros dispendite crines

laat uit uw nek
 uw bloemgelijke haren wapperen

*10-12. *Woorden van de herder tot de twee jongens*
 – *beginnend besef van Antiopa's identiteit – het moment van de dageraad – aansporing om hun moeder achterna te gaan*

sed cum animo adtendi ad quaerendum quid siet

maar toen ik welbewust ging denken wat dat was...

exorto iubare, noctis decurso itinere

bij zonnekomst, na afloop van het nachttraject

nonne hinc uos propere stabulis amolimini?

verwijder jullie schielijk van de stallen hier!

224

WOESTE MENSENHARTEN

**13-17. Antiopa met haar zonen herenigd
– haar begroetingswoorden – herinnering aan de dreigementen
van haar vader – haar leed – haar eenzaamheid – haar zware
werk*

saluete, gemini, mea propages sanguinis!

gegroet, mijn tweelingzonen! spruiten van mijn bloed!

minitabiliterque increpare dictis saeuis incipit

barsig dreigend gaat hij mij
in harde taal verwijten maken

perdita inluuie atque insomnia

reddeloos door vuil en slapeloosheid

frendere noctes misera quas perpessa sum

... tandenknarsen, lange nachten
die ik arme lijden moest

fruges frend<end>o sola saxi robore

mijn graan alleen vermalend met een harde steen

PAVLVS

*Evenals Naevius en Ennius heeft ook Pacuvius serieuze stuk-
ken geschreven met onderwerpen uit de Romeinse geschiedenis
(fabulae praetextae). De enige praetexta waarvan fragmen-*

PACUVIUS

225

*ten zijn bewaard, is genoemd naar Lucius Aemilius Paulus.
Deze Romeinse generaal leverde strijd tegen de Macedonische
koning Perseus. Paulus versloeg Perseus in de slag bij Pydna
(168 v. Chr.).*

*Waarschijnlijk heeft Pacuvius de gebruikelijke opbouw van
een tragedie aangehouden: een proloog, dialogen afgewisseld
met koorliederen, en een finale.*

*Over het sterke pathos van het stuk is een laat-antiek getui-
genis overgeleverd: 'Je weet toch wel hoe Paulus vrome tranen
vergoet? Hij deed dat bij de gedachte aan de rampspoed van
Perseus, de koning die hij zelf gevangengenomen had. Ja, dat
is het enige wat in tragedies zo luidruchtig wordt beweend: hoe
Fortuna zonder onderscheid toeslaat en stabiele koningsmacht
steeds omverwerpt!' (Boëthius, Vertrouwing van de wijsbe-
geerte 2,2; de verwijzing is naar Pacuvius, volgens een middel-
eeuws commentaar op de Boëthiuspassage door Remigius van
Auxerre.)*

*1. Aanroeping van Jupiter door Paulus

pater supreme, nostrae progenii patris

o hoogste vader van de vader van ons huis

*2. Een nauwe doorgang of bergpas

qua uix caprigeno pecori gradilis gressio est

waar haast voor 't geitgeboren vee de gang niet gaat

226

WOESTE MENSENHARTEN

*3. *Uit een strijdsce*ne, waarschijnlijk de slag bij Pydna

sagittis niuit, plumbo et saxis grandinat

een pijlensneeuw, een hagelbui van lood en stenen

*4. *Bede van Marcus Porcius Cato Licinianus om goddelijke hulp bij het terugvinden van zijn zwaard, om zo zijn vader, Cato de censor, schande te besparen*

nunc te obtestor, celere sancto subueni censorio

nu bezweer ik u, kom vlug
de grote censor-man te hulp

NIET NADER TE PLAATSEN FRAGMENTEN

De nu volgende fragmenten zijn naar alle waarschijnlijkheid afkomstig uit tragedies van Pacuvius, maar laten zich niet verder indelen bij een specifiek stuk. De hier gegeven volgorde impliceert verder niets over herkomst en onderlinge samenhang.

*1. *Over vrouwen*

haut facul femina <una> inuenitur bona

<één> goede vrouw is niet zo gauw gevonden

PACUVIUS

227

*2. *Uit een stormscène*

strepitus, fremitus, clamor tonitruum et rudentum sibilus

gonzen, brommen, donderklappen,
snerpig fluitgeluid van touw

*3. *Vraag over een wapenoordeel (misschien uit de gelijknamige tragedie)*

nihilne ad te de iudicio armum accidit?

kwam u niets ter ore van het wapenoordeel?

*4. *Dieren in vergelijking met mensen*

ferae,
quibus abest ad praecauendum intellegendi astutia,
iniecto terrore mortis horrescunt

wilde dieren
die het slimme inzicht missen
om tevoren op te passen
krijgen als de doodsangst ze
bevangt de rillingen...

*5. *Een vreemdeling*

Graiugena: de istoc aperit ipsa oratio

van Griekse herkomst: dat verraadt het taalgebruik

228

WOESTE MENSENHARTEN

*6. *Uit een beschrijving of verklaring van de natuur*

terra exhalat auram ad auroram humidam

aaarde ademt
wasem uit bij dageraad

*7. *Achtergelaten*

liqui in Aegaeo fretu

'k liet <...> in Griekse wateren

*8. *Voorteken*

cum deum triportenta

wanneer der goden drievoudstekens...

*9. *Vergelijking met een vogel*

alcyonis ritu litus peruolgans feror

'k trek druk, gelijk de ijsvogel, de kusten langs

PACUVIUS

229

*10. *Een hopeloos geval*

nulla res
nec cicurare neque mederi potis est neque reficere

niets kan hem
milder stemmen, beter maken
of nog nieuwe krachten geven

*11. *Zuinig commentaar over zieners en voorspellers*

nam si quae euentura sunt prouideant, aequiparent Ioui

zouden zij de toekomst zien,
dan telden zij als Jupiter!

*12. *Behoedzaam bedrog*

ad manticulandum astu adgreditur: scit enim quid
promeruerit

slimmig schuift hij naar bedrog,
wel wetend welke kwaliteiten...

*13. *Wisseling van strategie*

sed cum contendi nequitum ui, clam tendenda est plaga

doch nu strijd op kracht niet kan
is 't stellen van een val geboden

230

WOESTE MENSENHARTEN

231

*14. *Een niet nader te duiden frase*

obstinati exortus

van vastberaden opkomst

*15. *Woorden van een vader*

paulum repeda, gnate, a uestibulo gradum

verzet je schreden, zoon, een weinig uit de hal

*16. *Een inspirerend persoon*

solatur auxiliatur hortaturque me

... vertroost mij, geeft mij ondersteuning, spoort mij aan

*17. *Uit een verhaal over een zeereis*hinc saeuitiam Salaciae
fugimusvandaar ontvluchtten wij
Salacia's barre baren*18. *Uit een stormscène*

quid cessatis, socii, eicere spiras sparteas?

PACUVIUS

waarom gearzeld, makkers,
sparten touwen uit te gooien?*19. *'Niet met mij!'*

topper tecum sit potestas, faxsit: si mecum uelit

<als hij alles>
mag bij jou, dan gaat hij fluks
zijn gang maar; wil hij juist bij mij...*20-21. *Tweemaal een vreemd woord*

reprime incicorem iracundiam

bedwing 't onmakig toornige...

consilium cicur

makig plan

*22. *Meerduidige signalen*

quid med optutu terres, mulces laudibus?

waarom met bliken mij verschrikt, gestreeld met lof?

232

WOESTE MENSENHARTEN

233

*23. *De stuipen op het lijf*

quid est? nam me exanimasti prologio tuo

pardon? ik schrok me dood van hoe u net begon!

*24. *Een schip*

labitur

<...> trabica in alueo

glijdt

<...> 't houtwerk in de bedding

*25. *Medelijden*

miseret me, lacrimis lingua debiliter stupet

'k voel deernis, en door tranen ligt mijn tong terneer

*26. *Een geëmotioneerd persoon*

uoce suppressa, minato fronte, uoltu turbido

de stem verstikt, en dreiging, spanning op 't gezicht

*27. *Aansporing van vrouwen, misschien Bacchanten*

agite, icite, uoluite, rapite, coma

PACUVIUS

tractate per aspera saxa et humum,
scindite uestem ociushup nu dan: smijten!
slingeren, sleuren!
trek jullie haren
over de rotsen
over de grond, scheur
snel jullie kleren!*28. *Een moordenaar*

qui stirpem occidit meum

die mijn stam heeft uitgemoord

*29. *Machtswisseling (misschien uit de Atalanta).*quoniam ille interiit, imperium Cepheo
transmissum estnu hij is omgekomen is de macht
gegaan naar Cepheus*30. *Het geluid van de zee*

murmur maris

maritiem gemurmel

234

WOESTE MENSENHARTEN

235

*31. Schuilhoeken

omnes latebras † sub leto mole † abstrusas sinus

alle stille plekken <...>
afgelegen hoekjes**32. Een wagenrijder*

uolucri currit axe quadriuga

draaft met vlugge vierspan-as

*33. Uithuwelijking

non tu eius gnatam dignabis altari dare?

zult u zijn dochter niet het altaar waardig achten?

**34. Spelregels*uberis ciues tantum orauere regem ut leges
sug<g>erat sis pugnandirijke burgers hebben slechts
hun koning het verzoek gedaan
hun regels voor de strijd te geven

PACUVIUS

*35. Priamus ergens buitenshuis vermoord

litore

op de kust

*36. Hecuba

Cisseis

Cisseus' dochter

*37-47. Losse namen, woorden en frasen

Calcan

Calchas

iteris

van de reis

contra

tegen

insomnia

slapeloosheid

236

WOESTE MENSENHARTEN

torrus

blok brandhout

Iouis

Jupiter

ante templo

vóór de tempel

propter homine

vanwege die man

praeter condemnatis

behalve de veroordeelden

desertitudines

verlatenheden

applar

lepel

PACUVIUS

237

GRAFSCHRIFT VAN PACUVIUS

adulescens, tametsi properas, te hoc saxum rogat
 ut sese aspicias, deinde quod scriptum est legas;
 hic sunt poetae Pacuui Marci sita
 ossa; hoc uolebam nescius ne esses; vale

mijnheer, al spoedt u verder, deze steen vraagt u
 een ogenblik van aandacht: leest u wat er staat;
 hier liggen van Marcus Pacuvius, poëet,
 de botten; zo, dat moest u weten; dag, vaarwel!

Accius

OENOMAVS

Oenomaüs is de koning van Pisa in de streek Elis, aan de rivier de Alpheüs, niet ver van de Olympus. Hij is de vader van een prachtige dochter, Hippodamia. Een orakel heeft hem voorspeld dat hij gedood zal worden door degene die haar zal huwen. Daarom laat hij elke man die om haar hand komt dingen meedoen in een gevaarlijke wagenrace: verlies moeten zij met de dood bekopen. Oenomaüs' eigen menners zijn op voorhand zeker van de overwinning. Zij rijden namelijk met snelle paarden die zijn geschonken door de goden.

Dertien huwelijkskandidaten zijn aldus aan hun eind gekomen op het moment dat Pelops in de stad arriveert. Oenomaüs probeert hem van deelname te weerhouden, maar Pelops staat erop mee te doen aan de race. Hij weet de menner van de koning, Myrtilus, met mooie beloften om te kopen om de wagen van de koning onklaar te maken. Tijdens de race begeeft de wagen van de koning het dan ook, met fatale gevolgen voor de koning zelf. Pelops krijgt Hippodamia, maar weigert zijn beloften aan Myrtilus gestand te doen: hij gooit de man vanaf een rots in zee. Maar tijdens zijn val vervloekt Myrtilus Pelops en zijn hele geslacht.

Deze tragedie behandelt het 'oerkwaad' van een lange reeks mythologische verhalen, inclusief de Trojaanse oorlog en zijn nasleep: de vloek van Pelops. Accius kon hiervoor gebruikmaken van verloren stukken van Sophocles en Euripides.

*1-6. Pelops bij Oenomaüs

– begin van hun gesprek – Pelops over het doel van zijn reis – en over zijn omzwervingen vanuit zijn vaderland – angst van Oenomaüs gezien het orakel – verontwaardigde reactie van Pelops – Oenomaüs over een afschrikwekkend voorbeeld: de hoofden van de dertien voorgangers op de paleisdeuren gespietst

– praesto etiam adsum – exprome quid fers; nam te longo uadere
itere cerno

– ja, hier ben ik! – toon mij wat u brengt; u maakt een lange reis, zo zie ik

coniugium Pisis petere, ad te itiner tendere

voor 'n huwelijk naar Pisa en mijn reis naar ú...

quemcumque institeram grumum aut praecisum iugum

op welke kluit of steile bergkam ik mij plaatste

atque ea coniectura auguro

... en voorvoel ik dat door gissing

ego ut essem adfinis tibi, non ut te extinguerem,
tuam petii gnatam: numero te expurgat timor

ik wilde uw verwant zijn, niet uw doder! daarom vroeg 'k uw dochter! al te snel is 'angst' excuus

horrida honestitudo Europae principum primo ex loco

akelig, die adel van Europa's prinsen op de eerste rang...

*7-8. Voorbereiding van de race

– Oenomaüs' instructies aan Pelops – en aan zijn herauten

fer te ante auroram, radiorum ardentem indicem,
cum somno in segetem agrestis cornutos cient,
ut rorulentas terras ferro frigidas
proscindant glebasque aruo ex molli excitent

kom vóór de dageraad, dat brandend stralen-sein,
wanneer de boeren hoornvee wekken, veldwaarts gaan,
om dichtbedauwde, kille grond met ijzerwerk
te klieven en uit voren kluiten op te woelen...

uos ite actutum atque opere magno edicite
per urbem, ut omnes qui arcem Alpheumque accolunt,
ciues ominibus faustis augustam adhibeant
fauentiam, ore obscena dicti segregent

en jullie, ga direct en kondig af in heel
de stad, dat al wie woont bij burcht of Álpheüs,
de burgers, ter verkrijging van een gunstig teken
zwijgt en kwade woorden verre van zich houdt

*9. Bodeverhaal over de race: misplaatst triomfantelijke kreet van Oenomaüs

244

WOESTE MENSENHARTEN

atque hanc postremo solis usuram cape!

en trek vandaag de laatste maal profijt van zon!

*10-11. Uit de finale

– het ondermijnende effect van jaloezie (beeldspraak van rots en water) – algemene verzuchting over de vloek van Pelops

saxum id facit angustitatem et sub eo saxo exuberans
scatebra fluuiae radit rupem

deze rots vormt een blokkade,
maar daaronder gutst en spuit
een stroom: die schaaft de steen

quinam Tantalidarum internecioni modus
paretur aut quaenam umquam ob mortem Myrtili
poenis luendis dabitur satias supplici?

hoe valt dat moorden bij de Tantaliden nog
te stoppen? welke straf zal ooit afdoende zijn
als volle boete voor de moord op Myrtilus?

CHRYSIPPVS

Chrysippus is een zoon van Pelops. Als jongen is hij vanwege zijn schoonheid door koning Laius van Thebe geschaakt. Pelops heeft hem met geweld teruggehaald.

Dat is tot ongenoegen van zijn vrouw Hippodamia, die nu minder kansen ziet voor haar eigen zoons Thyestes en Atreus. Zij zet hen ertoe aan de dood van hun halfbroer te veroorzaken.

ACCIUS

245

Als Pelops haar ten slotte met de waarheid confronteert pleegt zij zelfmoord.

De weinig bekende mythe is misschien in deze versie door Accius gevolgd.

*1. Herinnering aan een gewapend conflict, misschien bij de roof van Chrysippus

neque quisquam a telis uacuuus, sed ut cuique obuiam
fuerat, ferrum, alius saxi raudus <miserat>

geen mens was wapenloos toen, maar wat elk in handen
kreeg, dat <werd gegooid>: iets ijzers of een rotsbrok

*2-5. De moord op Chrysippus

– reacties op de stem van de stervende jongen – belofte van Pelops over de toedeling van Sparta (waarschijnlijk aan Atreus en Thyestes) – iemands voorzichtige advies na de moord – droefenis achteraf over de broederstrijd

– quid agam? uox illius est! – certe idem omnes cernimus

– wat doen? dat is zijn stem! – wij horen 't allemaal!

qui <si> hinc superescit, Spartam atque Amyclas trado

overleeft hij dit, dan draag ik
Sparta en Amyclas over...

melius pigrasse quamde properasse: est nefas

246

WOESTE MENSENHARTEN

wees liever traag dan snel: hier is onzegbaar kwaad

aeternabilem diuitiam partissent

eeuwig hadden zij de rijkdom
kunnen delen

ATREVS

Atreus en Thyestes, heersers over Mycene en Argos, zijn de zonen van de beruchte Pelops. Al vroeg heeft de vloek doorge- werkt: de broers zijn met elkaar in conflict gekomen. Thyestes heeft een overspelige relatie gehad met Atreus' vrouw en heeft bij haar twee zoontjes verwekt. Voor straf is hij daarom verban- nen.

Aan het begin van het stuk keert Thyestes op eigen gezag terug uit ballingschap. Dat leidt tot een heftige aanvaring met Atreus. Als Thyestes zich bovendien provocerend opstelt besluit Atreus tot een gruwelijke wraak. Hij doet of hij vrede wil sluiten met Thyestes en nodigt hem op een maaltijd. Maar hij doodt de twee zoontjes van Thyestes, snijdt ze in stukken, kookt ze en zet ze aan hun vader voor. Als de waarheid aan het licht komt, verscherpen de tegenstellingen zich nog. Thyestes is wan- hopig vanwege zijn verlies en zijn eigen bezoedeling, maar kan geen wraak nemen. Wel vervloekt hij Atreus. De vloek van het geslacht van Pelops (zie Accius' Oenomaus) zet zich daarmee voort.

Deze horrorachtige stof is niet zonder Griekse modellen: Aeschylus, Sophocles en Euripides schreven erover. Maar vooral Romeinse auteurs voelden zich door het gruwelverhaal aan- gesproken. Er is een latere, gelijknamige tragedie van Seneca bewaard, die veel parallellen vertoont met de fragmenten van

ACCIUS

247

Accius. Dat wijst op een gezamenlijke bron of op navolging van Accius door Seneca. Fragment 5 is al in de Oudheid een ge- vleugeld woord geworden, als typische uitspraak van een wrede tiran.

**1-4. Reactie van Atreus op Thyestes' terugkeer uit balling- schap
– wrok en ergernis – kwaadheid over de echtbreuk – algemene veroordeling van zijn gedrag – kwaadheid over zijn aantasting van een machtssymbool*

iterum Thyestes Atreum adtractatum aduenit;
iterum iam adgreditur me et quietum exsuscitat;
maior mihi moles, maius miscendum est malum
qui illius acerbum cor contundam et comprimam

weer komt Thyestes Atreus danig lastigvallen,
ja, weer stapt hij op me af en stoort mijn rust!
nu snel een slechter, slimmer slinksigheid gesmeed
om zo zijn bitter hart te slopen en verstikken

qui non sat habuit coniugem inlexe in stuprum

mijn vrouw verlokt tot ontucht? 't was hem niet genoeg!

quod re in summa summum esse arbitror
periculum matres coinquinari regias,
contaminari stirpem, admisceri genus

hetgeen ik op het hoogst niveau het hoogst
gevaar beschouw: bezoedeling van koningsmoeders,
kruising van geslacht, vermenging van het bloed

248

WOESTE MENSENHARTEN

addo huc quod mihi portento caelestum pater
prodigium misit, regni stabilimen mei,
agnum inter pecudes aurea clarum coma;
quem clam Thyestem clepere ausum esse e regia!
qua in re adiutricem coniugem cepit sibi!

ik voeg daarbij nog dat de godenvader mij
een teken zond ter schraging van mijn koningstroom:
een lam met gouden vacht dat glansde in mijn kudde;
doch Thyestes stal het weg uit mijn paleis
en nam mijn eigen vrouw als helpster bij die daad

**5-6. Thyestes' provocatie van Atreus
– arrogantie over zijn misdaden – trots op zijn twee zoontjes
uit de overspelige relatie (vergelijking van de vrouw met slechte
grond die goede zaadjes ontvangt)*

numquam istam imminuam curam infitiando tibi!

nooit minder ik die zorg bij jou door schuldontkenning!

probae etsi in segetem sunt deteriores datae
fruges, tamen ipsae suapte natura enitent

al vallen beste zaadjes op vrij slechte grond,
hun eigen aard zorgt niettemin voor groei en bloei

**7-10. Atreus kort voor zijn wandaad
– vermaning aan zijn eigen zoons, Menelaüs en Agamemnon
– voornemen tot de misdaad – nietsontziende houding – een
passende waarschuwing aan zijn getrouwen*

ACCIUS

249

uigilandum est semper; multae insidiae sunt bonis
steeds waakzaam zijn! voor goeden zet men vele vallen
ego incipio; conata exsequar

... begin ik: laat ik deze zaak ten uitvoer brengen

oderint dum metuant

laat ze mij maar haten
als ze mij maar vrezen!

ne cum tyranno quisquam epulandi gratia
accumbat mensam aut eandem uescatur dapem

dat niemand voor het feestmaal met de koning aanligt
aan zijn tafel, of dezelfde spijs gebruikt!

**11-13. Bodeverhaal over de walgelijke maaltijd
– huiver voor Atreus en zijn bedrog – zijn gruwelijke kookkunst
met het mensenvlees – reactie van het koor: Atreus' wandaden
zijn hemeltemend*

epularum fector, scelerum fratris delictor

die feestmaalmaker, delger van zijn broers wandaden!

concoquit
partem uapore flammae; tribuit in foco
ueribus lacerta

250

WOESTE MENSENHARTEN

kookt
 een deel met vlamngloed en zet de oven vol
 met spiezen armvlees

sed quid? tonitru turbida toruo
 concussa repente aequora caeli
 sensimus sonere

hoe nu? met plotsklaps
 daverend gedonder
 dreunend en trillend
 hoorden wij hemels
 vlakten weergalmen

**14-17. Nieuw debat tussen Atreus en Thyestes
 – onthulling van de waarheid door Atreus – smartelijk besef
 van Thyestes, die zich alles weer voor de geest haalt – een wel-
 les-nietes discussie tussen Thyestes en Atreus – wijze raad ge-
 geven door Thyestes of Atreus*

natis sepulcro ipse es parens

je bent je zoons als vader zelf
 tot graf!

ipsus hortatur me frater ut meos malis miser
 manderem natos

hij, mijn eigen broeder, raadt me
 om mijn zoons met eigen kaken
 op te kauwen...

ACCIUS

251

– fregistin fidem!
 – neque dedi, neque do infideli cuiquam!

– je brak je woord van trouw!
 – dat gaf ik niet en geef ik niemand
 die niet weet wat trouw inhoudt!

id quod multi inuideant multique expetant incitua est
 postulare, nisi laborem summa cum cura eferas

vragen om wat velen wensen,
 velen zoeken, is een dwaasheid
 als je niet uit alle macht ook
 uitdraagt wat je daarvoor doet

**18-19. Onmacht van Thyestes
 – verzoek om hulp en wraak – radeloosheid en besef van zijn
 paria-zijn*

ecquis hoc animaduertet? uincite!

gaat nog iemand dat bestraffen?
 boei die man!

egone Argium imperium adtingam aut Pelopia digner
 domo?
 quo me ostendam? quod templum adeam? quem ore funesto
 adloquar?

krijg ik ooit de troon van Argos?
 ben ik Pelops' huis nog waard?
 waar thans naartoe? naar welke tempel?

252

WOESTE MENSENHARTEN

wie spreek ik met mond des doods
nog aan?

*20. Finale: de vloek van Pelops (door zijn wangedrag jegens Oenomaüs) als diepere oorzaak

simul et Pisaea praemia arrepta a socru
possedit suo

meteen ook nam hij Pisa's
premies in bezit, ontnomen
aan zijn eigen schoonpapa

PELOPIDAE (Pelops' zonen)

Deze tragedie gaat zeer waarschijnlijk over Pelops' kinderen Atreus en Thyestes. Het lijkt erop of de incest van Thyestes met zijn dochter Pelopia een belangrijk thema is. Uit die relatie wordt Aegisthus geboren. Deze hoort met afgrijzen de waarheid over zijn afkomst.

*1. Aegisthus' afschuw bij het horen van de waarheid

nam me uti credam ex tuo esse conceptum satu,
sat argumenta redigunt animum et commouent

ik moet geloven: uit uw zaad ben ik verwekt;
bewijs genoeg; het dwingt mijn hart en raakt het diep

ACCIUS

253

*2. Wanhoop van een man (misschien van Thyestes; onzeker fragment)

cesso hinc ire et capere lucti uestem in leto coniugis?

aarzel ik een kleed van rouw
te nemen in mijn vrouws verscheiden?

*3-6. Niet nader te plaatsen fragmenten
– een slang, mogelijk op een wapen afgebeeld – een prikkel
– geen blijdschap voelen – geen blijdschap geven

eius serpentis squamae squalido auro et purpura
pertextae

de schubben van die slang
doorwerkt met schilfers goud en purper

stimoloue meum cor

of door een prikkeling mijn hart...

nec tibi me in hac re gratari decet

het past niet dat ik mij hierbij verheug om jou

et te ut triplici laetarem bono

... en dat ik u verblijd met driewerf goeds

TELEPHVS

Telephus, koning van Mysië, is een zoon van Hercules. Toen de Grieken voor het eerst richting Troje zijn getrokken heeft hij ze afgeslagen. Daarbij is hij wel door Achilles met een speer verwond. Het orakel van Delphi heeft hem laten weten 'dat degene die hem verwond heeft hem ook zal genezen', en tevens dat Troje niet zonder hem zal kunnen worden ingenomen. De Grieken hebben zich intussen verzameld in Argos, ter voorbereiding op een tweede expeditie naar Troje.

Telephus, verdreven uit zijn rijk, gaat als bedelaar naar Argos, op zoek naar Achilles. Hij probeert zijn identiteit geheim te houden, maar wordt herkend door Odysseus. Achilles wil snel naar Troje trekken, maar Odysseus weet hem zover te krijgen dat hij eerst Telephus geneest, waarna die zich aansluit bij de Griekse vloot.

De stof is ook bewerkt door vroegere tragici, Grieks en Romeins. In vergelijking met Ennius' gelijknamige stuk Telephus heeft Accius een versie van het verhaal gevolgd die minder ingewikkeld is en het accent legt op Telephus' overredingskracht: hij wint zijn zaak puur met woorden.

*1-2. Uit de proloog

– de voorbereidingen aan Griekse kant voor de expeditie vanwege Helena en Paris – militaire bewapening

quantam Tyndareo gnata et Menelai domus
molem excitarit belli pastorque Ilius

... hoe grote oorlogsmacht de telg van Tydareus,
het huis van Meneláüs en die herder wekten!

aere atque ferro feruere, igni insignibus
florere

... van brons en ijzer gloeien, van elan, insignes,
bloeien

**3-6. Verslag van de eerste ondervraging van Telephus
– zijn onduidelijke herkomst – indrukwekkende gestalte –
haveloze toestand – zichtbare adel*

qui neque cuiatis esset umquam potuimus
multa erogitantes sciscere

vanwaar hij kwam, dat konden wij op geen moment
met vele vragen achterhalen

quem ego ubi aspexi uirum memorabilem
intui uiderer, ni uestitus taeter, maestitudo,
uastitudo praedicarent hominem esse

bij zijn aanblik meende ik
een heel markante held te zien,
als niet zijn groezelige plunje,
droefenis en haveloosheid
openlijk verklaarden dat hij
mens is

nam etsi opertus squalitate est luctuque horrificabili

want al gaat hij schuil in lagen
vuiligheid en huiver-rouw...

256

WOESTE MENSENHARTEN

profecto haudquaquam est ortus mediocri satu

voorzeker stamt hij niet uit middelmatig zaad

**7-8. Telephus na zijn herkenning
– trots op zijn innerlijke kracht – filosofische houding*

nam si a me regnum Fortuna atque opes
eripere quiuit, at uirtutem nec quiit

al kon Fortuna dan mijn macht en rijkdom
roven, aan mijn deugdzaamheid kon zij niet komen!

nam is demum miser est cuius nobilitas miserias nobilitat

ongelukkig is slechts hij die door bekendheid
aan zijn leed bekendheid geeft

**9-11. Verdere overwegingen van Telephus
– vertrouwen op het orakel – herinnering aan zijn strijd tegen
de Grieken – de Griekse vloot uit Mysië verdreven (eventueel
gesproken door een Griekse leider)*

pro certo arbitror sortis, oracla, adytus, augura

zeker zijn voor mij de spreuken
van orakels, tempels, zieners

flucti cruoris uoluerentur Mysii

... en stromen Mysisch bloed daar golfd

ACCIUS

257

remisque nixi properiter nauem in fugam
transdunt subter saxa ad laeuam, qua mons mollibat mare

zich op de riemen stortend
gaven zij het schip gezwind
ter vaart, pal langs de rotswand, links,
alwaar de berg de zee verzachtte

**12-15. Debat van Achilles en Odysseus
– een advies, misschien van Achilles – verzoek van Odysseus
aan Achilles om zijn woede te bedwingen – en niet overhaast
naar Troje te vertrekken – beschrijving van Achilles' troepen die
het wachten beu zijn*

nunc tu in re crepera tua quid capias consili,
uide

bezie nu wat u in uw dubieuze toestand
moet bedenken

proinde istaec tua aufer terricula atque animum iratum
comprime

weg dus met die dreiging van u!
breng uw boos gemoed tot kalmte!

studiumque iteris reprime

bedwing uw zin tot heengaan

iam iam stupido Thessala somno
pectora languentque senentque

258

WOESTE MENSENHARTEN

reeds zijn Thessaalse
harten in suffe
slaap nu verzonken,
slap en gezapig

HELLENES

De plot van deze tragedie is niet meer te bepalen. Naar alle waarschijnlijkheid heeft Peleus, de vader van Achilles, een belangrijke rol erin gespeeld.

**1-3. Niet nader te plaatsen fragmenten
– een moraliserende of beschuldigende uitspraak – uit een
strijdverslag – een voorspelling over Peleus*

qui nisi probrum omnia alia indelicta aestimant

... die buiten ontucht alles onbedreven vinden

signa extemplo canere ac tela ob moenia offerre imperat

blaas het teken, zo beveelt hij,
bied de muren projectielen

iam hanc urbem ferro uastam faciet Peleus

dan zal de stad vervallen onder Peleus' zwaard!

ACCIUS

259

ACHILLES

Achilles is kwaad op Agamemnon en weigert nog deel te nemen aan de strijd om Troje. Ook na een delegatie van Agamemnon, die hem dringend verzoekt om weer mee te vechten, houdt hij stug vol.

Voor de thematiek vergelijk de gelijknamige tragedies van Livius Andronicus en Ennius.

*1. Minachtende woorden van Achilles over Agamemnon

an scepra iam flaccet? ferat!

of hangt zijn scepter slap? hij pakt hem maar!

**2-3. Poging van Patroclus om Achilles op andere gedachten te brengen
– beroep op zijn eergevoel – en op zijn verstand*

qua re alia ex crimine inimicorum effugere possis, delica

hoe kom je anders onder 's vijands
aanklacht uit? verklaar dat eens!

nedum cum feruat pectus iracundia

laat staan wanneer je hart van woede overkookt

MYRMIDONES (De Myrmidonen)

Als Achilles zich in de strijd om Troje afzijdig houdt, uit woede op Agamemnon, vatten sommige Grieken dit op als een vorm van verraad waarvoor hij terecht moet staan. Zijn vriend Antilochus stelt hem op de hoogte van de beschuldiging, maar hij volhardt in zijn afwijzing. De gemoederen lopen hoog op, maar Achilles geeft niet toe. Uiteindelijk pleit een Griekse leider ervoor om Achilles zijn koppigheid te vergeven.

Accius heeft in dit stuk een combinatie gemaakt van boek 9 van de Ilias en een tragedie van Aeschylus. De naam Myrmidonen verwijst naar Achilles' volk.

*1-3. Achilles' afwijzende houding

– reactie op de verwijten aan hem – tegenverwijft: ondankbaarheid van de Grieken – herinnering aan zijn daden bij de Trojanen

tu pertinaciam esse, Antiloche, hanc praedicas,
ego peruicaciam aio et ea me uti uolo:
nam peruicacem dici me esse et uincere
perfacile patior, pertinacem nil moror;
haec fortis sequitur, illam indocti possident;
tu addis quod uitio est, demis quod laudi datur

jij spreekt, Antilochus, hier van 'halsstarrigheid',
ik zeg: 'volhardendheid' en dat is wat ik wil;
want doorgaan voor 'volhardend' en dan winnaar zijn,
dat vind ik prima, maar 'halsstarrig' wijs ik af:
het ene is van helden en het andere dom;
jij geeft mij dus iets laakbaars en je neemt mijn lof!

mea facta in acie obliti

... mijn daden in de strijd vergeten zijn

an haec iam obliti sunt Phryges?

maar zou dat bij Trojanen al vergeten zijn?

*4. Aangekondigde aftocht van Achilles' vloot (woorden van hemzelf of van zijn Myrmidonen)

trahere in salum
classis et uela uentorum animae immittere

... de vloot het zilte nat op halen,
zeilen aan de adem van de winden laten

*5-6. Achilles voor zijn rechters

– zekerheid van zijn onschuld – verwijft van Achilles aan een andere Griek, mogelijk Phoenix

ego me non peccasse plane ostendam aut poenas sufferam

niets misdeed ik, zal ik tonen,
of ik zal mijn straf verduren

quodsi, ut decuit, stares mecum aut meus maestaret dolor,
iam diu inflammari taetre nauis uidissent suas

had je echter, zoals hoorde,
mij gesteund, mijn smarten mee
gevoeld, dan hadden zij al lang
hun schepen bruut in brand zien vliegen

*7-8. *Woorden van een gezaghebbende Griekse leider*
– verwijt dat Achilles zijn persoonlijk belang heeft laten prevaleren – dringend beroep op hem zijn emoties te beteugelen

tua honestitudo Danaos decepit diu

jouw eergevoel dupeert de Grieken nu al lang

iram infrenes, obstes animis, reprimas confidentiam

rem je toorn, weersta je trots,
bedwing je zelfverzekerdheid

*9. *Verontwaardigde, sarcastische woorden, misschien van Agamemnon (onzeker fragment)*

regnum tibi permitti malunt? cernas! tradam exercitus!

willen zij de macht aan jou?
dan volg mij op! ik geef mijn legers!

*10. *Iemands woorden bij Agamemnon ten gunste van Achilles*

nolo equidem: sed tu huic, quem scis quali in te siet
fidelitate, ob fidam naturam uiri
ignosce

dat wil ik niet, maar deze man, van wie u weet
hoezeer hij u loyaal is – ja, zijn aard is trouw –,
vergeef hem!

NYCTEGRESIA (The night expedition)

Het stuk is een dramatische bewerking van boek 10 van de Ilias, misschien in combinatie met de Rhesus van Euripides. Odysseus en Diomedes gaan in een geheime nachtelijke expeditie (de Griekse titel Nyctegersia, in het Latijn met een omzetting van medeklinkers weergegeven, is afgeleid van het werkwoord voor 'opstaan') naar het kamp van de Trojanen, terwijl omgekeerd de Trojaan Dolon de Grieken komt bespioneren. Diomedes en Odysseus onderscheppen Dolon en ondervragen hem met martelmethoden. Zo komen ze te weten dat een orakel het behoud van Troje voorspelt als de paarden van de Thracische koning Rhesus Troje daadwerkelijk bereiken. De beide Grieken gaan naar het Trojaanse kamp, doden Rhesus en bemachtigen zijn paarden. Ten slotte doden ze ook Dolon.

*1-2. *De Grieken in nood*
– een vergeefse vluchtpoging van hun vloot – brand op de schepen

classis adit <clam>; clauditur;
feruit

gaat heimelijk de vloot; blokkade;
brand

<etsi a>scendit aura laterum texta Volcani uorax

<ook al> vliegt Vulcanus' gretig
blazen langs de wanden op

264

WOESTE MENSENHARTEN

*3-6. *De Grieken in beraad*
 – openingswoorden van Agamemnon – voorstel van Nestor tot
 spionage – dank aan Diomedes, die zich als vrijwilliger meldt –
 Diomedes' keuze voor Odysseus als partner in de opdracht

cuius uos tumulti causa accierim et quid parem, animum
 aduortite

om welk gedoe ik u ontbood
 en wat ik voorbereid: let op!

iube nunc adtemptare, iube nunc animo ruspari Phrygas!

gelast een actie nu, gelast nu
 spionage bij Trojanen!

id quod facis gratum et graue est

jouw daad is welkom en weegt zwaar

an ego Vlixem obliuiscar unquam aut quemquam praeponi
 uelim...

zou 'k Odysseus óóit vergeten?
 iemand vóór hem willen plaatsen?

*7-8. *Verwijten aan Agamemnon als de beide helden lang weg-
 blijven*
 – kritiek op zijn opdracht tot de missie – lof voor Diomedes en
 Odysseus

tunc quod superest socium mittis leto? an lucti paenitet?

ACCIUS

265

wat aan makkers rest zendt u
 ten dode? hebt u spijt van rouw?

illos suapte induxit uirtus, tu laudem illorum leuas

hen verleidde eigen deugd
 maar u doet afbreuk aan hun lof

*9. *Dolons bange toezeggingen aan Diomedes of Odysseus*

cuncta expedibo: id modo ius iurandum date

alles zal ik zeggen! zweer mij slechts een eed...

*10. *Dreigende woorden, misschien van Odysseus over Rhesus*

aut ego illum eripiam aut illi poenas sufferam

van tweeën een: ik pak hem of krijg straf van hem!

EPINAVSIMACHE (The battle at the ships)

Nog altijd houdt Achilles zich afzijdig uit de strijd om Troje. De situatie voor de Grieken wordt penibel, en er worden hem felle verwijten gemaakt. Hij leent uiteindelijk zijn wapenuitrusting aan zijn vriend Patroclus, op diens verzoek. Als Patroclus daarmee ten strijde trekt, wordt hij gedood. Groot is Achilles' rouw. Zijn wraaklust brengt hem ertoe zich weer in de strijd te mengen. Het komt tot een duel met de Trojaan Hector. Achilles wint en sleept het lijk rond de stad. Koning Priamus van

266

WOESTE MENSENHARTEN

Troje komt het lijk van zijn zoon opvragen om het te kunnen begraven.

De stof van deze tragedie is rechtstreeks ontleend aan de boeken 16 tot en met 22 van de Ilias.

*1. Kritiek op Achilles

nec perdolescit fliigi socios, morte campos contegi

het deert hem niets: zijn makkers zwaar
bedrukt, het veld door dood bedekt

*2. Achilles over zijn troepen

eos mortalis, Phoenix, miseror saepe; studiosos uolo

sterfelijk zijn ze, Phoenix, vaak
voel 'k meelij, maar ik wil hun inzet!

*3-5. Gesprek van Patroclus en Achilles over het lenen van de wapens

– geruststellende woorden van Patroclus – Achilles' zorg om zijn eigen eer – over toekomstige waardering door de besten

quod si procedit, neque te neque quemquam arbitror
tuae paenitutum laudis, quam ut serues uide

maar bij succes aan jou de eer: dat zal jouzelf
noch iemand hoeven spijten! houd die eer maar hoog!

ACCIUS

267

proin tu id cui fiat, non qui facias, compara

bezie voor wie 't gedaan wordt, niet hoe jij het doet!

probis probatum potius quam multis fore

door goeden goedgekeurd veeleer dan door de massa

*6-8. Na de dood van Patroclus

– verhaal over zijn laatste strijd – droefheid van Patroclus' paarden (of vergelijking van Achilles' verdriet met de droefheid van zijn eigen paarden om de gestorven menner Automedon) – groot verdriet van Achilles

incursio ita erat acris

de aanval was zo scherp...

item ac maestitiam mutam infantum quadrupedum

als stomme, woordenloze viervoet-droefenis

mors amici subigit, quod mi est senium multo acerrimum

mijn vriend is dood! dat is voor mij
wel verreweg de ergste kommer!

*9-10. Achilles vervuld van wraakzuchtige vechtlust

– zijn roekeloze plan zich zonder wapens in de strijd te storten – waarschuwing door een mens of god (misschien Thetis)

268

WOESTE MENSENHARTEN

ut nunc cum animatus iero, satis armatus sum

zoals ik thans met toorn genoeg bewapend ben!

contra<que> quantum obfueris, si uictus sies,
considera et quo reuoces summam exerciti

bezie daarnaast het grote nadeel als jij hier
verliest: waar blijft de legermacht dan als geheel?

**11-16. Bodeverhaal: Achilles eindelijk terug in de strijd
– de Trojanen door Achilles uitgedaagd – vergelijking van zijn
verschijning met het effect van een bosbrand – fiere woorden
van Achilles zelf – de Trojanen teruggedreven naar de stad
– duel van Achilles en Hector – triomfantelijke woorden van
Achilles na Hectors dood*

primores procerum prouocauit nominans,
si esset quis qui armis secum uellet cernere

hij daagde juist de voorste vorsten uit, bij naam:
ja, wilde iemand zich gewapend met hem meten?

lucifera lampade abietem exurat Iouis

<als> Jupiter een den met lichtend flitsen schroeit...

cum Scamandriam undam salso sanctam obtexi sanguine,
atque acruos alta in amni corpore expleui hostico

als ik dan Scamanders stroom
ontheiligd heb met ziltig bloed

ACCIUS

269

en stapels vijand-lijken in zijn
diepe loop heb opgestapeld...

ab classe ad urbem tendunt neque quisquam potest
fulgentium armum armatus ardorem obtui

vanaf de vloot gaat 't stadwaarts en geen mens, hoewel
gewapend, kan die wapenfonkelgloed bezien

Mauortes armis duo congressos crederes

een tweetal Marsen slaags geraakt, zo zou je denken

ubi nunc terricula tua sunt?

waar zijn nu je dreigingen?

**17-18. Priamus bij Achilles om Hectors lijk
– Priamus' beroep op Achilles – conclusie van Achilles*

tamen haut fatiscar quin tuam implorem fidem

'k zal onvermoeibaar toch om uw bescherming vragen

immo enim uero corpus Priamo reddidi; Hectors abstuli

nee, aan Priamus gaf ik
een lijk, ik nam hem Hector af!

270

WOESTE MENSENHARTEN

ARMORVM IVDICIVM (Het wapenoordeel)

Voor de stof van deze tragedie zie de gelijknamige tragedie van Pacuvius. Accius lijkt vooral beïnvloed door Sophocles.

*1. Ajax' verlangen de wapens te krijgen

sed ita Achilli armis inclutis uesci studet
ut cuncta opima leuia iam prae illis putet

hij wil zo graag Achilles' wapentuig hanteren:
alle buit lijkt daarmee vergeleken flauw!

*2. Voorzichtige woorden van een krijgsgevangen Trojaan

hem, uereor plus quam fas est captium hiscere
ehm, 'k vrees te veel te kijken voor een arrestant...

*3-5. Ajax in debat met Odysseus

– Ajax' afwijzing van de vergelijking met Odysseus – zijn verontwaardigde reactie tegenover Odysseus – zelfverzekerde reactie van Odysseus

quid est cur componere ausis mihi te aut me tibi?

hoe durft u zich naast mij te zetten, mij naast u?

huius me diuidia cogit plus quam par est loqui

de afkeer voor die vent dwingt mij tot té veel taal!

ACCIUS

271

nam tropaeum ferre me a forti uiro
pulcrum est; si autem uincar, uinci a tali nullum <mi> est
probrum

want haal ik een
triomf op deze held, dan is dat
mooi; lijd ik verlies, dan is
verliezen van zo'n man geen schande

*6. Ajax' waanzin

inter quos saepe et multo inbutus sanguine

te midden van wie dikwijls en in bloed gedrenkt...

*7-9. Ajax bijgekomen van zijn waanzin

– dank aan zijn vrouw Tecmessa – gedachte aan zijn vader na het besluit tot zelfmoord – afscheidswaarden aan zijn zoon

bene facis: sed nunc quid subiti mihi febris exciuit mali?

goed zo! maar wat kwam ineens
in mij voor kwaads door koorts omhoog?

maior erit luctus, cum me damnatum audiet

zijn rouw wordt groter bij het horen van mijn doem

uirtuti sis par, dispar fortunis patris!

benader wel je vaders moed, maar niet zijn lot

272

WOESTE MENSENHARTEN

**10-11. Na Ajax' zelfmoord
– goede herinnering van het koor aan Ajax – uit een relaas over
Ajax' daden*

in quo salutis spesque summam sibi habet summa exerciti

op welke man het hele heir
zijn hele heil en hoop gesteld heeft

sed peruico Aiax animo atque aduersabili

doch Ajax, met halsstarrig en opstandig hart...

**12-14. Slot
– algemene moraal – beroep op Agamemnon om het verleden
te laten rusten – pleidooi om Ajax te begraven en de cyclus van
wraak en straf te beëindigen*

nam non facile sine deum opera humana propria sunt
bona

want niet snel zal mensenwerk
beklijven zonder godenhulp

cur uetera tam ex alto adpetissis
discidia, Agamemno?

waarom toch, Agamemnon, oude
koeien uit de sloot gehaald?

occulta noxitude
oblitteretur Pelopidarum ac per nos sanctescat genus!

ACCIUS

273

dat die verborgen schuld
der Pelopiden uitgewist wordt
en het ras dan, dankzij ons,
zijn reinheid van weleer hervindt

*15. Niet nader te plaatsen fragment (onzeker fragment)

ubi cura est, ibi anxitudo acerba, ibi cuncta consiliorum
ratio et fortuna haesit

waar zorgen zijn, daar heerst ook bitse
schrik, daar zitten alle plannen
evenals het lot muurvast

NEOPTOLEMVS

De grote Griekse helden van de strijd om Troje zijn dood: Patroclus, Achilles en Ajax. Achilles' zoon Neoptolemus zit nog thuis op het eiland Scyrus. Zijn moeder Deidamia (weduwe van Achilles) en grootvader Lycomedes verbieden hem naar Troje te gaan. Maar een delegatie onder leiding van Odysseus komt met het dringende verzoek aan Neoptolemus om mee te gaan. Hij krijgt de wapens van zijn vader Achilles. Gesteund door een orakelspreuk, die zegt dat Troje door een zoon van Achilles zal worden ingenomen, stemt de jongen toe.

**1-2. Odysseus na de landing op Scyrus
– zijn overweging over Neoptolemus – aankomst bij het paleis*

quid si ex Graecia
omni illius par nemo reperiri potest?

274

WOESTE MENSENHARTEN

maar wat als uit heel Griekenland
geen man die zijn gelijke is te vinden valt?

atque adeo ualuas sonere sensi regias

ik hoorde juist geluid van bij de koningspoort

**3-6. Reacties op Odysseus' voorstellen
– negatieve visie op Odysseus, misschien van Deidamia –
schaamte van Neoptolemus – vechterseigenschappen van Achilles
of Neoptolemus – aarzeling van Deidamia: haar vrees voor
eenzaamheid als Neoptolemus weggaat*

satin astu et fallendo callet?

is hij dan niet slim genoeg
in listen en bedrog?

dolet pudetque Graium me et uero piget

'k voel smart en schaamte voor de Grieken, en ook spijt

uim, ferociam, animum, atrocitatem, iram, acrimoniam

sterkte, felheid, vuur en hardheid,
woede en gedrevenheid...

sed quem mihi iungent? cui, quae cum illo fuerim, dignabor
dari?

maar wie zal men aan mij verbinden?
wie word ik, zozeer de zijne,
waard geacht?

ACCIUS

275

**7-9. Odysseus bij Neoptolemus
– ongeduld van Odysseus – verslag aan Neoptolemus van
Deidamia's reactie – plechtige overhandiging van Achilles'
wapens*

satis iam dictum est, neque ego errantiae animi praue
morigerabor

genoeg gepraat! ik zal mij voor
die dwaalideeën niet misplaatst
inschikkelijk betonen

ubi nihil contra rationem aequam habuit, adsensit silens

toen zij mijn gelijk besepte
stemde zij stilzwijgend toe

tu, ut dixi, macte his armis, macte uirtutei patris!

bravo dus met dit wapentuig,
bravo ook met je vaders moed!

**10-13. Niet nader te plaatsen fragmenten
– algemene uitspraak over wreedheid – de waarheid – vergelij-
king (misschien van een helm) met hoofdversiering – mensen*

haut quisquam potis est tolerare acritudinem

geen mens verdraagt hardvochtige behandeling

ueritatis uis atque acritas

kracht en scherpte van de waarheid

... decorare est satius quam uerbena et taeniis

... versieren, beter dan met bladertak en banden

sed quesdam

maar sommigen...

PHILOCTETA

Ondanks de komst van Neoptolemus kan Troje nog niet worden ingenomen. Een nieuw orakel heeft voorgezegd dat de boog van Hercules hiervoor nodig is. Die is in het bezit van de Griek Philoctetes. Deze is op aandrang van Odysseus negen jaar eerder vanwege zijn stinkende beenwonden smadelijk achtergelaten op het eiland Lemnus, waar hij sindsdien in eenzaamheid en bitterheid leeft. Omdat hij beschikt over de wonderbare boog van Hercules kan hij zich in leven houden door vogels neer te schieten.

Een Griekse delegatie onder leiding van Odysseus en Neoptolemus (of Diomedes) gaat op weg naar Lemnus om Philoctetes te overtuigen. Odysseus benadert Philoctetes uiterst voorzichtig en hij wordt niet herkend. Philoctetes vertelt hem zijn verhaal en hoort van hem over de ontwikkelingen in Troje. Door een plotselinge pijnaanval raakt Philoctetes bewusteloos. Daarmee dreigt hij in Odysseus' macht te komen. Maar juist dan arriveert een delegatie van Trojanen, die ook van het orakel hebben gehoord. Als Philoctetes bijkomt, wordt Odysseus door de Trojanen ontmaskerd. De gewonde held staat nu voor een dilemma: zijn wrok uitleven en daarmee de Grieken verraden,

of de Griekse zaak dienen en dus zijn wrok inslikken. Na hevige tweestrijd kiest hij uiteindelijk voor het laatste en verlaat hij Lemnus samen met Odysseus.

Accius heeft uiteraard de bekende, gelijknamige tragedie van Sophocles gebruikt, maar ook andere, verloren bronnen, waaronder stukken van Aeschylus en Euripides. Met name in het slot, met de Trojaanse delegatie, volgt hij een ander model dan Sophocles, in wiens versie de plot eindigt met een 'deus ex machina'.

*1-2. Twee koorliederen uit de proloog – aanspreking van Odysseus – beschrijving van het eiland waar hij aankomt: Lemnus

inclute, parua prodite patria,
nomine celebri claroque potens
pectore, Achiuis classibus auctor,
grauis Dardaniis gentibus ultor,
Laertiade!

roemrijke, telg van een
kleine geboortegrond,
machtig door naam en door
stralende schranderheid,
raadsheer voor schepen der
Grieken en keiharde
wreker van stammen die
Troje bewonen, o
zoon van Laërtes!

Lemnia praesto
litora rara, et celsa Cabirum

delubra tenes, mysteria quae
 pristina castis concepta sacris;
 Volcania <iam> templa sub ipsis
 collibus in quos delatus locos
 dicitur alto ab limine caeli;
 nemus expirante uapore uides
 unde ignis cluet mortalibus clam
 diuisus: eum dictus Prometheus
 clepsisse dolo poenasque Ioui
 fato expendisse supremo

kijk, hier is
 Lemnus' zo dunbevolkt
 kustgebied, en u bent
 thans bij de schrijnen, de
 hoge Cabirische,
 oeroud mysterie van
 heilige reinheid;
 kijk, en Vulcanische
 tempels, hier onder de
 heuvels, de plek waar die
 god uit de hemelse
 hoogte gestoten werd
 volgens de mythe;
 zie hier een woud waar het
 dampst en het stoomt, waar het
 vuur onder sterflijken
 steels werd verdeeld door de
 list van Prometheus, die
 diefstal hier pleegde en
 daarvoor aan Jupiter
 boete moest doen door een
 gruwelijk noodlot

*3-4. *Odysseus op zoek naar Philoctetes*
 – vraag naar zijn precieze verblijfplaats – woest terrein

ubi habet? urbe agrone?

waar verblijft hij? in een stad
 of op het land?

caprigenum trita unguis

vertrapt door hoeven van het geitenvolk

*5-8. *Philoctetes' ellendig bestaan op Lemnus*
 – zijn eenzame ellende – armzalige voeding en kleding – de
 pijlen uit zijn boog – de getroffen vogels

qui iacet in tecto umido,
 quod eiulatu, questu, gemitu, fremitibus
 resonando mutum flebilis uoces refert

... die in een vochtig hutje ligt,
 dat van gejank, geklaag, gezucht, gesteun weergalmt
 en stemloos droeve jammerkreten klinken laat

propagat uitam suam sagittis aucupans;
 configit tardus celeris stans uolatilis;
 pro ueste pinnis membra textis contigit

hij lengt zijn leven middels pijlen, vogelvangend:
 raak treft trage hinkepoot de vlugge vliegers!
 en zijn kleding? slechts ineengevlochten veren

280

WOESTE MENSENHARTEN

reciproca tendens neruo equino concita
tela

terugstoot-pijlen richtend, met een paardenpees
gespannen

pinnigero, non armigero in corpore
tela exercentur; <haec> abiecta gloria

veer- niet wapendragend zijn de lijven
waar de pijlen treffen; ach, vergane glorie!

**9-11. Odysseus gewaarschuwd voor Philoctetes
– zijn algehele woestheid – zijn aanblik – overweging van
Odysseus: voorzichtigheid geboden*

cui potestas <si> detur, tua
cupienter malis membra discerpat suis

gaf je hem gelegenheid, hij zou
begerig met zijn kaken heel je lijf verscheuren!

quem neque tueri contra nec adfari queas

wiens blik jij niet verdraagt, tot wie jij niet kunt spreken

contra est eundum cautim et captandum mihi

ik moet behoedzaam naderbij gaan en hem vangen

ACCIUS

281

**12-16. Odysseus bij Philoctetes
– openingsvraag van Philoctetes – rondleiding in zijn schamel
onderkomen – beroep op medelijden (in zeldzaam metrum) –
verhaal over zijn verwonding door een slang – Philoctetes' ver-
ontwaardiging als hij hoort dat Achilles' wapens aan Odysseus
zijn overgedragen*

quis tu es mortalis, qui in deserta et tesca te adportes loca?

wie bent u, sterveling, die dit
verlaten, wilde land bezoekt?

contempla hanc sedem, in qua ego nouem hiemes saxo
stratus pertuli

aanschouw de plek, mijn bed van steen,
waar ik al negen winters uithield

quod te obsecro ne haec aspernabilem
taetritudo me in occulto faxsit

ik bid je: laat mijn monsterlijke staat,
hier in dit hol, mij niet verachtbaar maken!

dracontem

serpent

heu! Mulciber,
arma ignauo es inuicta fabricatus manu

ach, Vulcanus, voor een
lafaard wrocht gij wapens met uw winnaarshand

*17-18. *Plotselinge pijnaanval van Philoctetes*
– *zijn beschrijving van de kwaal – pathetische uitroep*

cum ex uiperino morsu uenae uiscerum
ueneno imbutae taetros cruciatos cient

wanneer de aders van mijn ingewand, door adder-
beet met gif doortrokken, wilde pijn doen golven

heu! qui salsis fluctibus mandet
me ex sublimo uertice saxi?
iam iam absumor: conficit animam
uis uolneris, ulceris aestus

ach, wie nu stort mij in
ziltige golvingen
hoog van de rotsen af?
’k ben er geweest, o mijn
ziel wordt verteerd door de
kracht van de wond en mijn
branding van zweren!

*19-20. *Philoctetes in dubio: mee met de Trojanen of met de
Grieken?*
– *felle haat jegens de Grieken – aanvankelijke voorkeur om te
blijven op zijn noordelijke eiland*

Phrygiam miti more esse usam, inmani Graeciam

... Trojanen zich heel mild
gedroegen, Grieken uiterst wild!

sub axe posita ad stellas septem, unde horrifer
Aquilonis stridor gelidas molitur niues

bij zeven sterren onder de Pool, waar gruwelijke
giering van de noordwind kille sneeuw aanvoert

*21. *Finale: Philoctetes op weg samen met de Grieken*

agite ac uulnus ne succusset gressus, caute ingredimini

voort nu! maar voorzichtig lopen,
dat mijn wond niet opentrikt!

ANTENORIDAE (Antenors zonen)

*In de strijd om Troje bepleit de Trojaan Antenor, een oude
vriend van Odysseus, vredesonderhandelingen. Hij weet Priamus
te overtuigen dat Helena terug moet gaan naar de Grieken.
Een Grieks gezantschap wordt de stad binnengeleid door
Antenors zonen. De zaak mislukt, maar bij de latere verwoesting
van Troje zal Antenors huis gespaard worden.*

*Het is niet duidelijk of Antenor bij Accius geschilderd wordt
als een goede vredestitcher of juist als een laffe demagoog.*

*1. *Poging van Antenor om zijn vredesvoorstel door te drukken*

ad populum intellego
referundum, quoniam horum aequiter sententiae
fuere

284

WOESTE MENSENHARTEN

de zaak moet naar het volk,
begrijp ik, want hier zijn de meningen verdeeld
geweest

**2-3. Versterkingen voor Troje
– iemand die Troje komt helpen – zijn ferme taal tegen de Grieken*

namque huc id uenio ut mea ope opes Troiae integrem

want 'k kom hier Troje's macht herstellen met mijn
macht

qui aut illorum copias
fundam in campo aut nauis uram aut castra mactabo in
mare

ik die ofwel op het veld
hun troepen op de vlucht zal drijven
of hun schepen zal verbranden
of hun kamp in zee zal storten!

**4-5. Niet nader te plaatsen fragmenten
– een blijvende waarde – opkomst van een nieuw personage*

fortasse an sit quod hic non mertaret metus

er is misschien iets wat niet wegzinkt door die angst

sed quis hic est qui matutinum cursum huc celeranter
rapit?

ACCIUS

285

maar wie is dat die al 's ochtends
vroeg gezwind naar ons komt snellen?

DEIPHOBVS

Als de strijd om Troje maar voortduurt, komt Odysseus met het listige idee van het houten paard. De Griek Sinon laat zich gevangennemen door een visser en hangt bij de Trojanen een leugenverhaal op waardoor die het houten paard in de stad binnenhalen.

Het stuk is genoemd naar Deiphobus, een zoon van Priamus en Hecuba. Na de dood van Paris is hij degene die de hand van Helena krijgt. Bij de inname van Troje wordt hij gedood, waarna Helena terug zal keren naar haar man Menelaüs.

**1-2. Verhaal van de Trojaanse visser die Sinon 'onderschept'
– de precieze locatie – de arrestatie van Sinon*

eo ante nocte extenta retia ut prouherem et statuerem,
forte aliquanto solito lembo sum progressus longius

toen ik voor de nacht mijn ruime
netten daarheen sleepte en ze
spreidde, kwam mijn sloep toevallig
net iets verder dan normaal

nos continuo ferrum eripimus, manibus manicas neximus

daadlijk gristen wij zijn zwaard
en bonden boeien om zijn handen

286

WOESTE MENSENHARTEN

*3-5. *Verhaal van Sinon*

– kritiek op een tegenstander (misschien de Trojaanse visser)
 – geveinsde bittere woorden over Odysseus – leugen over de be-
 stemming van het houten paard

uel hic qui me aperte effrenata impudentia
 praesentem praesens dictis mertare institit

of wie mij openlijk en ongeremd brutaal, hier
 waar ik bijsta, wilde zinken in zijn woorden!

aut <ab> infando homine, gnato Laerta, Ithacensi exsule,
 qui neque amico amicus unquam grauis neque hosti hostis
 fuit

ofwel <door> die schurk, Laërtes'
 zoon, van Ithaca verbannen,
 die nog nooit ten volle vriend
 voor vriend of vijand was voor vijand

Mineruae donum armipotenti abeuntis Danai dicant

... bij 't Grieks vertrek als gift gewijd
 aan wapenheerseres Minerva

PERSIS (The destruction)

*Als de titel correct is gereconstrueerd, gaat dit stuk over de
 inname en val van Troje. Dat is als thema een goede mogelijk-
 heid. Met zekerheid is dat echter niet te zeggen: de titel wordt
 soms ook weergegeven als Persidae (Perseus' zonen), waarmee
 het stuk dan een volkomen andere inhoud zou hebben.*

ACCIUS

287

*1. *Niet nader te plaatsen fragment*

satin ut, quem cuique tribuit fortuna ordinem,
 numquam ulla humilitas ingenium infirmat bonum?

volstaat het dat, welk lot men ook krijgt toebedeeld,
 geen nederige staat een goed karakter fnuikt?

ASTYANAX

*Na de val van Troje willen de Grieken terug naar hun land.
 De schepen kunnen echter niet vertrekken vanwege ongunstige
 wind. De ziener Calchas profeteert de wil van de goden: Asty-
 anax, het zoontje van Hector en Andromache, moet van de
 stadsmuren worden geslingerd. Ondanks pogingen van Andro-
 mache om de jongen te redden wordt deze wrede daad voltrok-
 ken. Ook Polyxena, een dochter van koningin Hecuba, wordt
 ter dood gebracht. Calchas voorspelt Agamemnon dat hij bij
 thuiskomst in Mycene zal worden vermoord.*

*Er is geen exact Grieks model voor deze tragedie. De stof is
 in verschillende eerdere stukken behandeld, onder meer de An-
 dromacha van Pacuvius.*

*1. *Een burger van Troje over de Griekse vijand*

qui nostra per uim patria populauit bona

die met geweld ons vader-erfgoed heeft verwoest...

288

WOESTE MENSENHARTEN

**2-3. Griekse reacties op het orakel van Calchas
– sceptis van Agamemnon – verschillende visies in het Griekse
kamp*

nihil credo auguribus, qui auris uerbis diuitant
alienas, suas ut auro locupletent domos

in zieners zie ik niets! ze maken oren rijk
bij vreemden om hun eigen huis met goud te vullen

nunc in consilio id reges Argium aucupant,
id quaerunt

hiernaar zijn de Griekse vorsten in beraad nu,
hiernaar zoeken zij

**4-5. Klachten van Andromache
– over Hector's graf – kwaadheid op Helena, bron van de el-
lende*

Troia est testis: quaere ex aliis, qui illius miseritudinem,
nomen clarum in humili saxo multis memorant uocibus

Troje is getuige: vraag maar
anderen die met vele stemmen
steeds erbarming met hem tonen:
naam van faam op simpele steen

<te> propter tot tantasque habemus uastitatis funerum

vanwege <jóu> zijn wij in heel die
woestenij van rouw beland!

ACCIUS

289

**6-7. De Griekse wreedheid
– een Grieks voorstel tot doortastendheid – kritiek op de Grie-
ken van een Trojaan of Trojaanse*

ferum feroci contundendum imperio, <saeuum saeuiter>

het barse moet met barse macht
verpletterd worden, <hardheid hard>

quorum crudelitatem nunquam ulla explet satias sanguinis

... wier wreedheid nooit vervulling vindt
in bloedige verzadiging

**8-10. Astyanax' gevangenneming
– een bang verzoek om nadere informatie – verhaal over de plek
des onheils – verhaal over vergeefse poging van de jongen tot
ontsnapping*

itera: in
quibus partibus (namque audire uolo,
si est, quam exopto!) et quo captus modo
Fortunane an forte refertur

neem uw verhaal op:
waar precies ('k wil het
horen, wanneer dat
kan: o, ik hoop het!)
werd hij gevangen
en hoe verliep dat?
was het Fortuna
of louter toeval?
wat wordt verteld?

290

WOESTE MENSENHARTEN

in celsis montibus
 pecua atque inter colles pascunt Danaï in Phrygiae
 terminis

in het hooggebergte hoeden
 Danaërs hun kudde, tussen
 heuvels, in het grensgebied
 van Phrygië

hic per matutinum lumen tardo prope euntem gradu
 derepente aspicio ex nemore pauidum et properantem
 egredi

daar, in 't ochtendlicht, loopt hij
 met trage tred voorbij; ik zie hem
 plotseling vanuit het woud
 tevoorschijn springen, schichtig, snel

**11-12. Woorden van Agamemnon
 – scepsis over Calchas' voorspelling van zijn eigen lot in Mycene
 – medelijden met Andromache*

nunc, Calchas, finem religionum fac, desiste exercitum
 morari nec me ab domuitione arce ex tuo obsceno ominibus

welaan, Calchas, maak een einde
 aan die bezwaren! hou het leger
 niet meer op, ontzeg ook mij
 geen terugkeer met je kwalijk omen!

abducite intro; nam mihi miseritudine
 commouit animum excelsa aspecti dignitas

ACCIUS

291

naar binnen brengen! mededogen heeft mijn hart
 geraakt door haar voorname waardigheid van aanblik

*13. Jammerklacht van Hecuba: zij heeft alleen nog haar dochter Cassandra, priesteres van Apollo

utinam unicam mihi antistitam Arquitenens suam
 tutetur!

ach, dat de Schutter haar, mijn enig kind, zijn eigen
 priesteres, bescherme!

HECVBA

Na de dood van Polyxena is het leed van koningin Hecuba nog niet voorbij. Ook haar zoon Polydorus wordt gedood.

Evenals Ennius heeft Accius hier de gelijknamige tragedie van Euripides gevolgd.

*1. Het lot

ueter fatorum terminus sic iusserat

de oude lotsgrens had het zo verordonneerd

TROADES

Met Hecuba delen tal van Trojaanse vrouwen in de ellende na de val van Troje. Het stuk is een navolging van Euripides' ge-

lijksnamige stuk, misschien in combinatie met een verloren stuk van Sophocles.

**1-2. Niet nader te plaatsen fragmenten
– offeren – voortekens*

nocturna saxo fruges frendas torridas

des nachts vermaal jij hete graantjes op de steen

sed utrum terrae<ne> motus, sonitusne inferum
peruasit auris inter tonitra et turbines?

maar trok een beving van de aarde of geluid van
hel mijn oren door met donders en met stormen?

CLYTAEMNESTRA

Na de strijd om Troje zijn de Grieken naar huis gekeerd, met flinke vertraging door stormen. Ook Agamemnon keert terug in Mycene. Onder zijn buit bevindt zich de Trojaanse prinses Cassandra, een zieneres. Na thuiskomst wordt Agamemnon samen met Cassandra vermoord door Aegisthus, de minnaar van zijn vrouw Clytaemnestra, op haar initiatief.

**1-3. Bodeverhaal over stormen tijdens de terugreis
– begin van storm – schipbreuk – dood van Ajax ‘de Kleine’, de zoon van Oileus, door een bliksemschicht*

deum regnator nocte caeca caelum e conspectu abstulit

de godenvorst heeft heel de hemel
pikzwart aan het zicht onttrokken

flucti in misericordes iacere, taetra ad saxa adlidere

... wierpen golven ongenadig,
smeten op de barre rots...

pectore incohatum fulmen flammam ostentabat Iouis

bliksem flitste in zijn borst:
het vuur van Jupiter verbeeld

**4-6. Kort na aankomst van Agamemnon
– teken van leven in het paleis – bitter beklag van Clytaemnestra over Cassandra, of omgekeerd – Cassandra’s profetisch bewustzijn van haar naderend einde*

sed ualuae resonunt regiae

doch deuren galmen van ’t paleis

cur me miseram irridet magnis compotem et multis malis?

lachen? zij om mij? waarom?
ik, arme, deel in zoveel leed!

scibam hanc mihi supremam lucem et seruiti finem dari

’k wist: dit wordt mijn laatste dag,
het einde van mijn slavernij!

*7. *Over de moord op Agamemnon en Cassandra*

seras potiuntur plagas

laat verkrijgen zij hun slagen

*8-9. *Na de moord*

– iemands verdediging van Clytaemnestra's verraad van Agamemnon, die opkwam tegen het onrecht van zijn broer Menelaüs – felle woorden van Clytaemnestra tot haar dochter Electra

ut, quae tum absentem rebus dubiis coniugem
tetinerit, nunc prodat ultorem

... dat zij wel vasthield aan
haar man zolang die weg was, in
onzekerheid, maar nu die 'wreker'
moest verraden

matrem ob iure factum incilas, genitorem iniustum
adprobas

hard val jij je moeder af
vanwege iets gerechts; je vader,
onrechtpleger, juich je toe!

*10. *Niet nader te plaatsen fragment*

omnes gaudent facere recte, male pigrent

allen doen met vreugde goed,
alleen de slechten zijn hier laks

AEGISTHVS

Bij thuiskomst uit Troje in zijn stad Mycene is Agamemnon vermoord door zijn vrouw Clytaemnestra en haar minnaar Aegisthus. Zeven jaar heeft Aegisthus in Mycene geregeerd. Dan komt Orestes, de zoon van Agamemnon en Clytaemnestra. Hij doodt zijn moeder en Aegisthus, waarna hij door wraakgodinnen wordt achtervolgd.

Accius behandelt hier welbekende stof uit de Griekse tragedie. Het belangrijkste model is Sophocles' Electra. Binnen de Romeinse tragedie zijn er overeenkomsten met Pacuvius' Chryses en Duloresses.

*1-2. *Aegisthus als vorst*

– zijn barse woorden – een uitspraak over Clytaemnestra

neque fera hominum pectora
fragescunt, donec uim persensere imperi

en woeste mensenharten
breken niet voordat zij hard gezag doorvoelen

melius quam uiri
callent mulieres

beter dan de mannen
weten vrouwen dat

296

WOESTE MENSENHARTEN

*3-4. *Na de aankomst van Orestes*
– bange woorden van het koor – een opgewonden aansporing

heu,
cuiatis stirpem funditus fligi studet?

o wee, vanwaar is hij
die onze stam totaal verdelgen wil?

celebri gradu
gressum adcelerasse decet

met vlugge tred
de pas versnellen is gepast

*5. *Orestes moedermoordenaar*

cui manus materno sordet sparso sanguine

... wiens hand bezoedeld is, bespat door moederbloed

AGAMEMNONIDAE (Agamemnons zonen)

Orestes wordt achtervolgd door wraakgodinnen vanwege de moord op Clytaemnestra en Aegisthus. Hij krijgt van Apollo de orakelspreuk dat hij verzoening zal vinden als hij in Taurië een beeld van Diana ophaalt. Zo wordt hij herenigd met zijn zuster Iphigenia, die daar Dianapriesteres is geworden. Ook Electra komt naar Taurië, omdat zij na een vals bericht over moord door Iphigenia op Orestes haar broer wil komen wreken. Orestes kan nog op tijd ingrijpen.

ACCIUS

297

*1-2. *De wrok van Electra*
– haar bewust aanknopen bij de oude familiekwaa van onderlinge vetes – haar besef dat zij met valse berichten is opgestookt

inimicitias Pelopidum
extinctas iam atque obliteratas memoria
renouare

de vijandschap van Pelops' zoons,
reeds uitgedoofd en uit herinnering gewist,
hernieuwen!

multi, animus quorum atroci uinctus malitia est,
composita dicta e pectore euoluunt suo;
quae cum componas dicta factis discrepant

want velen die in wrede slechtheid zijn gekluisterd,
laten slechts verzinsels van hun lippen rollen;
leg die maar eens naast de feiten: wat een kloof!

ERIGONA

Orestes is door de moord op Clytaemnestra en Aegisthus nog altijd bezoedeld. Zijn halfzuster Erigone, kind van het gedode paar, gaat samen met haar grootvader Tyndarus naar Athene om een veroordeling van Orestes door de Areopaag gedaan te krijgen. Lange juridische debatten volgen. Uiteindelijk wordt Orestes vrijgesproken omdat hij op last van Apollo heeft gehandeld. Daarmee is een eind gekomen aan de lange cyclus van misdaad en wraak in de familie van Pelops. Wel volgt aan het slot nog een afrekening van Orestes met de laatste nakomelin-

298

WOESTE MENSENHARTEN

gen van Thyestes: Aletes en Erigone. Vermoedelijk wordt Erigone uiteindelijk gered door Diana.

Een belangrijk model van deze tragedie is de Eumeniden van Aeschylus.

*1-3. Aankomst in Athene

– de aanblik van Attica – eerste ondervraging van Orestes – woorden van de oude Tyndarus die zijn kleindochter heeft begeleid

lucorum late uiridia et frugum ubera

der wouden brede groenheid en der oogsten weelde

adsentio: age nunc tu tuam progeniem profer ordine

zeker! kom, vertel jij nu
hoe jouw familielijnen lopen

quamquam est exangue corpus mi atque annis putret

... al is mijn lichaam slap en met de jaren wrakkig

*4. Rede van Erigone: verdediging van haar vader Aegisthus, die geen incest pleegde (zoals Thyestes) maar toch gedood werd

tum autem Aegisthus si med eodem lecto comitasset patri

had Aegisthus toen met mij
gelegen in zijn vaders bed...

ACCIUS

299

*5-7. Afrekening met Thyestes' laatste nakomelingen, Aletes en Erigone

– verhaal over de executie van Aletes – woorden van Erigone tot Orestes in een poging hem te vermurwen – Erigones wanhoop: liever was zij gedood door de godin Diana

sed ubi ad finem uentum est, quo illum fors expectabat loco,
atque Orestem, grauis sacerdos, ferro prompto adstituerat

maar zodra men bij het eindpunt
kwam, alwaar het lot hem wachtte,
waar Orestes, grimmig priester,
hem geplaatst had 't zwaard getrokken...

hospitem depositam interimis

de gast die jou is toevertrouwd
wil jij gaan doden!

quod utinam me suis arquitekens telis mactasset dea!

had de boog-godin mij maar
geofferd met haar eigen wapens!

EVRYSADES

Eurysaces is de zoon van Ajax. Met zijn oom Teucer, de broer van Ajax, is hij vertrokken vanuit Troje, maar de jongen is in een storm verdwaald en Teucer is alleen teruggekeerd in Salamis. Daar heeft de oude koning Telamon, zijn vader, hem beschuldigd van de dood van Ajax en Eurysaces.

Aan het begin van het stuk belandt Eurysaces door een ge-

lukkig toeval alsnog bij Teucer in Salamis. Samen willen ze naar Telamon gaan om hem van Teucers onschuld te overtuigen. Teucer wil aanvankelijk niet op straat herkend worden en zendt de jongen vooruit. Die hoort dat Telamon als koning is afgezet, bij gebrek aan beschikbare nakomelingen. Als Eurysaces een haveloze oude man tegenkomt, blijkt dit Telamon te zijn. Eurysaces probeert hem moed in te spreken en maakt ten slotte zijn identiteit bekend. Dat stemt Telamon eens te meer wanhopig: juist nu hij zijn troon heeft verspeeld komt hij oog in oog met degene die zijn opvolger had moeten zijn. Dan verschijnt ook Teucer met enige hulptrouwen. Hij wil Telamon helpen de troon te heroveren, maar die wijst dat met klem af en wil alsnog in ballingschap gaan. Teucer wordt door het volk herkend en houdt een uitvoerig pleidooi waarin hij zijn onschuld betuigt. De troonpretendent die Telamon heeft afgezet stookt het volk intussen op. Teucer en Eurysaces binden met hem de strijd aan, met succes. Daarna halen zij Telamon, die al op reis is naar zijn ballingschapsoord, terug.

Volgens deze reconstructie kent Accius' stuk een ingewikkelde verhaallijn. De dichter heeft waarschijnlijk een gelijknamig, verloren stuk van Sophocles gebruikt. Verder zijn de verhalen rond Telamon en Teucer ook stof geweest voor naar hen vernoemde tragedies van Ennius respectievelijk Pacuvius.

Ten tijde van Cicero heeft de acteur Aesopus enkele passages uit deze tragedie (de fragmenten 21-25, in combinatie met regels uit Ennius' Andromache) een actuele, politieke lading gegeven: toen hij ze op toneel bracht vatte het gehoor dit op als indirect pleidooi voor de in 58 v. Chr. uit Rome verdreven Cicero. Dit wordt althans door Cicero zelf zo verteld (Pro Sestio 120-122).

*1. Na aankomst van Eurysaces: Teucer vat hoop om bij Telamon zijn onschuld aan Ajax' dood te kunnen bewijzen

nunquam erit tam inmanis, cum <non> mea opera
extinctum sciet,
quin fragescat

nooit is hij zo ongenaakbaar
dat hij, hoort hij van mijn onschuld
aan die dood, niet breekt

*2-3. Eurysaces op onderzoek bij het paleis
– zijn vraag over de koning (onzeker fragment) – ontdekking
dat Telamon is afgezet bij gebrek aan opvolgers

ilico, inquam, habitat quisquam propius?

die plaats, zo zeg ik, woont daar iemand
in de buurt?

ille orbus, exspes liberum

verweesd, hij, zonder hoop op kroost

*4-9. Eurysaces' ontmoeting met een oude man
– een nobele, maar haveloze gestalte – zijn verwaarloosde kleding – zijn adel – ontdekking dat het gaat om niemand minder dan Telamon – klacht van Telamon – zijn wil tot ballingschap

pro di immortales! speciem humanam inuisito
tam egregiam, indignam clade et squalitudine

302

WOESTE MENSENHARTEN

onsterflijke goden! zie! een mens zo statig
van gestalte, leed en schamelheid onwaardig

sed ut atratus taetra ueste et uastitudine
atra deformatus

... maar hij in rouwtenuë,
in zwart gehuld en haveloos
in rouw misvormd...

atque, ut uides, non tenui de loco

alsook, zoals je ziet, van niet geringe rang

apud ipsum adstas

bij hem, geen ander, sta je!

nunc per terras uagus extorris
regno exturbatus mari

thans ben ik dolend
over de aarde,
balling, verjaagd van
troon, die op zee...

super Oceani stagna alta, patris
terrarum anfracta reuisam

na Oceaans diep-
poelige verten
wil ik de bochten
zien van mijn vaders
landen...

ACCIUS

303

**10-13. Gesprek van Eurysaces en Telamon
– inleidende vraag van de een aan de ander – scherp verdriet
van een van beiden om de ander – poging van Eurysaces om
Telamon moed in te spreken via herinnering aan zijn grootheid
van vroeger – moedeloosheid van Telamon*

tu autem quod quaero abs te enoda et qui sis explica

maar ontknoopt u nu
mijn vraag, vertelt u wie u bent!

– ei mihi, ut etiam aerumna haec mihi luctum addit
luctibus!

– quid miserare?

– tuam solitatem memorans, formidans tibi,
te commiserabam magis quam miserebar mei

– wee mij! kijk, nu stapelt deze
navigheid mij leed op leed!

– wat is uw droefenis?

– uw eenzaamheid met schrik voor ogen voerend was ik
droef om u, nog droeviger dan om mijzelf

hicine est ille Telamon, modo quem gloria ad caelum extulit,
quem aspectabant, cuius ob os Grai ora obuertebant sua?

dít is Telamon? wiens roem
nog onlangs tot de hemel steeg?
naar wie men opkeek? wiens gelaat
de ogen aller Grieken trok?

simul animus cum re concidit

bezit verloren: moed verloren

*14-17. Gesprek van Eurysaces en Telamon (vervolg)
 – nog meer opwekkende woorden van Eurysaces – herinnering van Telamon – wens van een van beiden om eigen leed verborgen te houden – Telamons climax van droefenis als hij beseft wie de ander is

tot tropaea transdes, summam gloriam euorti sines
 tam desubito!

zoveel zegetekens laat u
 vallen? al uw glorie mag
 van u teloorgaan? zo ineens?

heu me miserum, cum haec recordor, cum illos reminiscor
 dies!

wee mij, arme, als ik terugdenk,
 als ik mij die dagen heug!

nam ea oblectat spes aerumnosum hospitem,
 dum illud quod miser est clam esse censet alteros

een vreemdeling in nood vindt vreugd in deze hoop:
 hij meent dat anderen zijn leed verborgen blijft

disertim id unum incommodis defit meis

ronduit gezegd: ja, dát ontbrak nog aan mijn kommer!

*18-19. Aankomst van Teucer
 – Telamons afwijzing van Teucer, na een korte aarzeling – Teucers aanbod van gewapende hulp troepen

sed memet caluor: uos istum iussi ocuis
 abstrahite

... maar ik bedot mijzelf! vooruit, doe als ik zeg
 en sleep die kerel haastig weg!

nihil est; si autem id te retardat, socium in portu est copia,
 quae subsistat; modo tute ipse te confirma et compara

... geeft niets; maar als dit u hindert,
 in de haven heb ik troepen
 voor verzet! het is alleen
 aan u! bepaalt, besluit u zelf!

*20. Teucer alom in Salamis herkend

opinionem factum est: quanto minus
 stirpem educabant, tanto ut reremur magis
 eos esse

zoals verwacht is ook geschied: hoe minder zij
 hun afkomst wilden geven, des te meer wij dachten:
 ja, dat zijn ze!

*21-25. Pleidooi van Teucer voor zichzelf bij het volk
 – verwijzing naar zijn hoge positie – en zijn opofferingsgezindheid – en zijn algemene grootheid – ondank van de Grieken – zijn onverdiende ballingschap

qui rem publicam certo animo adiuuerit,
 statuerit, steterit cum Achiuis

306

WOESTE MENSENHARTEN

hij die onze staat met
vastberaden geest steeds steunde,
stutte en te midden van de
Grieken stond

re dubia <...>
haut dubitarit uitam offerre nec capiti pepercerit

<en die> bij nood <...>
nooit aarzelde zijn leven op
te geven en zijn kop niet spaarde!

summum amicum summo in bello, summo ingenio
praeditum

grootste vriend in grootste krijg,
voorzien ook van de grootste geest

o ingratici Argiui, immunes Grai, inmemores benefici

dankloos volk, Archivers!
Grieken, die erkenningsloos,
gedachteloos aan gunsten zijn!

exulare sinitis, sistis pelli, pulsum patimini

balling, hij? u laat dat toe,
u liet ook zijn verdrijving toe
en duldt hoe hij verdreven blijft

ACCIUS

307

*26-27. Politieke strijd in Salamis
– aanzet tot oproer door de troonpretendent – plannen van
Teucer en Eurysaces om Telamon zijn troon terug te bezorgen

discidia amantem nectere
turbat uulgum, euitat, moeros disicit

het volk, dat graag verscheuring
wil verknopen, stookt hij op
en levens neemt hij weg, hij gooit
de muren om

quemadmodum impetum occupemus facere ultro in regem

... hoe wij zelf het voortouw nemen
in een aanval op die 'vorst'

*28-30. Na de zege op de troonpretendent
– Teucer tegen Eurysaces over zijn vaste voornemen Telamon
terug te halen – bericht van een bode: Telamon is al gebogen
voor zijn ellende – oproep tot beheersen van paarden, misschien
door Telamon tot de ruiter die hem komt ophalen

iam potero: incipiam, et si nequit,
ui contendam, ut hinc comportem; tecum Salaminem
aueham

ja, dat kan ik! ik begin,
en lukt het niet, dan haal ik hem
daar met geweld vandaan! met jou
breng ik hem terug naar Salamis!

308

WOESTE MENSENHARTEN

persuasit maeror anxitudo error dolor

bepraat door droefenis en angst, door dolen, pijn...

reprime parumper uim citatum quadrupedum

beteugel kort die energieke viervoetskracht

PROMETHEVS

De Titaan Prometheus wordt gruwelijk gestraft vanwege het stelen van het vuur. De bewaarde fragmenten tonen de erbarlijke omstandigheden waarin hij moet leven.

Het model van de tragedie is zonder twijfel het beroemde, gelijknamige stuk op naam van Aeschylus. Fragment 1 wordt in de late Oudheid geciteerd als woorden van Accius, maar die zijn ook overgeleverd in een door Cicero vertaald fragment van het Griekse stuk (Gesprekken in Tusculum 2,23-25). Mogelijk heeft Cicero dus woorden van Accius in zijn versie opgenomen.

*1-2. Prometheus' ellendige lot

– woorden van de Titaan over de gier die zijn lever telkens wegvreet – beschrijving van de gure winter in de Kaukasus, waar hij vastzit

sublime auolans

pinnata cauda nostrum adulat sanguinem

vanuit zijn hoge vlucht

bekwispelt hij met dichtbeveerde staart ons bloed

ACCIUS

309

tum profusus flamine hiberno gelus

... dan vorst door winterwaaing uitgespreid...

IO

Io is de knappe dochter van de riviergod Inachus. Zodra Juno heeft ontdekt dat Jupiter achter haar aanzit, is het meisje door hem in een koe veranderd. Juno heeft die koe als geschenk gevraagd en onder bewaking gesteld van de honderdogige Argus. Nadat Argus door Mercurius is gedood, is Io op haar omzwervingen beland bij Prometheus. In een gesprek met Prometheus krijgt zij van hem voorspeld dat zij weer mens zal worden.

*1. Proloog: het verhaal van Io

custodem adsiduum Ioni adposuit uirgini

... liet maagdelijke Io permanent bewaken

*2-3. Gesprek van Prometheus en Io

– zijn vraag aan haar – haar vraag aan hem

topper, ut fit, patris te eiecit ira?

zomaar heeft, zoals dat gaat,
je vaders toorn jou weggejaagd?

quibusnam te aibant <ex>ortum locis?

in welke streken zei men dat u was geboren?

ANDROMEDA

Voor de stof van dit stuk zie de gelijknamige tragedie van Ennius, die Accius, samen met de gelijknamige tragedie van Euripides, als model heeft gebruikt.

*1. *Uit de proloog: het monster eens per maand gevoed*

quot luna circlos annuo in cursu institit

zovele kringen als de maan per jaar bestrijkt...

*2-4. *Cepheus' besluit om zijn dochter Andromeda te offeren – besef van de rampspoed in zijn land – erkenning van het leed van zijn onderdanen – medeleven met elk van hun kinderen die aan het monster werden prijsgegeven en geen normale uitvaart kregen*

cum ninxerit caelestium molem mihi

nu ik besneeuwd ben in een dik pak hemels leed

nam postquam paruos uos oppressit famulitas

nadat u in uw jeugd door knechtschap bent verdukt

qui neque terraest datus nec cineris causa umquam euasit
uapos

díe mocht niet de aarde in
en ging nooit op in rook tot as

*5-6. *Perseus bij het zien van Andromeda – de gruwelijke plek waar zij vastzit – haar erbarmelijke toestand*

immane te habet templum, obuallatum ossibus

u staat hier in een gruw domein, omwald met botten...

misera, obualla saxo, senio, paedore alguque et fame

arme! strak omwald in steen en
treurnis, smeer en kou en honger!

*7-8. *Terugblik (misschien van het koor) op de overmoed van Cassiopeia – oorzaak en aanleiding – algemene overweging: ellende door eigen schuld*

muliebre ingenium, prolubium, occasio

vrouwenaard, begeerte en
gelegenheid

multi iniquo, mulier, animo sibi mala auxere in malis;
quibus natura praua magis quam fors aut Fortuna obfuit

menig booswicht, vrouw, verbreedde
zelf ellende met ellende;
eigen aard is wat hen fnuikte
meer dan Lot of vrouw Fortuna!

312

WOESTE MENSENHARTEN

**9-10. Voorzichtige houding van Perseus
– zijn onzekerheid over wat te doen – een subtiele aansporing
aan zijn adres*

nec qui te adiutem inuenio; hortari pudet;
non prodesse, id pudet pigetque

hoe help ik u? ik zie het niet...
met goede raad? ik zou me schamen!
doe ik echter niets voor u,
dan geeft dat naast die schaamte schande

namque ut dicam te metu
aut segnitate adire dubitare haut meum est

want zeggen dat u thans door angst
of laksheid talmt te gaan, dat wil ik zeker niet

**11-12. Dankbaarheid van Andromeda bij haar bevrijding
– opluchting dat Perseus is gekomen – haar benarde situatie
voordien*

nisi quid tua facultas nobis tulat opem, peream

bracht uw macht ons hier geen steun,
dan zou ik sterven...

donec auxilium, Perseu, tetulisti mihi

totdat u, Perseus, mij uw hulp bent komen brengen

ACCIUS

313

**13-14. Debat tussen Perseus en Cepheus
– Perseus' verzoek aan de koning om zijn belofte na te komen –
terugkrabbelen en pathos van Cepheus*

quod beneficium haut sterili in segete, rex, te obsesse
intelligis

deze gunst, vorst, hebt u niet
op dorre grond gezaaid: u snapt het

alui, educaui: id facite gratum ut sit seni

ik voedde haar, ik bracht haar groot! dus maak
dat ik, oud man, hiervoor erkenning vind

**15. Perseus' woorden tot het Medusahoofd bij begin van de
strijd (onzeker fragment)*

nosque ut seorsum diuidos leto offeres

en u ons één voor één aan dood zult overdragen

MINOTAVRVS

*De centrale figuur in dit stuk (waarvan de titel ook wel wordt
aangehaald als Minos) is de Minotaurus, het monster dat is
geboren uit de relatie van Pasiphaë met een stier. Volgens de
mythe is de Minotaurus uiteindelijk gedood door Theseus. Of
de plot in deze tragedie zover reikte valt niet te zeggen. Het be-
waarde fragment doet denken aan enkele regels uit Euripides'
Theseus, Fragment 383-384), beide over de dubbele natuur van
het monster.*

*1. *Onduidelijke aard van het monster*

ex taurigeno semine ortum fuisse an humano feram?

komt hij voort uit stieren- of
uit mensenzaad? wat zal ik zeggen?

THEBAIS

Over de verhaallijn in deze tragedie is niets zinnigs te zeggen. De stof kan variëren van het stichtingsverhaal (met Cadmus, die drakentanden zaait) tot de latere strijd van de Zeven tegen Thebe. Het bewaarde fragment is zwaar gehavend: het bevat in vrijwel ieder woord tekstproblemen.

*1. *Een reiniging van paarden (onzeker fragment)*

quin e Dircae fonte aduenient; mundule
nitidantur uulgo quadrupedantum sonipedum

welnee, zij komen van de Dirce-bron; heel proper
wassen zij zich met de massa viervoethoefers

STASIASTAE (The rebels)

De god Liber (Bacchus) is met zijn Bacchanten, wilde vrouwelijke volgelingen, op weg van Azië naar Europa. Als koning Lycurgus van Thracië hiervan hoort, wekt hij de indruk dat ze zijn gebied vrij kunnen passeren. Maar 's nachts valt hij de Bacchanten aan en hij laat ze arresteren. Uiteindelijk neemt

Liber passende tegenmaatregelen en straft hij de koning voor zijn verzet. Niet voor niets draagt het stuk ook een alternatieve naam: Tropaeum Liberi (Libers trofee).

Als basis hebben ook hier oudere voorbeelden gediend, zoals Euripides' Bacchanten en meer bepaald Naevius' Lucurgus. Evenals in het geval van Naevius laat deze tragedie ook iets zien van de Romeinse werkelijkheid: de cultus van Bacchus had zich in Italië inmiddels sterk uitgebreid. In de ogen van optimaten zoals Accius gold ze als subversief en politiek verkeerd.

*1-3. *Verwijten en dreigementen van Liber aan Lycurgus – zijn laffe nachtelijke aanval op de Bacchanten – zijn onnodig gewelddadig verzet – aankondiging van de gruwelijke bestraf-fing die hem te wachten staat*

corporare abs tergo es ausus!

hen kadaveren in de rug
heb jij gedurfd!

non uides quam turbam, quantos belli fluctus concites?

zie je niet wat voor tumult
je wekt, hoe hoge oorlogsgolven?

cum subito e deliro dolore hoc anima corpus liquerit

wanneer dan plots na waanzin
je lichaam zielloos achterblijft

*4. *Lycurgus wreed bestraft*

uulnere taetro deformatum,
suo sibi lautum sanguine tepido

met ontstellende wonden
verminkt
in een bad van zijn bloed: 't is
nog lauw

BACCHAE (De Bacchanten)

De god Dionysus trekt verder vanuit het oosten naar zijn geboortestad Thebe, vergezeld van zijn Bacchanten. Die leven zich in de bergen uit (vooral op de Cithaeron) in woeste rituelen. De heerser van Thebe, Pentheus, verzet zich tegen de nieuwe god en zijn cultus, ondanks waarschuwingen van de ziener Tiresias en de voormalige koning van Thebe, Cadmus. Pentheus laat Dionysus arresteren en opsluiten, maar deze ontsnapt moeiteloos. Als Pentheus nieuwe berichten krijgt over Bacchanten die zich in het bergland uitleven met Dionysus besluit hij het leger in te zetten. De god slaat hem dan met waanzin en krijgt hem zover dat hij vrouwenkleren aantrekt en meegaat, de bergen in. Daar wordt hij verscheurd door de Bacchanten, onder wie zijn eigen moeder Agaue. Zij keert terug naar huis met zijn hoofd, in de waanvoorstelling dat het een jachttrofee is. Geleidelijk komt de bittere waarheid ten slotte aan de dag.

Accius heeft hier vooral de bekende tragedie van Euripides gevolgd. Verschillende fragmenten laten zich rechtstreeks vergelijken met het Griekse origineel (onder andere 1 met r. 32-37; 3 met r. 661-662; 8 met r. 436-440; 10 met r. 453; 11 met r. 455-

456; 12-14 met r. 696-704). Misschien heeft hij daarnaast ook andere, verloren versies van het verhaal gebruikt.

*1. *Proloog van Dionysus: Agaue en andere vrouwen in zijn ban gebracht*

deinde omnis stirpe cum incluta Cadmeide
uagant matronae percitatae turbida
insania

en samen met het wijdvermaarde huis van Cadmus
dwalen alle vrouwen, opgehitst door woeste
waanzin

*2-3. *De berg Cithaeron*
– *zijn vele groen – zijn besneeuwde spits, waar soms wolken omheen hangen*

ubi sanctus Cithaeron
frondet uiridantibus fetis

waar de Cithaeron,
heilige berg, steeds
bloesemt en groeit van
groenige vruchten

idem splendet saepe, ast idem nimbis interdum nigret

stralend helder vaak, maar soms
in wolkendonker dichtgetrokken

318

WOESTE MENSENHARTEN

*4-6. Dionysische extase
 – beschrijving van Dionysus, omgeven door Bacchanten – aanroeping van Dionysus door een van hen – oproep ten dans

laetum in Parnaso inter pinos tripudiantem in circulis
 ludo atque taedis fulgere

dat hij op Parnassus, tussen
 pijnen, rei-omringd in vreugde
 danst en glanst van feest en toortsen

O Dionyse pater, <pater> optime,
 uitisator, genitus Semela, euhie!

O, Dionysus,
 vader, o, <vader>,
 gij allerbeste,
 wijnrankenzaaier,
 Sémeles boorling,
 uíwie!

agite modico gradu! iacite nisis leuis!

vooruit nu, netjes in de pas!
 en gooi je stappen licht erin!

*7. Wijze raad van Tiresias: mensen van elke leeftijd moeten dansen voor Dionysus

quia neque uetustas neque mors neque grandaevitas

omdat noch ouderdom noch dood noch hoogbejaardheid...

ACCIUS

319

*8-11. Arrestatie van Dionysus en voorgeleiding bij Pentheus
 – bodeverhaal over de onverwachte medewerking van de god – en over de wonderen die hij verricht – commentaar van Pentheus op zijn knapheid – en op zijn weelderige lange haren

praesens praesto irridens <leniter>
 nobis stupe<factis sese> ultro ostentum obtulit

ter plekke, prompt en met een <milde> lach
 bood hij zich willig, gretig aan: wij stonden paf

nam neque sat fingi neque dici potest
 pro magnitate

want geen gedachte, nee, geen woord bereikt
 zijn grootheid

formae, figurae nitiditatem, hospes, geris

je glanst in schoonheid en gestalte, vreemdeling

nam flori crines, uideo, et propexi iacent

je haren blond, zo zie ik, lang voorover vallend

*12-15. Bodeverhaal over de Bacchanten na Dionysus' bevrijding
 – woeste kledij – hun zogen van kleine dieren – wijnranken over de borsten – gezang

tunc siluestrum exuuias laeuo pictas lateri accommodant

320

WOESTE MENSENHARTEN

links bekleden zij zich dan met
bontgekleurde bosdiervellen

indecorabiliter alienos alunt

... voeden kleintjes, niet van mensen:
liederlijke aanblik

deinde ab iugulo pectus glauco pampino obnexae obtegunt

dan hullen zij vanaf de hals
hun borst in blauwig rankenwerk

acricrepitantes melos

scherpgeklankte zangen

**16-17. Bepieding van de Bacchanten door Pentheus
– de Bacchanten in het gewijde bos van Pan – Pentheus' plaats
op een boomtak, kort voordat hij wordt ontdekt*

et nunc Siluicolae ignota inuisentes loca

en nu dan Bosgods onbekend gebied betredend...

ec<quem stipitem abi>egnum aut al<neum>

een <tak van den>nenboom of el<s>

**18-19. Agaue met Pentheus' hoofd
– haar enthousiasme voor wat zij aanziet als een leeuwenkop –
beschrijving van haar waanzin*

ACCIUS

321

et lanugo flora nunc demum inrigat

en nu pas stromen blonde manen...

quanta in uenando affecta est laetitudine

hoe groot de blijdschap die ze bij het jagen voelde!

ATHAMAS

Athamas is de zoon van Aeolus. Hij is getrouwd geweest met Nephelē, die hem twee kinderen heeft geschonken: Phrixus en Helle. Zijn tweede huwelijk is met Ino. Uit jaloezie zorgt die ervoor dat de beide kinderen ter dood worden veroordeeld. Ze worden echter door een ram met een gouden vacht weggevoerd. Tijdens die tocht valt Helle in zee (de Hellespont wordt naar haar genoemd). Vervolgens komt Athamas zelf in de problemen. Misschien volgt Accius een versie waarbij Athamas ter dood wordt veroordeeld maar op het laatste moment door Hercules wordt gered. Maar andere duidingen zijn ook mogelijk, gezien de talrijke, ingewikkelde verhalen rondom Athamas. De fragmenten zijn niet met enige zekerheid te relateren aan een plot.

**1-4. Niet nader te plaatsen fragmenten
– twijfel en raad – dank voor een tegengave – van de regen in
de drup – besef van slecht gedrag*

ah! dubito; ah! quid agis? caue ne in turbam te implices

ik aarzel... o, wat doe je? raak niet in tumult!

tuis beneficii hostimentum gratum peperisti et graue

door uw gunsten bracht u mooie
compensatie van formaat

ut profugiens hostem inimici inuadam in manus

zodat ik, voor de vijand vluchtend, in de handen
van een tegenstander val

atque ita de illis merui ut iure haec nunquam miserarent
mala!

en ik heb mij zo gedragen
jegens hen, dat zij met recht
nooit meelij met mijn rampen hebben

**5-7. Niet nader te plaatsen fragmenten (vervolg)
– dood die bij slecht leven hoort – vermijden van afschuwelijke
taferelen – angstige gedachten*

cuius sit uita indecoris, mortem fugere turpem haut
conuenit

leef je slecht? dan past het niet
te vluchten voor een eerloos einde

prius quam infans facinus oculi uescuntur tui

... voordat uw blik zich met onzegbaar misdrijf voedt

ueritus sum arbitros atque utinam memet possim obliſcier

rechters vreesde ik, en ach,
kon ik mijzelfe maar vergeten!

TEREVS

Tereus, koning van Thracië, wordt verliefd op Philomela, de zuster van zijn vrouw Procne. Hij verkracht haar en snijdt haar tong af, zodat ze er niet over kan vertellen. Tegen Procne vertelt hij dat haar zuster dood is, maar in werkelijkheid zit ze bij een groep slaven vast. In een wandtapijt beeldt Philomela uit wat er gebeurd is en zodra dit kleeft in handen van haar zuster komt, kan zij worden bevrijd. Procne wil wraak nemen op haar man en wil daarom Itys, de zoon uit haar huwelijk met hem, vermoorden en zijn vlees serveren aan zijn vader. Maar er worden verwoede pogingen gedaan om de jongen te redden. Volgens de mythe slaagt Procne in haar wraakpoging en wordt zij, evenals Tereus en Philomela, veranderd in een vogel. Het is echter niet duidelijk hoe ver het verhaal in Accius' versie loopt. Het stuk speelt in Thracië, waar (blijkens fragment 3) de cultus van Bacchus inmiddels ingang heeft gevonden.

*1. Proloog: verhaal over Tereus' wandaad

Tereus, indomito more atque animo barbaro
conspexit in eam, amore uecors flammeo,
depositus facinus pessimum ex dementia
confingit

maar Tereus, onbeheerst van aard, barbaars van inborst,
zag haar aan... en hersenloos in liefdesvuur,

324

WOESTE MENSENHARTEN

ten einde raad, beraamt hij in krankzinnigheid
de ergste wandaad

*2. *Philomela met Procne herenigd (onzeker fragment)*

<o> suauem linguae sonitum! o dulcitas
conspirantum animae!

<o> heerlijk tonggeluid! o zaligheid
van samen uitgeblazen adem!

*3. *Iemands advies om een beroep te doen op Bacchus*

deum Cadmogena natum Semela adfare et famulanter pete

bid de god uit Cadmus' dochter
Sémele, en smeeek gediensig

*4. *Procne zinnend op wraak*

atque id ego semper sic mecum agito et comparo,
quo pacto magnam molem minuam

en ik, ik peins en pieker almaar hoe ik deze
loden last verlichten kan

*5-7. *Verzet van een hoveling tegen Procnes moordplan*
– algemeen verwijt aan haar – beroep op de lokale godsdienst
– woorden tot een dienaar: hardere middelen

ACCIUS

325

uideo ego te, mulier, more multarum utier,
ut uim contendas tuam ad maiestatem uiri

ik zie dat u, mevrouw, als vele vrouwen doet:
u past geweld toe op uw eega's majesteit

alia hic sanctitudo est, aliud nomen et numen Iouis

ánders zijn hier heiligheid en
naam en macht van Jupiter!

sed nisi clamaris regem, auferre puerum ab regina occupo

maar roep de koning niet! dan gris ik
snel het kind bij de vorstin weg

*8-9. *Niet nader te plaatsen fragmenten*
– een vreemdeling – grote roem

nouus † nouo dabunt †
aduenā animo audaci in medium proripit sese ferox

nieuwe <...>
vreemdeling die met vermetel
hart zich moedig voorwaarts stort

famae nam nobilitas lata ex stirpe praeclara euagat

nobel aanzien immers breidt zich
uit vanuit een fraaie stam

PHINIDAE (Phineus' zonen)

Phineus, voormalig koning van Thracië en ziener, is de zoon van Agenor. Hij is door Jupiter in een onherbergzaam kustgebied gezet, waar Harpijen (boze gevleugelde vrouwen) hem het leven zuur maken. Hoewel het daar voor schepen gevaarlijk land is, komen Jason en zijn Argonauten hem consulteren over de beste weg naar Colchis. Zij zijn daarnaar onderweg om het Gulden Vlies te halen. Na aankomst bij Phineus ontmoeten zij diens zonen, die hun vertellen over hun ellendige familiegeschiedenis. Het eindpunt van de tragedie is onduidelijk. Mogelijk verjagen de Argonauten de Harpijen en krijgen zij van Phineus de reisinformatie die ze willen.

*1-4. Landing in het ruige kustgebied van Phineus – twee fragmenten over woeste branding op de rotsen – twee bevelen aan matrozen

hac ubi curuo litore latratu
unda sub undis labunda sonit

daar waar brullend op de kromme kust
de golven, in elkaar gekruifd, luid klinken...

simul et circum stagna sonantibus
excita saxis saeua sonando
crepitu clangente cachinnant

... en waar 't water rondom, opgewekt door
klinkende klippen, klotst en bulderend galmt
en grimbeekt met schallend gedruis

tacite tonsillas litore in lecto edite

trek stil meerpalen op de kust naar keuze op

obtorque proram ac suppa tortas copulas

wend de steven, gooi vervlochten kabels uit!

**5-9. Niet nader te plaatsen fragmenten
– een vraag, misschien aan Phineus – iemands onvruchtbaarheid door magie – zware verwondingen – een Harpij – blijvende narigheid*

quaeue ut Graio tibi congenerat gentum aut generum
adfnitas?

wat voor volk- of stamverwantschap
bindt hem dan aan u, een Griek?

se uenenis sterilem esse illius opera et medicina autumans

nu onvruchtbaar door vergif,
zo luidde het, door toedoen van...

salsis cruorem guttis lacrimarum laut

het bloed met zoute tranendruppels weggewassen...

aut saepe ex humili sede sublima euolat

... of vliegt ook vaak van onderaf de hoogte in

neque ulla interea finis curarum datur

intussen komt er maar geen einde aan de zorgen

MEDEA

De Argonauten zijn in Colchis aangekomen. Daar is Medea, de dochter van koning Aeëtes, spontaan verliefd geworden op Jason. Uit liefde voor Jason heeft ze haar kwaliteiten als tovenaars in dienst van zijn missie gesteld: het Gulden Vlies is daardoor bemachtigd.

Vervolgens gaat zij mee met Jason en de Grieken op de Argo, achtervolgd door Colchiërs. Het schip komt ergens aan in Scythië, woest gebied waar nooit eerder een schip is gezien. Jason vertelt zijn avonturen aan de lokale koning. Intussen bereiken hem berichten van Aeëtes, die de terugkeer van Medea eist maar niet staat op teruggave van het Gulden Vlies. Jason gaat akkoord en Medea wordt vastgezet, wanhopig over dit verraad van Jason. Om haar eigen vader te treffen beraamt zij de dood van haar broertje Apsyrtus (al bij haar vlucht uit Colchis heeft zij een ander broertje gedood en diens ledematen verstrooid om de achtervolgers op te houden). Aeëtes blijft zwaar aangeslagen achter.

Accius heeft voor deze alternatieve afloop van het Medea-verhaal verschillende bronnen ineengevlochten, waaronder een verloren stuk van Sophocles en boek 4 van het epos van Apollonius van Rhodus. De tragedie staat ook bekend onder een alternatieve naam: Argonautae (De Argonauten).

*1-5. Proloog: een Scythische herder ziet de Argo – zijn bange relaas bij het zien van het schip – en het aanhoren van een vreemd gezang – en van andere geluiden – zijn uitkijkpost in een boom – algemene angst van zijn mede-herders

tanta moles labitur
fremibunda ex alto ingenti sonitu et spiritu;

prae se undas uoluit, uortices ui suscitāt:
ruit prolapsa, pelagus respergit reflāt;
ita dum interruptum credas nimbū uoluiēr,
dum quod sublime uentis expulsū rapi
saxum aut procellis, uel globosos turbines
existere ictos undis concursantibus;
nisi quas terrestres pontus strages conciet;
aut forte Triton, fuscina euertens specus
subter radices penitus, undanti in freto
molem ex profundo saxeam ad caelum eruit

zo'n grote massa glijdt er
grommend vanaf volle zee met groot gedruis,
rolt golven voor zich uit en stuwt de koppen op
tot schuim en dendert voort, verstuift het zilte nat;
terwijl je denkt: een losgebroken donderwolk!
of ook: een hoge rots door winden en orkanen
afgescheurd en meegesleurd, of huizenhoge
kolken rijzend uit het strijdgewoel der golven,
– of misschien zijn 't brokken vasteland in zee,
of woelt hier Triton met zijn drietand grotten om
tot onder de wortels, wat dan in het woedend water
brokken rots van onderop ten hemel werpt...

sicut citati atque alacres rostris perfremunt
delphini

zoals het opgewonden, vrolijk bekgesnater
van dolfijnen

Siluanī melo
consimilem ad auris cantum et auditum refert

330

WOESTE MENSENHARTEN

een Bosgodzang
gelijk: zo klinkt het lied dat onze oren horen

ego me extollo in abietem alte; ex tuto prospectum aucupo

'k hijs mij hoog; vanuit een den
bezorg ik mij een veilig uitzicht

uagant pauore, pecuda in tumulis deserunt;
quis oues pascet postea?

... zwermen rond van schrik,
hun kudde op de heuvels latend;
wie zal straks de schapen weiden?

**6-8. Jasons relaas bij de Scythische vorst
– missie van de Argo – de Argo als stimulans van beschaving –
achtervolging van Jason met Aeëtes' roemruchte paarden*

ut tristis turbinum
toleraret hiemes, mare cum horreret fluctibus

... om trieste stormweerwinters te
trotsen, als de zee met zware golving ruigt

prima ex immani uictum ad mansuetum applicans

als eerste van barbaarsheid naar beschaving leidend...

perite in stabulo frenos inmitten feris

vakkundig rossen bidden aandoend in de stal...

ACCIUS

331

**9-11. Wanhoop van Medea
– hevig verdriet – bitterheid over onmogelijkheid zich te verdedigen –
wraakzuchtige wens dat Jason eenzelfde lot krijgt als zij*

lauere salsis uultum lacrumis

... wies 't gezicht met zilte tranen

qui potis est refelli quisquam, ubi nullust causandi locus?

hoe kan iemands fout bewezen
waar geen plaats voor praten is?

exul inter hostis, exspes, expers, desertus, uagus

balling bij de vijand, zonder
hoop of hulp, verlaten, dolend

*12. Medea's plan om haar broertje Apsyrtus te doden

nisi ut astu ingenium lingua laudem et dictis lactem
lenibus

of ik moet hem listig prijzen
en met milde woorden melken...

*13. Herkenning van Medea, misschien door een priesteres

tun dia Medea es, cuius aditum exspetans peruixi usque
adhuc?

332

WOESTE MENSENHARTEN

bent ú Medea, godgelijke,
op wier komst ik heb gewacht,
voor wie ik mij in leven hield?

*14. Woorden van Aeëtes na Medea's moord op Apsyrtus

pernici orbificor liberorum leto et tabificabili

verweesd raak ik door kinderdood, verwoestend, vlug

*15-16. Niet nader te plaatsen fragmenten

– een plaatsaanduiding – iemands misdaad voorspeld

apud uetustam turrem

nabij de oude toren

principio extispicum ex prodigiis congruens ars te arguit

meteen al wees voorspellingskunst
uw schuld in ingewanden aan

*17. Finale: algemene wijsheid

fors dominatur, neque uita ulli
propria in uita est

noodlot regeert en
niemand bezit in 't
leven zijn eigen
leven

ACCIUS

333

MELEAGER

Uit woede op koning Oeneus van Calydon in Aetolië heeft Artemis een verschrikkelijk everzwijn gezonden, dat het land teistert. Een van Oeneus' zoons, Meleager, bindt de strijd met het monster aan. Hij is vergezeld van een aantal andere helden en van de jaagster Atalanta. Zij brengt het zwijn de eerste wond toe en als beloning schenkt Meleager haar de huid van het beest. Dat leidt tot een conflict met twee van Meleagers ooms, broers van zijn moeder, Althea. Na enige verwickelingen doodt Meleager de beide ooms, tot grote woede van zijn moeder. Die heeft echter een magisch houtblok in bezit waarover een voorspelling is gedaan: wordt het blok verbrand, dan zal de jongen sterven. Althea geeft het blok prijs aan de vlammen, waarna Meleager sterft. Daarna pleegt zij zelfmoord.

Accius heeft hier twee versies van het verhaal van de jacht in Calydon samen laten gaan: die van Homerus (Ilias 9,530-572) en Euripides (in zijn verloren tragedie Meleager).

*1-4. Hoofdfiguren bij de jacht

– het everzwijn dat de akkers verwoest – Atalanta, tegen haar zin in een ondergeschikte rol – honden van de jagers – het zwijn

frugis prohibet pergrandescere

... belet de oogst zijn volle wasdom

quam inuita ancillans, dicto oboediens uiri

hoezeer onwillig dienster, luisterend naar een man!

334

WOESTE MENSENHARTEN

uagent ruspantes siluas, sectantes feras

ze moeten dolen, bossen kammend, beesten volgend!

frigit fricantem corpus acuum saxum occulte abstruso in
flumine

<...>

<...> frigit saetas rubore ex oculis fulgens flammeo

... opjaagt, als het steels de stekels
afwrijft, achter in de stroom

<...>

<...> zet zijn borstels op,
met vlammend gloeien in zijn ogen

**5-9. Na de dood van het zwijn
– vreugde bij de jagers – de huid als prijs voor Atalanta – Atalanta's angst voor negatieve reacties als haar de prijs door twee ooms wordt misgund – Meleagers steunbetuiging aan haar – en zijn ferme woorden jegens haar beide ooms*

gaudent, currunt, celebrant, herbam conferunt, donant,
tenent;
pro se quisque cum corona clarum conestat caput

blijdschap, rennen, drukte: krans
wordt aangereikt en vastgehouden;
iedereen wil met die kroon
't vermaarde hoofd mee eer bewijzen

cuius exuuias et coronam huic munerauit uirgini

ACCIUS

335

met de huid en ook de kroon
heeft hij de jonge vrouw begiftigd

quis erit, qui non me spernens, incilans probris,
sermone indecorans turpi, fama differet?

maar wie verfoeit mij niet, dan, laakt mijn schande niet,
besmeurt mij niet met woorden, laat mijn roep intact?

remanet gloria
apud me, exuuias dignaui Atalantae dare

... blijft mijn roem
bij mij; de buit, die vond ik Atalanta waardig

erat istuc uirile, ferre aduersam fortunam facul

dát was manlijk: tegenspoed
en leed verdragen met gemak!

**10-13. Reactie van Althea op de verdere verwickelingen
– bange vermoedens – woede om haar gedode broers – razernij
– herinnering aan de voorspelling over het houtblok*

timida eliminor,
<e> clamore, simul ac nota uox ad auris accidit

... angstig van mijn stuk gebracht
door schreeuwen, maar mij komt daarbij
een welbekende stem ter ore

336

WOESTE MENSENHARTEN

nunc si me matrem mansues misericordia
capsit

als mij, de moeder, nu
milddadig medelijden treft...

heu! cor ira feruit caecum: amentia rapior ferorque

o wee, mijn hart kookt, blind, van woede:
waanzin grijpt me, sleurt me meel!

eumpsum uitae finem ac fati internecionem fore
Meleagro, ubi torrus esset interfectus flammeus

dát zou 't levenseind, de nekslag
zijn voor Méleagers lot:
wanneer de fakkel met zijn vlammen
eenmaal uitgedoofd zou zijn

*14. *Woorden van Meleager als de dood hem bevangt*

quae uastitudo haec aut unde inuasit mihi?

wat is dit voor verwoestend kwaad? vanwaar die aanval?

*15-16. *Niet nader te plaatsen fragmenten*
– een vermaning – iemand onderweg

caue lassitudo poplitum <tuum> cursum leuet

pas op dat moeheid niet <je> knie-gang ondermijnt!

ACCIUS

337

labore aut minuat itiner ingressum uia

... door moeite, of de reiziger op weg verzwakt...

MELANIPPVS

Na de dood van Meleager en de zelfmoord van Althea is Oeneus hertrouwd met Periboea. Uit dat tweede huwelijk is Melanippus geboren. Hij is daarmee de halfbroer van Tydeus. Als deze ziet dat zijn vader Oeneus is afgezet door de zonen van diens jongere broer Agrius en in een hachelijke positie zit, probeert hij hem weer op de troon te krijgen. Hij doodt zijn neven, maar per ongeluk ook Melanippus.

In dit stuk volgt Accius een zeldzame variant van het verhaal. Het is mogelijk dat hij hiermee bewust rivaliseert met Pacuvius' tragedie Periboea.

*1-3. *Tydeus en Oeneus*

– Tydeus op zoek naar Oeneus – angst bij Oeneus – Tydeus tot alles bereid

Oeneum aliquis cette in conspectum, aut nos, ubi <ubi> est,
ducite
ad eum

breng ons Oeneus onder ogen,
ofwel leid ons, waar hij zijn mag,
naar hem toe

egone auxilio nudus temere ut hosti me animato offeram?

338

WOESTE MENSENHARTEN

zou ik dan van hulp ontbloot
een woeste vijand confronteren?

paratus sum ubi uis petere pestem permiti

'k sta klaar om waar u wilt het vuig verderf te tarten!

**4-8. Tydeus' plan, en bezwaren daartegen
– algehele onzekerheid – Tydeus' plan – iemands weigering mee
te doen – suggestie dat het plan misdadig is – en dat het boven-
dien de godsdienst schendt*

neque ratum est quod dicas, neque <ea> quae agitas dicendi
est locus

noch is wat jij zeggen kunt
een zekerheid, noch is er plaats
te zeggen <dat> wat jij beraamt

est res aliqua quam praesente his prius maturare institit

iets wil hij ten overstaan
van hen hier eerst ten uitvoer brengen

crediti' me amici morte inbuturum manus?

zou 'k heus mijzelf besmeuren door een vriend zijn dood?!

tete esse huic noxae obnoxium

... dat jij voor deze schuld
bestrafbaar bent!

ACCIUS

339

reicis abs te religionem! scrupeam imponas <tibi>

godsdienst stoot jij af! je zou
<jezelf> een struikelblok bezorgen!

**9-11. Bodeverhaal over de ongelukkige dood van Melanippus
– Melanippus nabij de plek van Tydeus' hinderlaag – Tydeus in
aanvalspositie – en daadwerkelijk ten aanval*

hic Melanippum inter traiectus nemorum, in salti faucibus

... Mélanippus hier de wouden
door, in engte van ravijn...

constitit, cognouit, sensit; conlocat sese in locum
celsum; hinc manibus rapere raudus saxeam grande et
graue

... stond daar stil, herkende en
besepte, koos positie op een
hoge plek; vandaar greep hij
een rotsig brok op, groot en grof

obuiam ense it, quem aduersum aptus alter in promptu
occupat

... voorwaarts met het zwaard; de ander
vindt hem vóór zich, start de aanval

**12-13. Na de dood van Melanippus
– jammerklacht van Oeneus – herinnering aan een voorspel-*

340

WOESTE MENSENHARTEN

ling over de ellende voor Oeneus' nakomelingen (hier het verhaal van Meleager)

unde aut quis mortalis florem liberum inuidit meum?

welke mens misgunde mij
de bloesem van mijn kroost? waarom?

regina, aderit tempus, hic cum torrus, quem amburi uides

'koningin, er komt een tijd
dat deze toorts die u ziet branden...'

DIOMEDES

Diomedes uit Argos is een kleinzoon van Oeneus uit de voorgaande stukken. Die oude koning is door zijn broer Agrius opnieuw onttroond, omdat hij na de dood van zowel Meleager als Melanippus en Tydeus, die inmiddels in Thebe is overleden, geen nakomelingen meer heeft. Diomedes besluit zijn grootvader te wreken. Hij ontmoet hem, spreekt hem moed in en haalt versterkingen uit zijn vaderstad Argos.

Accius volgt hier verloren stukken van Sophocles en Euripides.

*1-4. Ellendig lot van Oeneus

– enkelen van zijn getrouwen over de tirannie van Agrius – plunderingen in het land – algemeen gebrek aan verzet (onze-ker fragment) – Oeneus na langdurige gevangenschap

ferre exanclauimus
tyranni saeuom ingenium atque execrabile

ACCIUS

341

voluit verduurden wij
het woest, verderfelijk karakter des tirans

passimque praedam pecua uellebant agris

... alom hun buit, de beesten, van de akkers plukten

multa amittuntur tarditie et socordia

er gaat zoveel teloor door traagte en door sloomheid

ita et fletu et tenebris obstinatus speciem amisi luminis
conspiciendi insolentia

zo in tranen en in duister
vastgezet verloor ik 't zicht:
ik raakte aan het licht ontwend!

**5-9. Ontmoeting van Diomedes en Oeneus
– de kleinzoon bij zijn grootvader – algemene wijsheid – nadruk op Oeneus' roem van weleer – Diomedes' aandacht – reserves bij Oeneus*

adsum apud te, genitor

ik ben hier bij u, stichter!

non genus uirum ornat, generi uir fortis loco

herkomst siert geen mens: een mens zijn plaats van herkomst!

et qualis fuerit fama celebrescat tua

342

WOESTE MENSENHARTEN

... en zich uw roem, zoals die was, vermaart

simul aurem adtendo ut quirem exaudire amplius

'k leg mijn oor te luister om wat meer te horen

si umquam praepediar, gnate puer, ne adtenderis
petere a me id quod nefas sit concedi tibi

en ben ik ooit belemmerd, jongen, dring niet aan
bij mij te vragen wat taboe is jou te geven

*10. Diomedes terug naar Argos voor versterking

ergo med Argos referam, nam hic sum gnobilis,
ne cui cognoscar noto

ik keer dan terug naar Argos, want hier kent men mij,
ik wil niet dat een kennis mij herkent!

**11-12. Niet nader te plaatsen fragmenten
– een vraag, misschien aan een god – verwijzing naar Thebe
(hier genaamd naar de legendarische stichter Ogygus)*

benigne et pro beneficio largi atque ampliter

begiftig vriendelijk, conform de weldaad, ruim...

Ogygia moenia

Ogygische muren

ACCIUS

343

ERIPHYLA

De plot van deze tragedie is onbekend. Het stuk beschrijft in elk geval de aanloop tot de strijd van de Zeven tegen Thebe. Eriphyle, de moeder van Alcmaeon, laat haar man Amphiraüs aan die strijd meedoen, hoewel ze weet dat hij zal sterven. Zelf is ze omgekocht met een halsketting.

*1. Decoratie op Eriphyles ketting: de gigant Pallas

Pallas bicorpor anguium spiras trahit

Pallas, dubbellijvig, trekt zijn slangenkronkels

PHOENISSAE (Fenicische vrouwen)

Nadat koning Oedipus van Thebe de macht heeft opgegeven, na de ontdekking van zijn vadermoord en incest, heeft hij zijn zonen, Eteocles en Polynices, opgedragen om afwisselend de troon te bezetten. Polynices is begonnen maar is vanwege een familieruzie door Oedipus verbannen.

Als Polynices in Thebe terugkeert en bij Eteocles zijn deel van de troonrechten opeist, weigert Eteocles. Zo komt het tot een bittere strijd om de macht. Polynices wijkt uit naar Argos, waar hij de dochter van koning Adrastus heeft gehuwd. Met een leger trekt hij vervolgens op tegen zijn vaderstad om de macht te heroveren op zijn broer. Hun moeder Jocaste doet vergeefse pogingen hen de strijd te laten bijleggen. Jocas tes broer Creon (een directe nakomeling van de eerste bewoners van Thebe, door Cadmus gezaaid uit drakentanden) hoort intussen van de ziener Tiresias dat hij zijn zoon Menoeceus zal moeten offeren

om de oorlog te laten stoppen, hetgeen Creon weigert. Ten slotte sterven Eteocles en Polynices in een duel, tot ontzetting van hun moeder, die zelfmoord pleegt, en van hun vader Oedipus, die eenzaam achterblijft.

Accius volgt in deze tragedie het gelijknamige stuk van Euripides over de legendarische strijd van de Zeven tegen Thebe. Verschillende fragmenten kunnen direct met het Griekse origineel worden verbonden (onder andere 1 met r. 1-5; 6 met r. 593, 10 met r. 942-943 en 11 met r. 1475-1476). Maar Accius heeft ook eigen accenten gezet, bijvoorbeeld door te kiezen voor kleine varianten in het verhaal. Het stuk is genoemd naar een koor van vrouwen uit Tyr.

*1. Proloog van Jocaste: de zon boven Thebe

sol qui micantem candido curru atque equis
flammam citatis feruido ardore explicas,
quianam tam aduerso augurio et inimico omine
Thebis radiatum lumen ostentas tuum?

gij, zon, die met uw hete wagen en uw rappe
rossen laaiend vuur in felle gloed ontvouwt,
hoezo dit kwalijk teken, dit vijandig sein
waarmee gij thans uw stralend licht aan Thebe toont?

*2-6. Debat tussen Eteocles en Polynices

– verwijtende woorden van Polynices over hun ongelijke machtsverhouding – Eteocles over de verbanning van Polynices door Oedipus – Polynices' beroep op de opdracht de troon samen te delen – en zijn claim dat iemand zoals hij dat recht zeker heeft – Eteocles' verjaging van zijn broer

num pariter uideor patriis uesci praemiis?

heb ik soms evenveel profijt van vaders premies?

iussit proficisci exilium quouis gentium,
ne scelere tuo Thebani uastescant agri

... beval hij jouw vertrek als balling, waarheen ook,
dat Thebes akkers niet verruigen door jouw wandaad!

uicissitatemque inperitandi tradidit

hij liet ons wederkerigheid van heersen na!

natus uti tute sceptrum poteretur patris

geboren om gerust de vaderstaf te dragen

egredere, exi, ecfer te, elimina urbe!

weg! verdwij! eruit met jou!
verlaat de stad!

*7-9. Bij Polynices' vertrek

– verwijzing naar hoge waarden, misschien door Jocaste met betrekking tot Thebe – verwijzing naar godsdienstige elementen, misschien afscheidswaarden van Polynices – angst in Thebe

ibi fas, ibi cunctam antiquam castitudinem

... daar 't godenrecht, daar heel de puurheid van weleer

346

WOESTE MENSENHARTEN

delubra caelitum, aras, sanctitudines

der hemelingen woonst, altaren, heiligheden

ne horum diuidiae et discordiae
dissipent, disturbent tantas et tam opimas ciuium
diuitias

<men vreest er> dat
hun onmin en onenigheid
verwoesting en verstoring brengen
in de grote, zo royale
rijkdom van de burgers

*10. *Woorden van Tiresias tot Creon*

ab dracontis stirpe armata exortus, genere antiquior

telg uit 't wapendragend ras van
draken, superieur van afkomst

*11-13. *Na de dood van Eteocles en Polynices*
– een bericht over Antigone – smaad en verbanning van Oedi-
pus – Oedipus' les

obit nunc uestra moenia; omnis saucios
conuisit ut curentur diligentius

nu gaat zij op uw muren rond, bezoekt alom
gewonden om hen beste zorg te laten krijgen

ACCIUS

347

incusant ultro; a fortuna opibusque omnibus
desertum, abiectum, afflictum ex animo expectorant

... verwijten hém; van lot en alle macht gespeend,
mismoedig, triest, wordt hij nu uit hun hart gebannen!

quae ego cuncta esse fluxa in mea re crepera comperi

alles is onvast: door mijn
onwisheid heb ik dat ervaren

ANTIGONA

Na de dood van Eteocles en Polynices is Creon opnieuw koning van de stad geworden. Hij verbiedt uitdrukkelijk om Polynices, die tegen zijn vaderstad was opgetrokken, te begraven, maar zijn zuster Antigone vindt het haar plicht om hem desondanks te begraven. Voor straf wordt ze in een grafgewelf opgesloten. Haar verloofde Haemon, Creons zoon, pleegt zelfmoord als hij dit hoort.

Accius baseert zich uiteraard op het gelijknamige stuk van Sophocles, maar ook op een verloren Antigone van Euripides. Hij volgt het bekende verhaal maar brengt ook kleine accentverschillen aan. Zo verwijst fragment 3 naar een scène met de wachters bij het lijk van Polynices: Antigone misleidt ze en begraaft het lijk. Bij Sophocles wordt deze scène achteraf door een wachter verteld, hier kennelijk op toneel uitgebeeld.

*1-2. *Ismenes poging Antigone te weerhouden*
– haar onbegrip – gevoel van verantwoordelijkheid

348

WOESTE MENSENHARTEN

quid agis? perturbas rem omnem ac resupinas, soror!

wat doe je? alles haal je overhoop, mijn zus!

quanto magis te isti modi esse intellego,
tanto, Antigona, magis me par est tibi consulere et parcere

hoe meer ik inzie dat dit
jouw manier van doen is, des te
meer het past, Antigone,
dat ik mij om jouw heil bekommer

*3. Reactie van een van de wachters als het lijk weg is

heus uigiles, properate, expergite
pectora tarda sopore, exsurgite!

hé, wachters, maak haast! doe ontwaken
uw slaaptrage lijven, sta op nu!

*4. Antigone's opstandigheid tegen de goden na haar arrestatie

iam iam neque di regunt
neque profecto deum supremus rex <res> curat hominibus

reeds is het zo dat goden
niet regeren! ja, de hoogste
vorst der goden laat zich niets
gelegen liggen aan de mensen

ACCIUS

349

**5-6. Niet nader te plaatsen fragmenten
– wijze raad over een personage – oplettendheid*

ne istunc numero amittas subito oblatum

stuur die man niet vlotjes heen,
die plotseling hier opdook

attat, nisi me fallit in obitu
sonitus

aha! als bij aankomst
't geluid me niet héél erg
bedriegt...

EPIGONI (De Nageborenen)

Tien jaar na de strijd van Polynices en zijn Zeven tegen Thebe volgt een tweede, soortgelijke strijd vanuit Argos door de zonen van de gesneuvelden. In de mythologie worden zij aangeduid als de Epigonen (Nageborenen). Onder hen zijn Thersander (zoon van Polynices), Alcmaeon (zoon van Amphiaraius en Eriphyle) en zijn broer Amphilochus, en Diomedes (zoon van Tydeus). Zoals Eriphyle tien jaar eerder is omgekocht met een halsketting om haar man Amphiaraius te laten meedoen in de eerste strijd, heeft zij nu haar zoon Alcmaeon overgehaald tot deelname, in ruil voor een kostbaar kleed dat zij van Thersander heeft ontvangen.

Als Alcmaeon de waarheid ontdekt zint hij op wraak voor zijn vader, maar hij vreest ook de bezoedeling die moedermoord met zich meebrengt. Onder zware druk van zijn medestanders besluit hij haar te doden, zoals hem ook in een orakel is op-

gedragen. Op het moment dat hij haar opzoekt, draagt zij de onzalige spullen: de halsketting en het kledingstuk. Dat maakt hem woest en hij doodt zijn moeder; traditiegetrouw wordt die daad van geweld hier niet op het toneel verbeeld, maar verteld door een bode. Bezoedeld door de moord verlaat Alcmaeon de stad.

Accius volgt vermoedelijk een verloren stuk van Sophocles.

*1-2. *Strijdlust van de Nageborenen*

– schaamte voor de oude troepen van hun vaders – ongeduld van de inwoners van Argos, misschien beschreven voor Alcmaeon

<o> quibus oculis quisquam nostrum poterit illorum optui uultus, quos iam ab armis anni percent?

<o> hoe kan elkeen van ons die mannen onder ogen komen, nu hun jaren hen weerhouden van de wapens?

et nonne Argiuos fremere bellum et uelle uim uulgum uidet?

ziet hij niet hoe Argos brult om oorlog? of hoe 't volk geweld wil?

*3-7. *Alcmaeon door andere Nageborenen aangevuurd tot moedermoord*

– een algemeen argument – aankomst van Alcmaeons broer Amphilochochus – woorden van Amphilochochus – tweestrijd van

Alcmaeon – zijn bewustzijn van een orakel dat de moord als noodzakelijk heeft voorgesteld

sapimus animo, fruimur anima; sine animo anima est debilis

denken doen wij met de geest, maar leven door de ziel; maar zonder geest is ook de ziel maar zwak

sed iam Amphilocum huc uadere cerno et nobis datur bona pausa loquendi tempusque in castra reuerti

maar daar komt nu Amphilochochus, zie ik: dat geeft ons een welkome spreekruimte en tijd voor de terugkeer naar 't kamp

eaque iui hoc causa ut ne quis nostra auribus uerba cleperet

en om die reden kwam ik: niemands oren mogen onze plannen roven

fateor; sed cur proferre haec pigrem aut huius dubitem parcere capiti?

toegegeven! maar wat draal ik dit bekend te maken of haar hoofd te sparen?

qui, nisi genitorem ullo, nullum meis dat finem miseriis

352

WOESTE MENSENHARTEN

hij die, wreek ik vader niet,
geen eind maakt aan mijn narigheid

*8-9. Alarm bij Eriphyle

– eerste reactie als zij door haar dochter wordt gewaarschuwd
– verzoek om gerustgesteld te worden (beide fragmenten in afwijkend metrum)

quid istuc, gnata unica, est, Demonassa, obsecro,
quod mecum agere expetens timidam e tecto excies?

wat is er, Demonássa, enig
dochter? alsjeblieft,
wat wil je zeggen, dat je mij
verschrikt naar buiten roept?

loquere proprie ac pauorem hunc meum expectora

maar spreek zoals het moet, en haal
die bangheid van mijn borst

*10-12. Alcmaeon tegenover Eriphyle

– eerste aanblik: haar gewraakte ketting – haar poging om hem met woorden te vermurwen – en om zijn geweld te weerstaan

<o> quid cesso ire ad eam? em praesto est: camo <uide>
collum grauem

<o> aarzel ik naar haar te gaan?
daar staat ze, <kijk,> haar hals collier-
beladen

ACCIUS

353

uiden ut te impietas stimulat nec moderat metus?

maar zie je? slechtheid jaagt je op! geen maat door angst!

age, age, amolire, amitte! caue uestem attigas!

niet doen! niet doen! ga weg! los! raak mijn kleed niet
aan!

*13. Bodeverhaal over Alcmaeons moord op Eriphyle

ita imperitus stupiditate erumpit se impos consili

en zo, onhandig, dommig, barst hij
los, beheerst zijn wil niet meer

*14-16. Alcmaeon bezoedeld door de moord

– iemand die hem het land uitwijst – zijn hoop de goden te kunnen verzoenen – en zich te reinigen in de rivier bij Argos

maneas, adsis? an te exilio mactem ex terris Pelopiis?

blijven? jij?! of moet ik jou
verbannen ver van Pelops' land?

nunc pergam ut suppliciis placans caelitum aras expleam

thans zal ik met offers, zoenend,
hemelingen-tafels vullen

apud abundantem antiquam amnem et rapidas undas

Inachi

bij de volle, oude stroom
met snelle golving: Inachus

ALCMAEO

Na de moord op Eriphyle is Alcmaeon in waanzin naar Arcadië getrokken. Daar aangekomen in de stad Psophis bij koning Phegeus heeft hij na een rituele reiniging diens dochter Alphesiboea getrouwd. Toch is hij opnieuw doelwit geworden van wraakgodinnen. Voor een tweede reiniging is hij naar koning Achelöus gegaan. Hij heeft diens dochter Callirrhoë gehuwd, zonder zich bewust te zijn van zijn al bestaande huwelijk.

Alcmaeons nieuwe vrouw wil graag de halsketting en het kleed van Eriphyle hebben, die door hem ooit aan Alphesiboea zijn gegeven. Daartoe komt hij opnieuw naar Psophis, waar Phegeus aanvankelijk blij is dat zijn plotseling verdwenen schoonzoon weer opduikt. Met een leugen weet Alcmaeon de spullen in bezit te krijgen. Maar Phegeus ontdekt het en laat Alcmaeon doden.

Accius heeft voor deze ingewikkelde stof stukken kunnen gebruiken van Sophocles en Euripides.

*1. Blijdschap van Phegeus bij terugkeer van Alcmaeon

ut me repositum, inmerentem, repentino alacrem nuntio
reddidisti atque excitasti ex luctu in laetitudine

hoe ik, onverdiend verlaten,
door dit plots bericht van jou
weer monter ben! en hoe jij mij
uit rouw tot blijheid hebt gewekt!

*2. Droeve herinnering van het koor aan de dood van Amphiaraiis

quod di in terram infernam penitus
depressum altis clausere specis

ach, want de goden
drongen hem neer in
aardes verborgen
diepten, en wezen
galmende grotten
aan als zijn kerker!

**3-5. Alcmaeons list aan Phegeus onthuld
– iemands verontwaardiging tegenover Phegeus over Alcmaeon
– kritiek op Alcmaeons valse bedoelingen – woorden van een
dienaar die Alcmaeons dubbelleven onthult*

qui ducat, cum te socerum uiderit,
generibus tantam esse impietatem?

wie zou denken als hij
u als schoonpapa ziet staan,
dat schoonzoons tot zo trouweloos
gedrag in staat zijn?

356

WOESTE MENSENHARTEN

tanta ut frustrando lactans uanans protrahas

dat jij met listen, paaiend, kletsend, alles rekt...

suos deseruit liberos:
superstites sunt!

verliet zijn eigen kinderen:
het gaat ze opperbest!

**6-8. Intimidatie van Alcmaeon
– neerbuiigende aanduiding van zijn kameraden – ferme taal
van Phegeus – sarcastische doodsdreiging aan Alcmaeons adres
(onzeker fragment)*

atque eccos segnis somno et tarditudine

en kijk: daar zijn ze, slap van slaap en vadsigheid!

quia nec uos nec ille impune irrideret meam
grandaeuitatem

want u noch hij zou straffeloos hier lachen met mijn
hoge leeftijd!

postremo amplexa fructum quem di dant: cape

omarm tot slot der goden vruchtgebruik: pak aan!

ACCIUS

357

ALPHESIBOEA

Alphesiboea is de eerste vrouw van Alcmaeon. Zij weet niets van de listige manier waarop Alcmaeon haar de halsketting van zijn moeder afhandig heeft gemaakt. Ze weet wel dat haar vader, koning Phegeus, hem ter dood heeft laten brengen.

In een debat weigert Alphesiboea Phegeus' versie van de gebeurtenissen te geloven. Hij laat haar opsluiten om ongelukken te voorkomen. Zij vervloekt echter haar vader en haar broers en wordt uit de cel bevrijd door een broer van Alcmaeon, Amphiloehus. Samen beramen zij een aanslag op Phegeus en zijn zonen.

*1. Afschuw van het koor of van Alphesiboea

o dirum<que> hostificumque diem! o
uim toruam aspecti atque horribilem!

o vreselijke dag, die vriend tot vijand maakt! o
rauw geweld, een grimmig en macaber zicht!

**2-3. Alphesiboea in gesprek met Phegeus
– haar bereidheid hem te aanhoren – haar weigering zijn verhaal te geloven*

etsi in malis
depositus animus, quae scibo exinde audiet

al is door leed mijn geest
verdrukt, hij hoort meteen wat ik te weten kom

358

WOESTE MENSENHARTEN

quid tam obscuridicum est tamue inenodabile?

wat is zo donkerwoordig? wat zo onontwarbaar?

*4-6. Alpheisiboea achter slot en grendel

– haar opsluiting in de cel – belabberde conditie als zij daar weer wordt bevrijd door Amphilochus – haar schrik als zij in hem een broer van Alcmaeon herkent, mogelijk omdat hij haar voor schuldig zal houden

sed angustitate inclusam ac saxis squalidam

maar opgesloten in de engte, rotsverruwd...

ita territa membra animo aegroto
cunctant sufferre laborem

haar leden, verlamd
door ziekte van geest,
nog aarzelend om
die moeite te doen

at ureor cum te esse Alcmeonis fratrem factis dedicas

'k vrees toch, nu u metterdaad
bewijst Alcmaeons broer te zijn

*7. Raad van Alpheisiboea aan Amphilochus voor hun wraak op Phegeus

sed tibi cautim est adeundum ad uirum

ACCIUS

359

maar je moet behoedzaam naar die man gaan

*8-9. Phegeus in nood

– dringend beroep op zijn dochter (onzeker fragment) – jammerklacht over moord op zijn zonen

si tui ueretur te progenitoris, cedo

maar heb je voor je grootva nog respect, dan spreek!

cum ipsa simitu miseritudo meorum nulla est liberum

waar subiet zelfs geen erbarmen
met mijn zoons voorhanden is

ALCESTIS

Alcestis wil zich opofferen voor haar man Admetus, koning van Pherae, om in zijn plaats te sterven. Hercules weet haar uiteindelijk aan de dood te onttrekken.

*1. Bodeverhaal over terugkeer van Alcestis' dodengeest met Hercules

cum striderat retracta rursus inferis

... zij piepend weer onttrokken aan de onderwereld

AMPHITRYO

Na zijn afdaling in de hel, waar hij Cerberus heeft bedwongen, en na de episode met Alcestis, keert Hercules terug naar Thebe. Daar heerst dan Lycus, de moordenaar van Creon, Hercules' schoonvader. Lycus heeft Megara (Creons dochter, vrouw van Hercules) met de dood bedreigd als ze niet met hem trouwt. Dat lot dreigt ook haar kinderen en Amphitryon, de stiefvader van Hercules. De held komt net op tijd terug om ze te redden, maar valt jammerlijk ten prooi aan waanzin en vermoordt zijn eigen kinderen. Zijn vriend Theseus biedt hem hulp aan.

Accius volgt hier waarschijnlijk vooral het model van Euripides' Heracles.

*1. Over Amphitryons vertrouwen in de terugkeer van Hercules

ut tam obstinato animo confisus suo

zodat hij, zeker van zijn zo besliste geest...

**2-3. Woorden van Amphitryon
– besluit om Megara door dik en dun te volgen – vermaning van zichzelf: het ongewenste alternatief van een roemloze oude dag*

quin meum senium cum dolore tuo coniungam et
comparem?

ach, waarom mijn oude dag niet
stevig aan jouw leed verbonden?

an mala aetate mauis male mulcari exemplis omnibus?

of krijg je in je kwaaië dagen
liefst aan duizend kanten klappen?

**4-5. Hercules na terugkeer uit de onderwereld
– bij de eerste aanblik van Megara – aarzelende herkenning*

sed quaenam haec est mulier funesta ueste, tonsu lugubri?

maar wie is toch die vrouw in rouw-
kledij, het haar in smartedracht?

tamen et staturae gracilitudo propemodum et luctus facit
ne dubitem

nochtans laat mij haar schriel postuur,
haar rouwbetoon, zowat geen plaats
voor twijfel

*6-7. Hercules in overleg met Amphitryon
– begin van hun gesprek – beramen van de list om Lycus te doden*

– non paruum rem ordior – ne retice, obsecro!

–'t is niets kleins waarmee ik aanvang
– houd niets achter, alsjeblieft!

si forte paulo quam tu ueniam setius

maar als ik nu wellicht wat later kom dan jij...

362

WOESTE MENSENHARTEN

*8. *Jammerklacht van het koor na Hercules' moord op zijn kinderen*

cum patre paruos patrium hostifice
sanguine sanguen miscere suo

de kleintjes met vader
zoals bij een vijand
het vaderbloed mengend
met bloed van zichzelf

*9-10. *Hercules weer bij zinnen*
– *bang vermoeden van wat hij heeft gedaan – neiging tot zelfmoord*

si satis recte aut uera ratione augurem

als ik redelijk, of ook naar waarheid, gis...

pertolerarem uitam cladesque exanclarem impetibilis

'k zou het leven wel verdragen,
peilloos leed doorstaan <als niet...>

*11-12. *Troost en steun van Theseus*
– *zijn medeleven – betuiging van blijvende trouw*

miseret lacrumarum, luctuum, orbitudinis

jouw tranen, rouw, verweesheid, wekken medelijden

ACCIUS

363

hocinest quod tu tam temeriter meam beneuolentiam
interisse es ratus

dacht jij hierom klakkeloos
dat mijn welwillendheid meteen
verdwenen was?

*13. *Niet nader te plaatsen fragment (misschien woorden van Theseus over Hercules; onzekere tekst)*

cedo, ecquid hic redhostit <in> uicem? comitem obliget
facilius!

zeg eens! doet hij ook wat terug?
een maat verplicht hij aan zichzelf
met minder moeite!

BRVTVS

Evenals Naevius, Ennius en Pacuvius schreef Accius ook serieuze stukken met onderwerpen uit de Romeinse geschiedenis (fabulae praetextae). In zijn Brutus zingt hij indirect de lof van zijn beschermer Decius Junius Brutus door een toneelstuk over de roemrijke daden van diens voorvaderen. Centraal staat Lucius Junius Brutus, met wie traditioneel het einde van de koningstijd en het begin van de Romeinse Republiek (509 v. Chr.) worden verbonden.

Lucius Tarquinius Superbus, de laatste koning van het vroege Rome, krijgt 's nachts een boze droom. Een ziener legt hem uit wat de betekenis ervan is. Toch zal het slecht met hem aflopen. Anders dan zijn voorganger, Servius Tullius, is hij een

wrede, onrechtvaardige vorst. Als zijn zoon Sextus de legendarische Lucretia heeft verkracht, roept Brutus het volk op tot opstand. Tarquinius Superbus wordt verjaagd en het consulaat wordt ingesteld. Daarmee is de Romeinse Republiek een feit.

Uiteraard ontbreekt het hier aan passende Griekse voorbeelden. Maar verschillende motieven (zoals het lam en de wending van de zon) duiden erop dat Accius dit verhaal wil verbinden met de mythen van Atreus en zijn geslacht.

*1-2. Tarquinius' droom

– zijn verslag van de droom – uitleg van de droom door een ziener

quoniam quieti corpus nocturno impetu
dedi sopore placans artus languidos:
uisust in somnis pastor ad me adpellere
pecus lanigerum eximia pulchritudine,
duos consanguineos arietes inde eligi
praeclarioremque alterum immolare me
deinde eius germanum cornibus conitier,
in me arietare eoque ictu me ad casum dari;
exin prostratum terra, grauiter saucium,
resupinum in caelo contueri maximum ac
mirificum facinus: dextrorsum orbem flammeum
radiatum solis linquier cursu nouo

zodra 'k bij nachtval mij ter ruste had gelegd
en slaap verpozing aan mijn moede leden bracht,
verscheen mij in een droom een herder die naar mij
een kudde wondermooi woldragend vee toedreef;
twee bloedverwante rammen koos ik uit hun midden
en ik slachtte daar de beste van het stel;

vervolgens ging zijn broeder schudden met zijn hoorns
en ramde op mij in: zijn slag bracht mij ten val;
zo lag ik daar geveld ter aarde, zwaar gewond,
op de rug – 'k ontwaarde aan de hemel toen een groots,
verbazend tafereel... naar rechts versmolt het vlammend
stralen van de zonnescijf: een nieuwe baan!

rex, quae in uita usurpant homines, cogitant, curant,
uident,
quaeque agunt uigilantes agitantque, ea si cui in somno
accidunt,
minus mirandum est; di rem tantam haud temere inprouiso
offerunt;
proin uide ne quem tu esse hebetem deputes aequae ac pecus,
is sapientia munitum pectus egregie gerat
teque regno expellat; nam id quod de sole ostentum est tibi,
populo commutationem rerum portendit fore
perpropinquam! haec bene uerruncent populo! nam quod
dexterum
cepit cursum ab laeua signum praepotens, pulcherrime
auguratum est rem Romanam publicam summam fore

koning, wat een mens bij dag
volvoert, bedenkt en zorgt en ziet,
al wat hij wakend doet en najaagt,
als hem dat als droom gebeurt
dan is dat niet zo vreemd; maar dít?
dit is een teken van de goden!
past u daarom op dat niet
wien u zo dom acht als de schapen,
diegeen juist een hart draagt dat
met wijsheid goed is toegerust
en u uit 't koningschap verdrijft!

want wat u van de zon te zien kreeg
duidt erop dat andere tijden
zullen komen voor uw volk,
zeer binnenkort! dit kere zich
ten goede voor uw volk! dat rechts
de opper-ster zijn baan nu trok,
niet links, dat is een prachtig teken
ter voorspelling dat de staat
van Rome eens de grootste wordt

*3. Herinnering aan de vorige koning, Servius Tullius

Tullius, qui libertatem ciuibus stabiliuerat

Tullius, die ware vrijheid
voor de burgers had verzekerd

*4. Woorden van Lucretia over haar verkrachter

nocte intempesta nostram deuenit domum

in diepste duisternis bereikte hij ons huis

*5. Instelling van het consulaat

qui recte consulat, consul cluat

wie juiste raad geeft
mag de titel 'consul' dragen

AENEADAE (Aeneas' zonen)

De Derde Samnitische Oorlog (298-295 v. Chr.) eindigt met een beslissende slag bij het plaatsje Sentinum in 295. Daarin strijden de Romeinen, onder leiding van de consuls Quintus Fabius Maximus Rullianus en Publius Decius Mus, met een leger van Samnieten, Etrusken en Galliërs. Naar het voorbeeld van zijn eigen vader wijdt Decius Mus zichzelf en de vijandelijke troepen ten dode aan de ondraadse krachten om zo de zege af te smeken. Deze vorm van zelfopoffering staat bekend als het Oudromeinse religieuze ritueel van deuotio. De formele voorbereidingen nemen enige tijd in beslag. Uiteindelijk stort Decius zich te midden van de vijanden, zeker van zijn dood. Decius' offer blijkt effectief: de Romeinen winnen.

De titel van deze praetexta verwijst naar de afstammelingen van Aeneas in het algemeen, oftewel de Romeinen. Volgens een antiek getuigenis heeft Accius ook de complete geslachtslijn vanaf Jupiter tot de vader van Aeneas gegeven, wellicht in de proloog. Als alternatieve titel is Decius overgeleverd. Accius' stuk zou een van de bronnen worden voor de geschiedschrijver Livius (in 10,27-30) bij diens schildering van de gebeurtenissen rondom Decius Mus.

*1. Oorlogslied van een Gallische stam

Caleti uoce canora
fremitu peragrant minitabiliter

... zwermen Caléten met
klinkende kreten uit,
joelend en dreigend...

368

WOESTE MENSENHARTEN

*2. *Vragen van een Romeinse leider*

dice, summa ubi perduellum est? quorsum aut quibus a
partibus gliscunt?

zeg me, waar is thans de hoofdmacht
van de vijand? waar, vanwaar
hun groei in aantal?

*3-7. *Decius' besluit tot deuotio*

– het precedent – gunstige gevolgen van zijn vaders offerdood –
iemand's twijfel aan de ernst van de situatie – Decius' afwijzing
van verder afwachten – zijn beroep op zijn algemene ervaring
en kennis

patrio exemplo et me dicabo atque animam deuoro
hostibus

vaders voorbeeld volgend zal ik
mij ook wijden en mijn ziel
verslinden voor de vijand

quibus rem summam et patriam nostram quondam
adauctauit pater

daarmee heeft mijn vader destijds
staat en vaderland vermeerderd!

nihil neque pericli neque tumulti est, quod sciam

gevaar? tumult? geen sprake van, zover ik weet!

ACCIUS

369

fateor; sed saepe ignauauit fortem in spe expectatio

... inderdaad, maar hoopvol wachten
maakt vaak ferme mannen slap

quod periti sumus in uita atque usu callemus magis

... want wij zijn echt levens-kundig,
meer gehard ook door ervaring

*8-10. *Ritueel van de deuotio*

– een voorbereidend offer met eerst nog uitblijvende resultaten
– alsnog voortekens aan de hemel – plechtige gebedsformules
door Decius zelf

et nunc: quae deorum segnitas? ardet focus

en nu? wat zijn de goden traag! de oven brandt!

clamore et gemitu templum resonit caelitum

van luid gebulder klinkt de hemelingen-woonst

te sancte uenerans precibus, inuicte, inuoco,
portenta ut populo patriae uerruncent bene!

u, heilige, vereer ik met gebed,
u ongeslagene, ik roep u aan,
o, mogen deze tekens zich voor volk
en vaderland geheel ten goede keren!

*11. *Woorden van Decius als hij zich in de strijd stort*

uim Gallicam obduc contra in acie exercitum:
lue patrium hostili fusum sanguen sanguine

voer 't leger nu ten strijde met de Galliërs!
koop vaderbloed terug: vergiet hier vijandbloed!

*12. *Na de zege: het kamp van de vijanden als beloning prijsgegeven aan Decius' mannen*

castra haec uestra est: optume est is meritus a nobis

't kamp is uw bezit nu: hij
heeft ons een grote dienst bewezen!

NIET NADER TE PLAATSEN FRAGMENTEN

De nu volgende fragmenten zijn niet met enige zekerheid aan een specifieke tragedie van Accius toe te wijzen. Eerst volgen de fragmenten die nog met bepaalde mythologische figuren verbonden kunnen worden, vervolgens de verspreide fragmenten en losse woorden. De ordening impliceert niets over herkomst en onderlinge samenhang.

*1-4. *Over diverse figuren*
– het geslacht van Pelops (misschien uit de Atreus) – Agamemnon, misschien uit de Nyctegresia – een held getroffen door Juno – een vrouwelijke balling, wellicht Io

multi iniqui atque infideles regno, pauci beniuoli

afkeer van de monarchie
alom: de sympathie is schaars

scindens dolore identidem intonsam comam

zijn ongeschoren haar herhaaldelijk verscheurend...

fulguri praeferuido
ardor iniectus Iononis dextera ingenti incidit

door Juno's sterke hand
in hete bliksem opgesloten vuur slaat toe

repudio eiecta ab Argis iamdudum exsulo

uit Argos weggejaagd ben ik langdurig balling

*5-6. *Over Hercules*
– zijn roem – zijn graf op de berg Oeta

quorum genitor fertur esse ops gentibus

<zij> wier vader geldt
als Helper van de volkeren

in monte Oetaeo inlatae lampades
<...> in domum aeternam patris

op de Oeta aangedragen fakkels
<...> naar hun vaders eeuwig huis

372

WOESTE MENSENHARTEN

*7-12. Verspreide fragmenten

hinc colomen alte geminis aptum cornibus

en dan de spits zo hoog van tweetal hoorns voorzien

non calida latice lautus

niet in gloedheet vocht gewassen

iamque auroram rutilare procul
cernoreeds loopt de dageraad
ginder rood aan, naar ik
waarneemmystica ad dextram uada
praeteruectigewijde wateren ter rechterzij
voorbijgevaren

uideo sepulcra dua duorum corporum

ik zie twee graven van twee lijken

mulier una duum uirum

één vrouw van 'n tweetal mannen

ACCIUS

373

**13-18. Verspreide fragmenten (vervolg)*multis nomen
uestrum numenque ciendomet menig <gebed> uw
naam en uw godsmacht aanroepend

unde estis, nautae, huc hieme delati?

vanwaar bent u hier, zeelui, door de storm beland?

peruade polum, splendida mundi
sidera bigis continuis se<x>ga door het luchtruim, de
stralende sterren, met
zesvuldig tweespan in
hechte formatie <...>

citius Orion patescit

sneller opent zich Orion

multa inuenta expertaque ex hoc sunt bona

vele goede dingen zijn
ontdekt hierdoor en ondervonden

cum uirginali mundo clam pater

in meisjesopschik heimelijk de vader <...>

374

WOESTE MENSENHARTEN

*19-25. *Verspreide fragmenten (tweede vervolg)*

<nam neque> pretio neque amicitia neque ui impelli neque
prece
quitus sum

<want noch>
geld noch vriendschap noch geweld
kon mij vermurwen, noch gebed

rite perfectis sacris

... correct het ritueel voltooid...

nullum est ingenium tantum neque cor tam ferum,
quod non labascat lingua, mitiscat malo

geen geest zo sterk, geen hart zo grimmig dat het niet
door woorden wankelt, milder wordt door ongeluk

neque ui tanta quisquam est neque tam abundans fortunis
ferox

niemand toont zoveel geweld
of is zo rijk begiftigd, trots...

pars frena tensae <atque> ori equorum accommodant

... een deel tuigage aan de wagen <en> de paarden-
monden doet...

ACCIUS

375

fallaciloquae malitiae

leugen-blatende slechtigheden

<si> rite ad pa<triam sospes rediis>set <suam>

<als hij dan>
gewoon zijn va<derland behouden had bereikt>

*26-33. *Losse woorden*

residuos summ†

nederzitters <...>

Hectora

Hector

ter<i>men

grens

inimicitia

vijandschap

Iouis

Jupiter

376

WOESTE MENSENHARTEN

377

status

houding

ariugae

offerrammen

quadrurbem

vierstad <Athene>

NAWOORD

Een uitgave van een verzameling fragmenten van verschillende auteurs brengt bijzondere problemen met zich mee. Daarover volgen hier enkele afsluitende opmerkingen.

Van alle vijf de tragediedichters zijn de afgelopen honderd jaar verschillende edities gepubliceerd, soms alleen in verzamelwerken, soms in afzonderlijke uitgaven. Die hanteren over het algemeen elk een eigen indeling en telling en volgen onderling deels aanzienlijk verschillende interpretaties van de belangrijkste fragmenten. Ik heb de situatie niet verder willen compliceren dan nodig. Daarom heb ik mij voor de Latijnse teksten zo veel mogelijk gehouden aan gezaghebbende standaarduitgaven. Voor Livius Andronicus en Naevius ontbreekt het helaas aan een werkelijk goede moderne editie en heb ik een Italiaanse verzamelbundel gevolgd: Antonio Traglia, *Poeti Latini arcaici 1: Livio Andronico, Nevio, Ennio*, Torino 1986. Van de tragedies van Ennius en Pacuvius zijn er beproefde aparte uitgaven: H. D. Jocelyn, *The Tragedies of Ennius* (Cambridge University Press) Cambridge 1967 en Ioannes d'Anna, *M. Pacuvii fragmenta*, (Athenaeum) Roma 1967. Voor Accius ten slotte is er de betrekkelijk recente Budé-uitgave door Dangel: Accius, *Oeuvres, fragments*, par Jacqueline Dangel, (Les Belles Lettres) Paris 1995.

Een handzame uitgave van de fragmenten van de tragische auteurs is: E. H. Warmington (ed.), *Remains of Old Latin 1: Ennius, Caecilius*, (Loeb Classical Library 294) Cambridge Mass./London 1979 (5e dr.) en 11: Livius, Naevius, Pacuvius, Accius, (Loeb Classical Library 314) Cambridge Mass./London 1982 (5e dr.). Maar deze editie wijkt op tal van tekstuele punten af en geeft ook een andere nummering en vaak een andere interpretatie van fragmenten. Bovendien vertonen de daar geboden

reconstructies van tragedies veel sporen van vrijmoedige fantasieën van geleerden uit de late negentiende en vroege twintigste eeuw. In feite is Warmingtons uitgave daardoor achterhaald. Ik heb Warmington wel geraadpleegd voor de weergave van individuele woorden of wendingen, maar zijn interpretaties niet verder in het materiaal verwerkt. Wel heb ik in de omnummer-tabellen de nummering van deze veelgebruikte uitgave opgenomen.

Andere oudere uitgaven heb ik in principe buiten beschouwing gelaten. Dankbaar heb ik gebruikgemaakt van enkele speciale studies. Claudio Rosato, *Euripide sulla scena latina arcaica. La 'Medea' di Ennio e le 'Baccanti' di Accio*, Lecce 2005 was nuttig voor de tekst en interpretatie van de twee stukken. Voor de inleiding heb ik, afgezien van literair-historische naslagwerken, vooral profijt gehad van een belangrijke, recente letterkundige monografie: A. J. Boyle, *An Introduction to Roman Tragedy*, (Routledge) London/New York 2006. Wie meer wil weten over de materiële kanten van Romeinse theaters verwijs ik naar een uitvoerige archeologische studie: Frank Sear, *Roman Theatres. An Architectural Study*, (Oxford University Press) Oxford 2006.

In een laat stadium kon ik voor de Pacuviusfragmenten ook gebruikmaken van: Petra Schierl, *Die Tragödien des Pacuvius. Ein Kommentar zu den Fragmenten mit Einleitung, Text und Übersetzung* (Walter de Gruyter) Berlin/New York 2006. Deze grondige wetenschappelijke uitgave (678 bladzijden), die in veel opzichten de lijnen van d'Anna volgt, is onmisbaar voor verdere Pacuvius-studie. Voor deze editie bleef het gebruik ervan beperkt tot een aantal, meest kleine correcties op de Latijnse tekst van Pacuvius. Waar het ingrijpende veranderingen betrof zijn die uiteraard in de lijst met tekstafwijkingen vermeld.

De hier opgenomen teksten zijn beperkt tot de tragedies, inclusief de *praetextae*, van de vijf auteurs. Fragmenten van komi-

sche of geleerde werken (de laatste categorie is van toepassing op Ennius en Accius) zijn niet opgenomen. Alleen van de oudste dichter, Livius Andronicus, zijn bij wijze van uitzondering toch enkele schaarse fragmenten uit komedies opgenomen.

Aanvankelijk wilde ik van de genoemde uitgaven ook de fragmentnummering overnemen, maar dit stuitte op onoverkomelijke moeilijkheden. In de eerste plaats gebruiken de gevolgde edities verschillende types nummeringen: de ene nummert fragmenten per tragedie, de ander doorgaand, al dan niet gecombineerd met een doorlopende nummering per versregel.

In de tweede plaats zijn hun ordeningscriteria van de afzonderlijke fragmenten verschillend. Traglia, d'Anna en Dangel proberen ze per stuk onder te brengen volgens een voorzichtige reconstructie van het handelingsverloop: wat redelijkerwijs in een proloog moet hebben gestaan komt dan vooraan, de finale achteraan. Jocelyn daarentegen ziet daar welbewust van af en presenteert de Enniusfragmenten per tragedie volgens de chronologische volgorde van de citerende auteur; een door Cicero aangehaald vers uit een finale komt dan vóór een Gelliuscitaat uit de proloog.

Ten derde is de volgorde van de stukken als geheel in de verschillende uitgaven anders van opzet en bedoeling. Voor een indeling volgens tijd van ontstaan ontbreekt het helaas aan voldoende gegevens. De meeste uitgaven zetten de tragedies daarom simpelweg in alfabetische volgorde, op beginletter van de titel. Dangel echter heeft haar Acciusuitgave ingedeeld langs thematische lijnen. In haar opvatting schreef Accius zijn stukken volgens samenhangende mythologische cycli, zoals die van de Pelopiden, van Troje of van Thebe. Haar editie is dan ook door middel van zo'n inhoudelijk patroon ingedeeld en door-ge Nummerd.

Gezien deze verschillen bleek het onvermijdelijk keuzes te

maken en één consequente indeling te geven. Evenals in de uitgave van Ennius' *Annalen* (Bibliotheca Latina Archaica II) heb ik wat de nummering betreft gekozen voor een aanduiding van fragmenten, niet van verzen, in dit geval per tragedie. De omnummertabellen koppelen de hier aangehouden indeling aan de telling in verzen uit andere uitgaven.

Omdat deze uitgave vooral een leeseditie wil zijn, lag het voor de hand om voor de presentatie van fragmenten per tragedie uit te gaan van het handelingsverloop, indien dat redelijkerwijs volgens de edities reconstrueerbaar was. Bij vier van de vijf auteurs kon de gevolgte editie als leidraad dienen. Voor de Enniusfragmenten leidde dat echter tot veel problemen: Jocelyn wijst elke vorm van reconstructie af. Her en der in zijn uitvoerige commentaar staan niettemin duidelijke aanwijzingen over de handeling, en verder bieden de bekende mythologische verhalen op zichzelf ook enig houvast. Op basis daarvan heb ik ook bij Ennius geprobeerd te komen tot reconstructies die kunnen gelden als aanvaardbaar en niet geforceerd. Waar de grens van willekeur in zicht kwam heb ik fragmenten per tragedie achteraan gezet als 'niet nader te plaatsen fragmenten'. Ik ben op dit punt ook bij de andere dichters strenger geweest dan de gevolgte standaardedities, hetgeen bepaalde verspringingen in de omnummertabel verklaart. Alleen in d'Anna's uitgave van Pacuvius vond ik een goede balans tussen literaire durf en wetenschappelijke terughoudendheid: de omnummertabel is bij deze dichter dan ook heel regelmatig.

Met betrekking tot de volgorde van tragedies heb ik het voorbeeld van Dangel als uitgangspunt genomen en overal een thematische bundeling aangebracht. Meestal komen eerst de stukken die direct of vagelijk met Troje te maken hebben (van voor-geschiedenis tot nasleep), gevolgd door andere mythologische groepen, zoals stukken rondom Perseus, Heracles of de Zeven tegen Thebe. De volgorde is soms enigszins intuïtief en houdt

dan ook geen enkele verdere claim in. Nadrukkelijk wil ik onderstrepen dat de geboden volgorde van de stukken geen ander doel dient dan de leesbaarheid. Ze impliceert dus geen volgorde van totstandkoming, zoals in Dangels Accius, noch een rangorde van belang of enige andere literair-historische afbakening.

In spelling en tekstkeuze binnen de Latijnse fragmenten zijn de genoemde standaarduitgaven in de regel aangehouden. Achter in dit boekdeel staat een lijst van plaatsen waar ik in afwijking daarvan toch voor een andere lezing koos. In het algemeen betreft het keuzes ten gunste van een aanvulling of variant die door veel geleerden is aanvaard, ten nadele van hetzij onnodig scrupuleuze reserves (Jocelyn) ofwel, integendeel, al te gewaagde nieuwe conjecturen van eigen makelij (Dangel).

Anders dan sommige uitgevers heb ik mij beperkt tot stukken waarvan letterlijke aanhalingen bewaard zijn. Een uitzondering vormt Pacuvius' *Pentheus*, waarvan een goede reconstructie gegeven kan worden dankzij een antieke samenvatting. Getuigenissen die geen isoleerbare citaten bevatten zijn achterwege gelaten of kort vermeld in de inleidende samenvattingen per tragedie. De titels van stukken hebben zo veel mogelijk hun Oudlatijnse spelling behouden, ook bij namen. In gevallen van een sterk Griekse kleur van de titel is een Engelse subtitel toegevoegd.

Bij de interpunctie heb ik mij vrij gevoeld om zonder nadere opgave veranderingen aan te brengen ten opzichte van de Engelse, Franse en Italiaanse standaardedities. Deze uitgave wil het poëtische karakter van de fragmenten zo veel mogelijk naar voren brengen. Vaak is niet met zekerheid uit te maken of de bewaarde frasen complete zinnen betreffen. Om hieraan recht te doen en om de teksten meer 'lucht' te geven is afgezien van het gebruik van hoofdletters aan het begin van zinnen, tenzij bij namen, en van het gebruik van de enkele punt ter afsluiting ervan (de puntkomma dient in plaats hiervan). Aangezien let-

terlijk alle fragmenten gesproken tekst zijn geweest van personages op toneel, is nergens gebruikgemaakt van aanhalings-tekens. In feite zouden alle fragmenten ervan moeten worden voorzien.

Verder heb ik vooral in de vertaling aanloop- en uitloop-puntjes ingelast wanneer fragmenten heel duidelijk incompleet zijn, en in zowel Latijn als vertaling met regelmaat het symbool <...> ('hier ontbreekt essentiële tekst in een fragment') gezet. Het verschil tussen ... en <...> is overigens niet haarscherp. Plaatsen die in de uitgaven zijn gemarkeerd met het aloude filologen-teken † om onherstelbare tekstcorruptie aan te geven heb ik in de vertaling zoveel mogelijk toch geprobeerd weer te geven. De door uitgevers voor onecht verklaarde woorden (bij hen afgedrukt tussen rechthoekige haken) zijn zonder verdere opgave weggelaten.

Om de lectuur van de fragmenten te vergemakkelijken is per tragedie een reconstructie van de plot gegeven, voor zover dat mogelijk was. Ik gebruik daarvoor systematisch de onvoltooid tegenwoordige tijd en veelal is de tekst gezet als een aparte alinea. Indien nodig gaan daaraan opmerkingen vooraf over de mythologische voorgeschiedenis, gesteld in de voltooid tegenwoordige tijd, en volgt daarna enige aanvullende informatie over bijvoorbeeld bronnengebruik, markante details of de latere receptie van het stuk. Deze inleidingen per tragedie zijn zo kort mogelijk gehouden.

Ter verduidelijking van de interpretatie is bovendien aan het begin van elk fragment een korte omschrijving toegevoegd. In het geval van een inhoudelijke bundeling van fragmenten is dat eerst een korte omschrijving voor het geheel, na een witregel gevolgd door detailomschrijvingen van elk van de navolgende fragmenten. Voor de inhoud van de gegeven omschrijvingen

houd ik me in hoofdzaak aan de interpretatie en analyse van de vermelde standaarduitgaven. Voor een leeseditie is zo'n inhoudelijke ordening van fragmenten naar mijn opvatting onmisbaar, al moest ik de zaken soms iets stilliger rubriceren en benoemen dan een strikt wetenschappelijke beschrijving van het materiaal zou vragen.

Afgezien van deze inleidende, inhoudelijke opmerkingen per fragment, heb ik geprobeerd de fragmenten literair zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen. Dat betekent voor mij vooral dat ze waar mogelijk voor zichzelf moeten spreken. Zo heb ik ervan afgezien om de context te geven waarbinnen elk fragment door antieke grammatici of andere auteurs is geciteerd. In moderne fragmenten-edities geldt het juist als heilige wet om die context erbij te geven. Het nadeel daarvan is dat de authentieke Latijnse fragmenten zo al gauw dreigen te worden overwoerd door secundair materiaal, zoals in vrijwel alle uitgaven van deze dichters ook inderdaad gebeurt.

De hier geboden metrische vertalingen vormen samen de eerste volledige vertaling van de Vroegromeinse tragediedichters in het Nederlands. Meer dan incidentele stukjes zijn tot nu toe nooit in vertaling uitgebracht, laat staan een compleet overzicht van het materiaal.

Ik heb beoogd de originelen waar mogelijk op de voet te volgen en tevens recht te doen aan de archaische en poëtische kleur ervan. Enige aandacht heb ik besteed aan het handhaven van de woordvolgorde, voor zover die opmerkelijk was. Griekse of aan het Grieks ontleende woorden zijn doorgaans weergegeven in het Engels ter wille van het tweetalige effect.

Gesproken jambische zesvoeters in vertaling tellen zes heffingen en kunnen beginnen en eindigen met een onbeklemtoonde lettergreep. Maar in het algemeen gebruik ik zo veel

mogelijk de zuiver jambische zesvoeter, dus de variant met een onbeklemtoonde eerste lettergreep en een zesde heffing tot slot.

In de vertaling van gereciteerde trocheïsche zeventoeters (acht heffingen, ook in vertaling) heb ik een trocheïsch ritme aangebracht door systematisch te beginnen met een beklemtoonde lettergreep. Om het verschil met de gesproken verzen ook visueel te markeren is de lange versregel in het Nederlands telkens in tweeën gesplitst. Bij de jambische achtvoeters (acht heffingen, ook in vertaling) is, omgekeerd, systematisch begonnen met een onbeklemde lettergreep. Ook hier is het vers in tweeën gesplitst om het onderscheid met de spreekverzen voelbaar en zichtbaar te maken. Deze vertaalde jambische en trocheïsche verzen brengen hopelijk juist door deze afwijkende weergave ook iets over van de vaart en de muzikaliteit van hun Latijnse originelen.

Voor gezongen partijen en andere maten heb ik als regel dactylisch-anapestische vormen gekozen, maar ik heb mij vrij gevoeld om in zulke gevallen enigszins te variëren, ook afhankelijk van de inhoudelijke rijkdom van de originelen. Soms waren iets langere of iets meer korte verzen nodig om recht te doen aan de betekenis. In een beperkt aantal gevallen is er sprake van ‘metrisch onzekere’ verzen. Daar heb ik dan geïmproviseerd en in een enkel geval een meer losse versvorm gekozen. Waar Latijnse regels onvolledig zijn, vindt dat in het algemeen zijn weerslag in de vertaling: de Nederlandse verzen beginnen dan niet aan het begin of bevatten minder heffingen dan in het normale patroon.

De verzen lopen in het Latijn soms niet erg soepel, maar ter wille van de leesbaarheid heb ik gemiddeld een vrij neutraal en goed lopend Nederlands gekozen. De verzen laten zich over het algemeen betrekkelijk vlot lezen, zo hoop ik. Toch heb ik ook getracht iets van de stugheid van het Oudlatijn te bewaren, maar

ik ben hierin minder ver gegaan dan bij de stilistisch meer uitgesproken *Annalen* van Ennius.

Bij de weergave van archaïsch idioom kan snel de verleiding opkomen van overdreven oubollig woordgebruik in het Nederlands. Ik heb aan die verleiding proberen te weerstaan, in de vaste overtuiging dat zulk idioom de fragmenten belachelijk maakt en daarmee juist ver van de lezers afbrengt. Natuurlijk heb ik wel een flinke dosis oudere woorden door het materiaal gestrooid.

Een opvallend stijlkenmerk van deze Romeinse dichters is hun uitbundig gebruik van alliteratie. Aan dit typerende element van de stijl heb ik zo veel mogelijk aandacht besteed. Het is niet altijd even goed gelukt op de plaatsen waar de dichters ermee uitpakken, maar ter compensatie heb ik soms op andere plaatsen kleine vondsten kunnen inlassen. Ook met andere ritme- en klankpatronen heb ik de Nederlandse verzen willen verfraaien, naar analogie van het Latijn en binnen de kaders die de inhoud stelde. Zo vertaal ik graag met een of meer patronen van assonantie (klankherhaling binnen woorden in verzen). Ritme en klank blijven natuurlijk deels een kwestie van persoonlijke smaak.

In min of meer hopeloze gevallen heb ik in de inleidende beschrijving de aanduiding ‘onzeker fragment’ opgenomen. Maar het is goed om te beseffen dat eigenlijk vrijwel alles in deze uitgave in laatste instantie onzeker blijft en een vorm van interpretatie inhoudt. Toch is het mijn hoop dat deze uitgave het vaak veronachtzaamde werk van de oude Romeinse tragici recht doet en onder de aandacht kan brengen.

Uitgever Voltaire heeft mij ook bij dit gewaagde, omvangrijke project binnen de Bibliotheca Latina Archaica alle vrijheid en vertrouwen geschonken en waar mogelijk ondersteund. Ik ben Ivo Gay en Zsuzsó Pennings hiervoor oprecht dankbaar. Ook

roem ik graag de zorgzame aandacht van Studio Hanengeschrei, die tekende voor de layout; evenals in eerdere delen heeft die een ruime en fraaie vorm gekregen. Ten slotte dank ik Floris Overduin, die een deel van het materiaal heeft meegelezen.

Vincent Hunink

Tabellen

AFWIJKINGEN VAN DE STANDAARDEDITIES

In een aantal fragmenten is een andere lezing opgenomen dan die van de gevolgde uitgaven van Jocelyn (Ennius), D'Anna (Pacuvius) en Dangel (Accius; zie het Nawoord). Het gaat hierbij veelal om kleine traditioneel aanvaarde correcties die de tekst beter leesbaar maken of om gevallen waar nieuw voorgestelde wijzigingen aan de tekst (vooral van Dangel) onnodig lijken.

Afwijkingen in nummering en volgorde zijn hieronder niet verder vermeld: deze zijn af te leiden uit de omnummertabel. Ook interpunctiewijzigingen en kleine spellingsvarianten in het Latijn zijn hier niet aangegeven. Woorden die door de uitgevers zijn gemarkeerd als niet authentiek, zijn zonder verdere opgave geschrapt. Evident bedorven tekst is soms weggelaten en vervangen door <...>.

In het navolgende overzicht wordt volstaan met een verwijzing naar de nummers van fragmenten waar een of meer wezenlijke veranderingen in de Latijnse bewoording zijn aangebracht ten opzichte van de standaardedities. Met behulp van de omnummertabel en de genoemde bronteksten kan de geïnteresseerde lezer relatief snel vaststellen waarom het in detail gaat.

AFWIJKINGEN

389

ENNIUS

Achilles 8
 Alcmaeo 4
 Alexander 2, 7, 13
 Andromacha 4, 16, 17
 Andromeda 2, 3, 4
 Athamas 1
 Cresphontes 1
 Erectheus 1, 2
 Hectoris lytra 1, 2, 3, 7
 Hecuba 5, 7, 8
 Iphigenia 4, 5
 Medea 2, 7, 9
 Melanippa 1
 Phoenix 1, 2, 3
 Telamo 8
 Telephus 1, 8
 Thyestes 13
 Niet nader te plaatsen
 fragmenten 1, 5, 22, 24, 51

PACUVIUS

Antiopa 5, 7
 Atalanta 13, 24
 Hermiona 10
 Medus 8, 23, 26
 Paulus 3
 Periboea 5, 15
 Teucer 25
 Niet nader te plaatsen
 fragmenten 4, 33, 35, 36

ACCIUS

Alphesiboea 9
 Antenoridae 4
 Armorum iudicium 1, 11, 15
 Athamas 2
 Bacchae 7
 Chrysippus 1
 Erigona 2, 4
 Eurysaces 1, 6, 7, 16, 19, 20, 26
 Io 3
 Neoptolemus 11, 12
 Tereus 8, 9
 Troades 1
 Niet nader te plaatsen
 fragmenten 28, 31

OMNUMMERTABEL

De navolgende tabel bevat een overzicht van de fragmentnummers zoals afgedrukt in deze uitgave (Bibliotheca Latina Archaica), met daarnaast de versnummers van de erin opgenomen Latijnse regels. Hiervoor bestaan veel verschillende nummeringen.

In het geval van Livius Andronicus en Naevius is ter identificatie teruggegrepen op de nog veel gebruikte editie van Warmington (zie het Nawoord). De voor de teksten aangehouden uitgave van Traglia nummert wel de fragmenten door maar niet de verzen, en wordt daarom niet genoemd.

Bij Ennius is de versaanduiding die van Jocelyn. Voor de talrijke verspringingen in de nummering verwijs ik naar de opmerkingen in het Nawoord. Bij de fragmenten van Pacuvius en Accius is de toegevoegde nummering die volgens respectievelijk D'Anna en Dangel.

Bij Ennius, Pacuvius en Accius wordt in tweede instantie ook verwezen naar de nummering van Warmington. Die is uitsluitend opgenomen voor het gemak van de gebruiker. Tekst, uitleg en volgorde van Warmington zijn hier verder terzijde gelaten.

OMNUMMERTABEL

391

LIVIVS ANDRONICUS

BLA – Warmington

Achilles

1 1

Aegistus

1 2-4

2 5-6

3 14

4 7

5 8

6 9-10

7 11

8 12-13

Ajax Mastigophorus

1 15

2 16-17

3 -

Andromeda

1 18

Danae

1 19

Equos Troianus

1 20-22

Hermiona

1 23

BLA – Warmington

Tereus

1 24

2 29

3 27-28

4 25-26

Niet nader te plaatsen fragmenten

1 31

2 32

3 33-34

4 35

5 30

6 36

7 39

8 38

9 41

10 40

11 -

12 Pall. 1

13 Pall. 2

14 Pall. 3

15 Pall. 4

16 Pall. 5

17 Pall. 6

392

WOESTE MENSENHARTEN

NAEVIUS

BLA – Warmington

Aesiona

1 19

Danae

1 4

2 3

3 5

4 10-11

5 15

6 12

7 13

8 14

9 9

10 6-7

11 8

Equos Troianus

1 16

Hector proficiscens

1 18

2 17

Iphigenia

1 21

BLA – Warmington

Lucurgus

1 24

2 25

3 26

4 35

5 27-29

6 46-47

7 30-32

8 37-38

9 33-34

10 36

11 44

12 49

13 48

14 50-51

15 58

16 40

17 41-42

18 39

19 45

20 52-53

21 55-56

22 59

23 54

24 57

OMNUMMERTABEL

393

BLA – Warmington

Clastidium

1 -

2 Praet.1

Romulus

1 Praet.2-3

2 -

3 -

BLA – Warmington

Niet nader te plaatsen
fragmenten

1 Inc.38

2 Inc.39

3 22

4 43

5 Inc.40

6 Inc.35

7 Inc.36

8 Inc.41

9 21

10 Inc.34

11 Inc.33

12 23

394

WOESTE MENSENHARTEN

ENNIUS

BLA – Jocelyn – Warmington

BLA – Jocelyn – Warmington

Achilles

1	1	18
2	5	4-5
3	6-7	14-15
4	8	6
5	9	13
6	10-12	10-12
7	2	19
8	3-4	16-17

Aiax

1	13	21
2	14	23
3	15	20

Alcmeo

1	16-20	25-29
2	21	37
3	22	30
4	23	31
5	24-27	32-33
6	28-30	34-36
7	31	24

Alexander

1	50-61	38-49
2	32-40	57-65
3	41-42	67-68
4	43-46	69-72

5	47-49	73-75
6	69-71	76-79
7	72-73	80-81
8	62-63	50-51
9	64	56
10	67	54
11	68	53
12	65	82
13	66	52

Andromacha

1	78-79	91-92
2	103	90
3	80	94
4	81-86	95-100
5	87-91	101-105
6	92-95	106-108
7	104-105	83-84
8	95	400
9	99	109
10	98	113-114
11	100	93
12	106-107	88-89
13	96-97	117-118
14	111	85
15	108	-
16	109-110	86-87
17	102	110

OMNUMMERTABEL

395

BLA – Jocelyn – Warmington

BLA – Jocelyn – Warmington

Andromeda

1	112	126
2	113	120
3	114	119
4	115	121
5	116	122
6	117-118	123-124
7	119	125

Athamas

1	120-124	128-132
---	---------	---------

Cresphontes

1	~~117~~ -128	133
3	129-131	-
4	132	136
5	133	137
6	134	138
7	138-139	134-135
8	135-136	139

Erectheus

1	141-142	142-143
2	143	145-146
3	140	144

Eumenides

1	146-147	147-148
2	144	149
3	148	154
4	145	145

Hectoris lytra

1	322-328	169-177
2	330-332	178-180
3	333	181
4	160	191
5	149	192
6	153-154	164-165
8	~~166~~	~~196~~
9	167-168	194-195
10	161-162	198
11	155-156	200-201
12	163	162
13	164	163
14	170	166
15	150-151	187-188
16	152	190
17	157-158	184-186
18	169	189
19	159	197

396

WOESTE MENSENHARTEN

BLA – Jocelyn – Warmington

Hecuba

1	179	202
2	171	203
3	172-173	206-208
4	180	209
5	182	204-205
6	183-184	210-211
7	175	213
8	177-178	217-218
9	181	214
10	176	219

Iphigenia

1	193-194	220-221
2	188-191	222-225
3	203	231
4	195-202	241-248
5	204-206	232-234
6	185-187	249-251
7	192	252
8	207	240

Medea

1	208-216	253-261
2	237-238	262-263
3	222-223	264-265
4	245	288
5	219-220	267-268
6	232-233	269-270
7	221	271
8	225-231	274-280

BLA – Jocelyn – Warmington

9	244	281
10	217-218	284-285
11	224	286
12	243	287
13	241-242	289-290
14	234-236	291-293
15	239-240	294-295

Melanippa

1	248-249	296-297
2	247	298
3	246	299-300
4	250	301
5	251	303

Nemea

1	252	305
2	253	304

Phoenix

1	259	306
2	254-257	308-311
3	261	314
4	262	315
5	263	317
6	260	312-313
7	258	316
8	264	318

OMNUMMERTABEL

397

BLA – Jocelyn – Warmington

Telamo

1	-	19-322
2	276	323
3	278	324
4	270-1,265	328-330
5	-	31
6	1,266-269	332-336
7	272	327
8	273-274	325-326
9	277	337
10	275	338
11	279	p.562

Telephus

1	281	339
2	282	341
3	280	340
4	288	343
5	287	342
6	289	344
7	283-284	347-348
8	285-286	345-346

Thyestes

1	291-292	356-357
2	295-297	358-360
3	290	361
4	300	355
5	296-299	367-370
6	303	353
7	304	373

BLA – Jocelyn – Warmington

8	307	352
9	302	362
10	301	351
11	305	354
12	308	349
13	306	350

Ambracia

1	-	74
2	-	77-378
3	-	75
4	-	76

Sabinae

1	-	79-380
---	---	--------

Niet nader te plaatsen
fragmenten

1	356-360	Epich. 10-14
2	CLXI	386
3	319	387
4	365-366	inc. 6
5	342	388
6	401	385
7	350	389
8	373	417
9	386	418
10	396	419
11	397	435
12	338-340	363-365
13	377	390-391

398

WOESTE MENSENHARTEN

BLA – Jocelyn – Warmington

BLA – Jocelyn – Warmington

14	375	428	45	402	inc. 2
15	378	437	46	370	399
16	381	55	47	354	421
17	369	415	48	399	168
18	316-318	151-153	49	320	402-403
19	280	420	50	382	404
20	309-310	371-372	51	CLVII	405-406
21	388-389	235-236	52	341	407
22	311	432	53	374	411
23	321	307	54	335	212
24	371	431	55	336-337	408-409
25	436	436	56	348	410
26	390	434	57	313-315	412-414
27	361	199	58	349	416
28	397-398	140-141	59	346	427
29	362	433	60	351	216
30	384	426	61	344-345	226-228
31	347	22	62	379	422
32	355	Epich. 4	63	394	423
33	363	127			
34	376	182			
35	368	239			
36	364	156			
37	352-353	424-425			
38	334	183			
39	312	167			
40	392-393	392-393			
41	367	394			
42	383	401			
43	385	397			
44	387	398			

OMNUMMERTABEL

399

PACUVIUS

BLA – D'Anna – Warmington

BLA – D'Anna – Warmington

Antiopa			Armorum iudicium		
1	1-7	4-10	1	30	30
2	8	11	2	31	31
3	9-10	2	3	32	42
4	11	3	4	33-34	39-40
5	12-14	26-28	5	35-40	Accius 103-108
6	15-16	-	6	41	33
7	17-18	13-14	7	42	32
8	19	inc. 20	8	43	34-35
9	20-21	16-17	9	44	36
10	22	10-12	10	45	29
11	23	21	11	46-47	37-38
12	24	inc. 55	12	48-53	Accius 109-114
13	25	22	13	54	45
14	26	12	14	55	46
15	27	24	15	56	43
16	28	23	16	57	44
17	29	25	17	58-59	47-48

400

WOESTE MENSENHARTEN

BLA – D’Anna – Warmington

BLA – D’Anna – Warmington

Atalanta

1	60	inc.34
2	61	51
3	62-63	54
4	64	74
5	65	55
6	66-67	68-69
7	68	75
8	69-70	52-53
9	71	56
10	72-73	57-58
11	74	59
12	75	61
13	76	296
14	77-78	64-65
15	79	66
16	80	77
17	81	71
18	82	60
19	83-84	62-63
20	84	78
21	86	50
22	87	70
23	88	78
24	89	67
25	90-91	72-73
26	92	76
27	93	inc.19

Chryses

1	94	84
2	95-96	82-83
3	97	81
4	98-99	85-86
5	100	98
6	101	87
7	102	90
8	103	89
9	104	88
10	105-115	inc.37-46
11	116	99
12	117	117
13	118-121	163-166
14	122	100
15	123-124	95-96
16	125	118
17	126	93
18	127	91-92
19	128-130	101-103
20	131-133	104-106
21	134-136	107-108
22	137	109
23	138-140	112-114
24	141	115
25	142	116
26	143	97
27	144	80

OMNUMMERTABEL

401

BLA – D’Anna – Warmington

BLA – D’Anna – Warmington

Dulorestes

1	166-167	122-123
2	145	133
3	146-147	120-121
4	148	119
5	149	126
6	150	124
7	151	130
8	152	149
9	153-155	127-129
10	156-157	131-132
11	158-160	138-140
12	161	136
13	162	125
14	163-164	142-143
15	165	141
16	168	144
17	169	135
18	170	134
19	171-172	146-147
20	173	145
21	174	156
22	175	157-158
23	176	154
24	177-178	155
25	179-180	148-149
26	181-182	160-161
27	183	137
28	184	150
29	185-186	151-152
30	187	153
31	188	162

Hermiona

1	189	177
2	190-191	174-175
3	192	186
4	193	178
5	194-196	168-170
6	197	189
7	198	184
8	199	185
9	200	176
10	201-202	179-180
11	203-204	181-182
12	205	188
13	206	171
14	207	172
15	208	183
16	209-210	192
17	211	173
18	212	190
19	213	inc. 10
20	214	191
21	215-216	193-194
22	217	187
23	218	195
24	219	196
25	220	197-198

Iliona

1	221-223	199-201
2	224	202
3	225-226	203-204
4	227-231	205-210

402

WOESTE MENSENHARTEN

BLA – D'Anna – Warmington

BLA – D'Anna – Warmington

5 232-233 211
 6 234 213
 7 235 214
 8 236-238 215-217
 9 239-240 218-219
 10 241 227
 11 242-243 220-221
 12 244 223
 13 245 222
 14 246 225
 15 247 224
 16 248 226
 17 249 230
 18 250 229

Medus

1 251 237
 2 252 246
 3 253-254 232-233
 4 255 238
 5 256 231
 6 257 265
 7 258 239
 8 259 241
 9 260 242
 10 261 243
 11 262-263 244-245
 12 264 247
 13 265 inc. 57
 14 266 250

15 267 248
 16 268 252
 17 269 inc. inc. 80
 18 270 251
 19 271-274 253-256
 20 275 258
 21 276 257
 22 277-278 259
 23 279-280 260
 24 281-283 261-263
 25 284 249
 26 285 240
 27 286 264
 28 287 236
 29 288 -

Niptra

1 289 270
 2 290-292 266-268
 3 293 269
 4 294-295 277-278
 5 296 272
 6 297 275-276
 7 298-299 273-274
 8 300 279
 9 301-302 292-293
 10 303-304 inc. 11-12
 11 305-316 280-291
 12 317-318 294-295
 13 319 271

OMNUMMERTABEL

403

BLA – D'Anna – Warmington

BLA – D'Anna – Warmington

Periboea

1 320 328
 2 321 327
 3 322-323 297-298
 4 324-325 299-300
 5 326 301
 6 327-328 302-303
 7 329 304
 8 330 332
 9 331 329
 10 332-334 305-307
 11 335-336 308-309
 12 337 321
 13 338 314
 14 339 315
 15 340 318
 16 341-342 319-320
 17 343 334
 18 344 317
 19 345-346 310-311
 20 347 312-313
 21 348 331
 22 349 330
 23 350 316
 24 351 322
 25 352-353 324-325
 26 354 333
 27 355 323
 28 356 326

Teucer

1 357-358 335-336
 2 359-360 337-338
 3 361 340
 4 362 339
 5 363 341
 6 364-365 350-351
 7 366 352
 8 367-374 353-360
 9 375-376 361-362
 10 377-378 363
 11 379-382 345-349
 12 383-384 370-371
 13 385 372
 14 386 344
 15 387 368
 16 388 376
 17 389 343
 18 390 342
 19 391 380
 20 392-393 373-374
 21 394 369
 22 395-396 377-378
 23 397 375
 24 398 379
 25 399-400 366-367

Paulus

1 401 Paul. 2
 2 402 Paul. 1
 3 403 Paul. 3
 4 404 Paul. 4

404

WOESTE MENSENHARTEN

BLA – D'Anna – Warmington

BLA – D'Anna – Warmington

Niet nader te plaatsen
fragmenten

	24	432-433	inc. 4-5		
	25	434	228		
1	405	inc.35	26	435	inc.22
2	406	363	27	436-438	18-20
3	407	41	28	439	inc.18
4	408-410	inc.52-54	29	440-441	inc.13
5	411	inc.14	30	442	inc.6
6	412	inc.56	31	443	inc.32
7	413	inc.9	32	444	inc.2
8	414	inc.1	33	445	-
9	415	inc.31	34	446-447	-
10	416-417	inc.25-26	35	-	-
11	418	inc.36	36	-	-
12	419	inc.47	37	448	p.598
13	420	inc.30	38	449	p.598
14	421	inc.33	39	450	-
15	422	inc.17	40	451	p.598
16	423	inc.21	41	452	p.598
17	424-425	inc.7-8	42	453	p.598
18	426	79	43	454	p.598
19	427	inc.29	44	455	p.598
20	428	inc.23	45	456	p.598
21	429	inc.24	46	457	p.598
22	430	inc.27	47	458	p.598
23	431	inc.28			

OMNUMMERTABEL

405

ACCIUS

BLA – Dangel – Warmington

BLA – Dangel – Warmington

Achilles

1	105	1
2	106	2
3	107	3

Aegistus

1	302-303	8-9
2	304-305	10-11
3	306-307	4-5
4	308-309	6-7
5	310	12

Aeneadae

1	676-677	praet. 11-12
2	678-679	praet. 2-3
3	680	praet. 14
4	681	praet. 15
5	682	praet. 1
6	683	praet. 10
7	684	praet. 9
8	685	praet. 8
9	686	praet. 13
10	687-688	praet. 6-7
11	689-690	praet. 4-5
12	691	praet. 16

Agamemnonidae

1	311-313	13-15
2	314-316	16-19

Alcestis

1	633	20
---	-----	----

Alcmeo

1	608-609	26-27
2	610-611	24-25
3	612-613	28-29
4	614	23
5	615-616	21
6	617	32
7	618-619	30-31
8	620	22

Alphesiboea

1	621-622	39-40
2	623-624	35-36
3	625	37
4	626	41
5	627-628	33-34
6	629	43
7	630	44
8	631	38
9	632	42

BLA – Dangel – Warmington

Amphitryo

1	634	55
2	635	48
3	636	49
4	637	50
5	638-639	51-52
6	640	53
7	641	57
8	642-643	45-46
9	644	56
10	645	47
11	646	54
12	647-648	58-59
13	649-650	60-61

Andromeda

1	380	62
2	381	63
3	382	77
4	383	72
5	384	70
6	385	71
7	386	78
8	387-388	68-69
9	389-390	65
10	391-392	66-67
11	393	64
12	394	76
13	395	73
14	396	74
15	397	75

BLA – Dangel – Warmington

Antenoridae

1	245-247	83-85
2	250	79
3	251-252	80-81
4	248	86
5	249	82

Antigona

1	576	87
2	577-578	88-89
3	579-580	91-92
4	581-582	93-94
5	583	95
6	584-585	90

Armorum iudicium

1	161-162	96-97
2	163	118
3	164	98
4	165	101
5	166-167	99-100
6	168	102
7	169	122
8	170	119
9	171	123
10	172	124
11	173	125
12	174	126
13	175-176	127-128
14	177-178	129-130
15	179-180	120-121

BLA – Dangel – Warmington

Astyanax

1	263	133
2	264-265	134-135
3	266-267	131-132
4	268-269	149-150
5	270	148
6	271	138
7	272	147
8	273-276	139-142
9	277-278	143-144
10	279-280	145-146
11	281-282	136-137
12	283-284	151-152
13	285	153-154

Athamas

1	432	155
2	433	161
3	434	159
4	435	160
5	436	157
6	437	156
7	438	158

BLA – Dangel – Warmington

Atreus

1	29-32	163-166
2	33	169
3	34-36	170-172
4	37-41	173-177
5	42	191
6	43-44	199-200
7	45	178
8	46	167
9	47	168
10	48-49	181-182
11	50	186
12	51-53	187-189
13	54-56	183-185
14	57	190
15	58-59	196-197
16	60-61	192-193
17	62-63	179-180
18	64	198
19	65-66	194-195
20	67	162

408

WOESTE MENSENHARTEN

BLA – Dangel – Warmington

Bacchae

1	406-408	201-202
2	409-410	207-208
3	411	226
4	412-413	213-214
5	414-415	204-205
6	416	209
7	417	210
8	418-419	215-216
9	420-421	211-212
10	422	217
11	423	218
12	424	219
13	425	220
14	426	221
15	427	206
16	428	203
17	429	222-223
18	430	225
19	431	224

Brutus

1	651-662	praet.17-28
2	663-672	praet.29-38
3	674	praet.40
4	675	praet.39
5	673	praet.41

BLA – Dangel – Warmington

Chrysippus

1	23-24	227-228
2	25	233
3	26	231
4	27	232
5	28	229-230

Clytaemnestra

1	291	237
2	292	238
3	293	241-242
4	294	244
5	295	234
6	296	243
7	297	247
8	298-299	235-236
9	300	245
10	301	246

Deiphobus

1	253-254	248-249
2	255	250
3	256-257	254-255
4	258-259	252-253
5	260	251

OMNUMMERTABEL

409

BLA – Dangel – Warmington

Diomedes

1	538-539	256-257
2	540	271
3	541	270
4	542-543	258-259
5	544	260
6	545	263
7	546	262
8	547	266
9	548-549	267-268
10	550-551	264-265
11	552	269
12	553	261

Epigoni

1	586-587	272-273
2	588	275
3	589	274
4	590-592	277-279
5	593-594	280
6	595-596	282-283
7	597	281
8	598-599	284-285
9	300	286
10	601	287
11	602	288
12	603	289
13	604	276
14	605	291-293
15	606	290
16	607	294

BLA – Dangel – Warmington

Epinausimache

1	138	303
2	139	317
3	140-141	299-300
4	142	296
5	143	301
6	144	307
7	145	302
8	146	304
9	147	295
10	148-149	297-298
11	150-151	310-311
12	152	308-309
13	153-154	313-314
14	155-156	305-306
15	157	312
16	158	315
17	159	316
18	160	inc. 6

Erigona

1	317	318
2	318	324
3	319	325
4	320	320
5	321-322	321-322
6	323	323
7	324	319

Eriphyla

1	554	326
---	-----	-----

BLA – Dangel – Warmington

Eurysaces

1	325-326	331-332
2	327	373
3	328	360
4	329-330	333-334
5	331-332	335-336
6	333	341
7	334	340
8	335-336	327-328
9	337-338	329-330
10	339	337
11	340-343	347-350
12	344-345	inc.inc.60-61
13	346	inc.inc.62
14	347-348	361-362
15	349	342
16	350-351	338-339
17	352	346
18	253-354	368-369
19	355-356	365-366
20	357-359	370-372
21	360-361	351-352
22	362-363	353-354
23	364	-
24	365	358
25	366	359
26	367-368	343-344
27	369	367
28	370-371	363-364
29	372	345
30	373	374

BLA – Dangel – Warmington

Hecuba

1 287 375

Hellenes

1 102 376
2 103 377
3 104 inc.10

Io

1 378 378
2 377 380
3 379 379

Medea

1 467-478 381-392
2 479-480 393-394
3 481-482 395-396
4 483 397
5 484-485 398-399
6 486-487 401-402
7 488 400
8 489 406
9 490 409
10 491 403
11 492 407
12 493 405
13 495 408
14 497 410
15 494 413
16 496 404
17 498-499 411-412

BLA – Dangel – Warmington

Melanippus

1 523-524 414
2 525 415
3 526 419
4 527 422
5 528 418
6 529 420
7 530 416
8 531 421
9 532 423
10 533-534 424-425
11 535 426
12 536 427
13 537 417

Meleager

1 500 428
2 501 430
3 502 429
4 503-504 431-432
5 505-506 433-434
6 507 435
7 508-509 436-437
8 510-511 438-439
9 512 440
10 513-514 441-442
11 515-516 446-447
12 517 443
13 518-519 444-445
14 520 448
15 521 449
16 522 450

BLA – Dangel – Warmington

Minotaurus

1 398 451

Myrmidones

1 108-113 452-457
2 114 465
3 115 INC.7
4 116-117 463-464
5 118 462
6 119-120 466-467
7 121 461
8 122 469
9 123 468
10 124-126 458-460

Neoptolemus

1 181-182 477-478
2 183 470
3 184 475
4 185 474
5 186 472
6 189 476
7 190 479
8 191 481
9 192 482
10 187 473
11 188 480
12 193 471
13 194 p.598

412

WOESTE MENSENHARTEN

BLA – Dangel – Warmington

Nyctegresia

1	127-128	484
2	129	486
3	130	485
4	131	489
5	132	487
6	133	488
7	134	492
8	135	493
9	136	491
10	137	490

Oenomaus

1	1-2	495-496
2	3	497
3	4	498
4	5	494
5	6-7	505-506
6	8	499
7	9-12	509-512
8	13-16	501-504
9	17	500
10	18-19	507-508
11	20-22	inc.19-21

Pelopidae

1	72-73	516-517
2	74	518
3	69-70	513
4	71	514
5	75	519
6	76	515

BLA – Dangel – Warmington

Persis

1	261-262	520-521
---	---------	---------

Philocteta

1	195-199	522-526
2	200-211	527-530 533-540
3	212	541
4	213	547
5	214-216	549-551
6	217-219	543
7	220-221	554
8	222-223	555-556
9	224-225	545-546
10	226	544
11	227	548
12	228	557
13	229	558
14	230-231	559-560
15	232	–
16	233-234	562-563
17	235-236	552-553
18	237-240	564-567
19	241	568
20	242-243	571-572
21	244	570

OMNUMMERTABEL

413

BLA – Dangel – Warmington

Phinidae

1	455-456	573-574
2	457-459	575-577
3	460	579
4	461	578
5	462	580
6	463	581
7	464	583
8	465	582
9	466	584

Phoenissae

1	555-558	585-588
2	559	594
3	560-561	602-603
4	562	604
5	563	589
6	564	595
7	565	593
8	566	596
9	567-569	590-592
10	570	599
11	571-572	600-601
12	573-574	597-598
13	575	605

BLA – Dangel – Warmington

Prometheus

1	374-375	606-607
2	376	608

Stasiastae

1	401	610
2	403	609
3	402	611
4	404-405	612-613

Telephus

1	77-78	614-615
2	79-80	616-617
3	81-82	634-635
4	83-85	629-631
5	86	632
6	87	633
7	88-89	625-626
8	90-91	627-628
9	92	618
10	93	619
11	94-95	620-621
12	96-97	623-624
13	98	622
14	99	636
15	100-101	637-638

BLA – Dangel – Warmington

BLA – Dangel – Warmington

Tereus

1	439-442	639-642
2	443-444	648-649
3	445	647
4	446-447	645-646
5	448-449	643-644
6	450	650
7	451	652-653
8	452	654
9	453	655

7	693	inc. 36
8	694	inc. 29
9	695-696	inc. 8-9
10	698-699	inc. 12-13
11	700	inc. 33
12	701	inc. 34
13	704-705	inc. 38
14	706	inc. 11
15	711-713	inc. 22-24
16	714	inc. 40

Thebais

1	399-400	656-657
---	---------	---------

17	715	inc. 41
18	716	inc. 28
19	717-718	inc. 30-31
20	719	inc. 35

Troades

1	288	658
2	289-290	659-660

21	720-721	inc. 25-26
22	722	inc. 42
23	723	inc. 39
24	724	inc. 43

Niet nader te plaatsen
fragmenten

1	692	inc. 18
2	697	483
3	702-703	inc. 16-17
4	707	inc. 27
5	708	inc. 5
6	709-710	inc. 14-15

25	725	inc. 32
26	726	p. 599
27	fr. xxxii	p. 599
28	fr. xxxiii	p. 599
29	fr. xxxiv	p. 599
30	fr. xxxv	p. 599
31	fr. xxxvi	p. 599
32	fr. xxxvii	p. 599